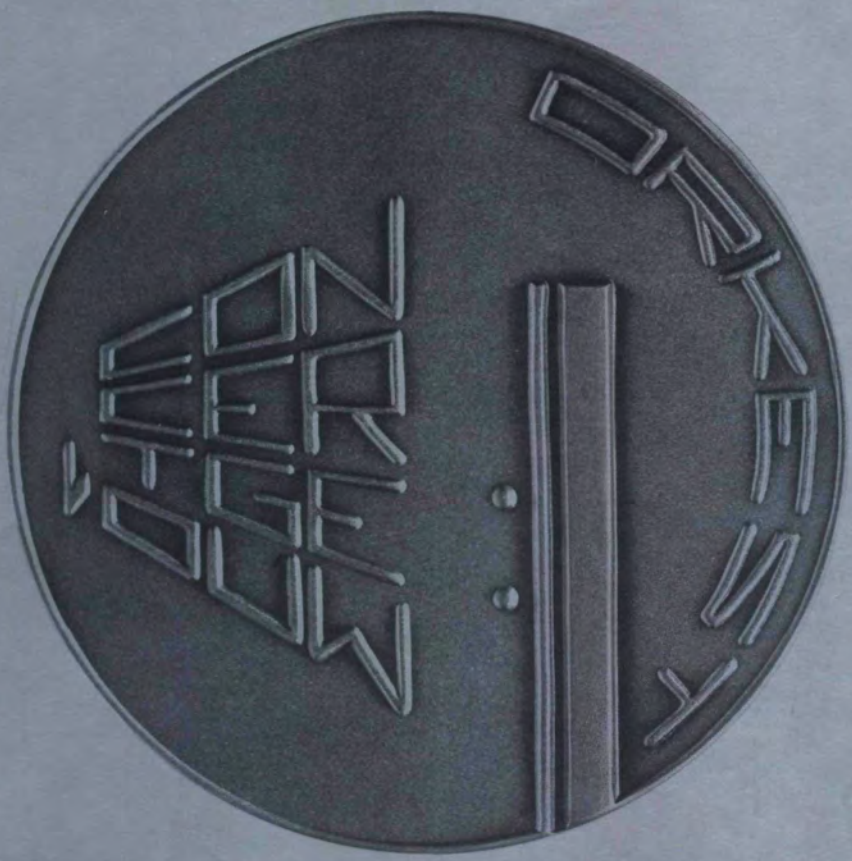
munt- en penningkundig nieuws

januari/februari 1989
13e jaargang no. 1

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

Veiling 289

Grote voorjaarsveiling op 7 en 8 maart 1989

waarin

Provinciale munten uit de collectie de VOR

Verder veel buitenlandse munten

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448 — 1016 GD Amsterdam
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21 — Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem
J. C. van der Wis

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: *f* 32,—.
Overige landen: *f* 58,—.
Losse nummers: *f* 6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Op de voorplaat:
100 jaar Concertgebouw en Concertgebouworkest – Eefke Cornelissen, 1988.

inhoud

100 jaar Concertgebouw en Concertgebouworkest 3
Munt en beeldende kunst 8
Jan Willem Hessing, een militaire avonturier in India 10
Het Nederlandse bankbiljet 15
Onbekend maakt onbemind 19
Revolutionair geld 22
Niels Steenbergen, vijftig jaar kunstenaar 23
Penningnieuws 26
Verenigingsnieuws 29
Personalia 30
Boekbespreking 31
Tentoonstelling 32

100 jaar Concertgebouw en Concertgebouworkest

VERENIGINGSPENNING 1988-1 DOOR EEFKE CORNELISSEN

door A.J. De Koning

Vorig jaar werd ruim aandacht geschonken aan het feit dat toen honderd jaar geleden het Concertgebouw en het Concertgebouworkest werden opgericht.
Om precies te zijn op 11 april 1888 werd het Concertgebouw geopend. In die eeuw heeft deze muziektempel alle groten uit de wereld van de klassieke muziek mogen ontvangen en werd de akoestiek ervan geroemd over de hele wereld. Het Concertgebouworkest stond en staat internationaal in hoog aanzien.

Onderwerp en opdracht
Naar aanleiding van deze jubilea gaf de Vereniging voor Penningkunst een opdracht tot het ontwerpen van een penning op 100 jaar Concertgebouw en 100 jaar Concertgebouworkest. De opdracht hield tevens in dat het een geslagen penning zou worden.
Enerzijds geldt thans in het algemeen terecht de opvatting dat met gegoten penningen vaak betere esthetische resultaten bereikt worden dan met geslagen penningen. Anderzijds zijn in geslagen vorm uitgevoerde penningen een wezenlijk onderdeel van de penningkunst en is het als zodanig in overeenstemming met de doelstelling van de Vereniging voor Penningkunst om aan deze vorm van uitvoering van penningen van tijd tot tijd aandacht te schenken.
De opdracht werd gegeven aan Eefke Cornelissen.

De ontwerpster
Eefke Cornelissen werd geboren in 1937 te Amsterdam, studeerde in de jaren zestig aan het Amsterdams Conservatorium en was sindsdien werkzaam als dwarsfluitiste. In 1980 startte zij haar

beeldhouwaktiviteiten onder leiding van Aart Lamberts. Van 1980 tot 1982 bezocht zij tevens de beeldhouwklas van Tony van der Vorst aan de Vrije Akademie te Den Haag. In 1982 werd zij toegelaten tot de Rijksakademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, waar zij drie jaar studeerde.
Eefke Cornelissens belangstelling voor penningen is ontstaan op de Rijksakademie te Amsterdam, waar hoogleraar Eric Claus van deze akademie haar en de groep waarin zij werkzaam was, liet kennismaken met het ontwerpen en vervaardigen van penningen. Eefke Cornelissen voelde zich bijzonder thuis in die laatste periode 'Rijksakademie Oude Stijl', wellicht omdat de waarde van de min of meer traditionele opleiding haar niet onbekend was door de eerdere studie aan het Amsterdams Conservatorium.
Zij is de enige van haar studiegenoten die het ontwerpen van penningen oppikte en voortzette. Een belangstelling die groeide, mede om praktische en overdrachtelijke redenen. Praktisch door het kleine formaat: het modelleren is overal uit te oefenen, tijdens ogenschijnlijk verloren momenten zoals op reis of ergens op bezoek. Overdrachtelijk vanwege de symboliek en het literaire aspect. Mogelijkheden die het penningvlak biedt en die bij andere vormen van beeldhouwen – daarvan is de penningkunst een onderdeel – minder of niet aan bod kunnen komen. Tenslotte spreken ook de figuratiemogelijkheden haar aan. Aspecten die eveneens tot uiting komen in haar andere penningen. Deze penningen zijn alle als gietpenning ontworpen en uitgevoerd. Eefke Cornelissen beschouwde de opdracht van de Vereniging als een uitdaging, temeer daar dit haar eerste slagpenning betrof.

De penning
De penning heeft geen specifieke voor- of keerzijde. De beide zijden van de penning hebben betrekking op de beide instellingen: Concertgebouw en Concertgebouworkest. Bewust werd afgeweken van afgezaagde symboliek of van voor de hand liggende oplossingen in de vorm van afbeeldingen van musicus, muziekinstrument, muziekbalk, -sleutel of van de lier op het dak van het concertgebouw of van het gebouw zelf.
De voorstelling op één van de zijden – gevoelsmatig zou ik dat de keerzijde willen noemen – is geïnspireerd op de slinger van een metronoom. Een metronoom is een hulpmiddel dat gebruikt wordt bij muziekstudie om allerlei tempi exact te kunnen reproduceren. Op de penning doorbreekt de slinger van de metronoom de opstaande penningrand. De slinger symboliseert het voortgaan in de tijd. De jaartallen 1888 en 1988, links van de slinger op het penningvlak geplaatst, hebben een aan de penningrand aangepaste vormgeving. De denkbeeldige verticale lijn waarop de jaartallen geplaatst zijn accentueren als het ware de beweging van de slinger. Ook het PK-logo speelt bewust mee in de compositie en is prominent op het fond aanwezig. De slinger is schuin van boven gezien weergegeven in perspectief en mede om de beweging aan te geven werd het fond of penningvlak verder vrij gehouden –

...ritmische kant...

...melodieuze kant...

in de beperking toont zich de meester. Tussen de jaartallen op de tweede verticaal staat bijna onopvallend het vignet van de ontwerpster, een E in een C.
Op de andere zijde van de penning is de tekst CONCERTGEBOUW EN CONCERTGEBOUWORKEST vindingrijk en oorspronkelijk geplaatst. Om te vermijden het woord CONCERTGEBOUW tweemaal te moeten aanbrengen is gebruikgemaakt van het muziekschriftsymbool dat 'herhalen' betekent. Zo gelezen ontstaat dan de tekst: CONCERTGEBOUW - CONCERTGEBOUWORKEST. Het woord CONCERTGEBOUW heeft door middel van plaatsing op vier 'regels' in een blok, de vorm van de opstelling van een symfonie-orkest. De gekozen blokvorm heeft tevens iets feestelijks: het toetert uit! Als oplossing om een harmonisch geheel te verkrijgen is de letter B van GEBOUW buiten het blok geplaatst en speels weergegeven door middel van het muziekschriftteken 'mol'. In dit geval kon het 'mol'teken gebruikt worden omdat dit gelukkigerwijze voor de letter O van GEBOUW staat; deze O is in muziekschrift een (hele) muzieknoot.
De niet te forse ofwel smalle penningrand op de beide zijden van de penning geeft op deze kant – de ontwerpster noemt dit de 'ritmische kant' van de penning – een binding of omlijsting van de voorstelling. Op de andere (keer)zijde – de 'melodieuze kant' – is ook bewust voor de licht opstaande rand gekozen. De slinger, die de rand doorbreekt komt zo meer uit het penningvlak. Zo blijkt dat over alle details bij het ontwerpen zeer zorgvuldig is nagedacht, mede in verband met de wijze van vervaardiging van de penning; een geslagen penning legt immers extra beperkingen op.

De penning werd in negatief ontworpen. Bij het ontwerpen dient rekening te worden gehouden met verkleining en met de hoogte van het reliëf. Zoals gebruikelijk bij het uitvoeren van een geslagen penning werden de modellen vergroot aangeleverd. In dit geval op twee en een half maal de uiteindelijke grootte in positief. Via de zogenaamde reductiebank worden deze modellen verkleind en in negatief overgebracht.
In dit stadium zijn er nog minuscule wijzigingen aan te brengen in de stempels. Vervolgens worden de stempels uitgehard en deze zijn dan gereed voor het uiteindelijke slaan of persen van de penning. Om tot het onderhavige resultaat te komen moest de Concertgebouwpenning driemaal geslagen of geperst worden. Hoe hoger het reliëf van de penning, hoe vaker de slag moet worden uitgevoerd. Het goed en scherp weergeven van het blokje aan de slinger leverde aanvankelijk veel moeilijkheden op, evenals de schaduwwerking langs deze slinger bij het patineren.

Resultaat
Zowel het herdenkingselement van de penning, als de vrijheid van de kunstenaar binnen de beperkte mogelijkheden van het kleine penningvlak zijn goed tot hun recht gekomen.
De zorgvuldige wijze van ontwerpen en het zich extra beperkingen opleggen door van eerdergenoemde algemeenheden af te wijken (afbeelding van gebouw, orkest e.d.) geven de Concertgebouwpenning door toepassing van een eigen figuratie, het bijzondere, dat wellicht bij oppervlakkige beschouwing niet tot uiting komt.
Eefke Cornelissen benutte door deze vormgeving, de mogelijkheden die een penning eigen zijn en die op deze wijze niet op schilderstuk of groter beeldhouwwerk zijn weer te geven.
De directeur van het Concertgebouw, drs Martijn Sanders, noemt de combinatie van muzikale elementen met de jaartallen van oprichting en eeuwfeest bijzonder geslaagd en hij complimenteerde de ontwerpster van de penning van harte met het resultaat.

Andere penningen
Eefke Cornelissen ontwierp behalve de hier afgebeelde penningen ook portretpenningen van prof. Scholtens (directeur van de Robeco-groep) en van een nichtje van de maakster; ook maakte zij *Troostpenning, Nuit d'été, Bonsaipenning* en *Camille Claudel.*

De wellust is een deugd.
Een eenzijdige penning uit 1979, de eerste van Eefke Cornelissen.
Door de enigszins provocerende tekst door derden wel de 06-penning genoemd. Desondanks (of dankzij deze benaming) is de penning ettelijke malen verkocht.

Hommage á Maillol.
Voorzijde: het achteraanzicht van een 18 cm hoog beeldje van Aristide Maillol, 'la femme au crabe'.
Achterzijde: beeldvullend het woord 'Hommage'.

Germaine Greer,
feministisch schrijfster die veel stof deed opwaaien met haar boek 'The female eunuch'; vijftien jaar later kwam zij terug op een groot aantal statements met haar 'Tuscan Lover-theorie'.
Voorzijde: portret van Germaine Greer.
Achterzijde: de Toscaanse minnaar die staande in de heuvels zijn hemd aan- of uittrekt.

Stroom op stroom af, doch zelden samen.
De penning geeft iets van de kenmerkende eigenschappen van een individu met het sterrenbeeld 'Vissen' weer. De penning is ontworpen voor zo'n 'typische vis', Wouter van Praag.
Voorzijde: portret.
Achterzijde: tegenovergesteld zwemmende vissen (tekst = titel).

Tentoonstellingen en opdrachten
Eefke Cornelissen exposeerde sinds 1983 haar werk o.a. in Uithoorn, Alkmaar, Apeldoorn, Linschoten, Eck en Wiel, Lelystad en Hoevelaken, vorig jaar o.a. in Amsterdam en tijdens de Penningtentoonstelling in het Singermuseum te Laren.
Zij kreeg diverse opdrachten w.o. de Perspektiefprijs (prijs van de stichting Perspektief ter aanmoediging van aankomende kunstenaars), de Nationale Cabaretprijs (van de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties), en diverse portretopdrachten in brons en terra-cotta.
Eefke Cornelissen woont en werkt te Amsterdam.

HOLLAND COLLECT

24-26 februari 1989

Om technische redenen hebben wij dit jaar geen stand.

Wij zullen echter wel alle drie dagen duidelijk kenbaar aanwezig zijn om oude en nieuwe relaties te ontmoeten.

Indien U speciale wensen heeft of een afspraak wenst te maken verzoeken wij U van tevoren telefonisch of schriftelijk contact met ons op te nemen.

A. G. van der DUSSEN b.v.
(beëdigd taxateur in munten sedert 1975)

Hondstraat 5, NL-6211 HW Maastricht.

tel. (0)43-215.119

Munt en beeldende kunst

door Marjan Scharloo

Uit onvrede met de gang van zaken bij de uitgifte van de 50 guldenstukken werd dit jaar bij de Rijksakademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam een workshop voor kunstenaars georganiseerd onder de titel 'munt en beeldende kunst'. Het doel van de workshop was herstel van de relatie tussen munt en beeldende kunst en uitbreiding van het reservoir van kunstenaars die een goede herdenkingsmunt kunnen maken. Het initiatief voor dit project kwam van twee leden van de door het Ministerie van Financiën ingestelde commissie, die de uitgifte van de herdenkingsmunten begeleidt, de beeldhouwer Auke de Vries en de ex-muntmeester Jan de Jong. De resultaten van dit belangrijke project werden aan het publiek gemeld door middel van een tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht, de proefslagen van het winnende ontwerp en een vrij uitvoerige catalogus.

Het project

In januari 1988 werden beeldende kunstenaars via de landelijke dagbladen uitgenodigd om deel te nemen aan de workshop. Tachtig kunstenaars met zeer diverse achtergronden meldden zich aan. Een commissie, bestaande uit Auke de Vries, Jan van Toorn, Henk Visch en Hans Jacobi, beoordeelden de inzendingen en selecteerden de 13 deelnemers voor de workshop. In maart vond de driedaagse workshop plaats. Deze bestond uit lezingen, een rondleiding door 's Rijks Munt, en twee dagen lang werken aan een ontwerp voor een munt van 50 gulden. Het onderwerp voor deze herdenkingsmunt was het honderdste geboortejaar van Gerrit Rietveld. In deze fase hoefden de deelnemers nog niet te veel rekening te houden met alle beperkingen van een 'echt' muntontwerp. Het ging in de eerste plaats om een oriëntatie op het begrip munt.

De commissie selecteerde zes ontwerpen van kunstenaars, die vervolgens mochten deelnemen aan de laatste fase van de workshop. In deze fase moest het ontwerp wél aan alle wettelijke en technische eisen voldoen, die behoren bij het echte 50 guldenstuk. De kunstenaars kregen twee maanden de tijd om in alle rust in het eigen atelier aan de opdracht te werken. Uiteindelijk werden vijf definitieve ontwerpen bij de commissie ingeleverd. De ontwerpen werden vooral beoordeeld op de originaliteit en de verwerking van het thema Rietveld, de technische uitvoerbaarheid en de esthetische en commerciële acceptatie door het publiek. Naast de eerste prijs, toegekend aan Roberto Ruggiu, werden twee eervolle vermeldingen

verleend aan Ellert Hajtjema en aan het duo Linda van Deursen en Armand Mevis. Van het ontwerp van Ruggiu zijn proefslagen gemaakt in zilver en tombak bij 's Rijks Munt. De ontwerpers variëerden in leeftijd van 25 tot 44 jaar en hadden zeer verschillende achtergronden: een beeldhouwer, twee grafici, een edelsmid, een schilder en twee studenten van Kunstakademies. Sommigen hadden ervaring met opdrachten, anderen hadden nog nooit in zo'n situatie gewerkt. Allemaal hebben zij de technische en wettelijke eisen, die aan het eindontwerp gesteld werden, als zeer benauwend ervaren en dat is te zien aan de eindprodukten. Een werkelijk vernieuwend en overtuigend muntontwerp, dat binnen de nauw omschreven regels bleef, kwam er helaas niet uit. Wél zijn er nieuwe bouwstenen aangedragen die misschien in de toekomst tot inspiratie kunnen dienen. Hajtjema's portret van Beatrix gezien van boven, de spannende vlakverdeling op het ontwerp van Boekhout, de vondst van prijswinnaar Ruggiu dat BEATRIX, KONINGIN DER NEDERLANDEN als één woord gelezen kan worden en de drie-in-één portretten van Beatrix door Van Deursen en Mevis zijn daar voorbeelden van.

De resultaten van deze workshop zijn hoopgevend, maar tonen tegelijkertijd aan dat het ontwerpen van een goede munt veel oefening en ervaring vergt. Regelmatige herhaling van het project 'munt en beeldende kunst' is dan ook nodig om een echt reservoir van muntontwerpers te ontwikkelen. Tussen de deelnemers en de commissieleden is een eindgesprek georganiseerd om de gerezen problemen te formuleren en vast te leggen. Jammer genoeg zijn de conclusies van dit gesprek niet in de catalogus opgenomen.

Tentoonstelling en catalogus

De tentoonstelling van de ontwerpen in het Centraal Museum werd geopend door staatssecretaris Koning van Financiën. In zijn toespraak verdedigde hij de beperkingen die bij het ontwerpen van munten nu eenmaal zo belangrijk zijn en brak hij een lans voor de produktietechnieken bij 's Rijks Munt.

De tentoonstelling zelf viel wat tegen. De vijf muntontwerpen waren gerangschikt in drie vitrines. In de grote lichte ruimte was verder vrij werk van de deelnemers te zien, maar de leegte bleef toch overheersen. De opzet om ook ander werk van de kunstenaars te tonen, was zeer geslaagd. Daardoor werd het mogelijk om de muntontwerpen in een breder kader te beschouwen. Behalve een inleidend tekstbordje ontbrak elke achtergrondinformatie in de tentoonstelling. De bezoeker moest een catalogus kopen om enig idee te krijgen van het doel van de expositie.

In de catalogus is een beschrijving van het gehele project opgenomen. Daarnaast kan men kennis nemen van de motivatie van de leden van de begeleidingscommissie en de deelnemers om mee te doen. Hans Jacobi geeft een overzicht van de problemen bij de moderne muntontwerpen in Nederland. Volgens hem zijn er verschillende redenen voor de matige kwaliteit van de muntontwerpen. Er bestaat in Nederland geen traditie op het gebied van munten ontwerpen. Grafici en industriële vormgevers missen in het algemeen de kunde om het subtiele driedimensionale vlak vorm te geven. Moderne penningkunstenaars gebruiken meestal technieken die een subtiel reliëf uitsluiten, of zij kunnen geen helder muntontwerp produceren. De graveurs, werkzaam bij de grote penningfabrieken, missen de artisticiteit om inhoud te kunnen geven aan het begrip munt. De wettelijke en technische bepalingen zijn niet allemaal even noodzakelijk, volgens Jacobi. De munt- en muntmeestertekens hebben bijvoorbeeld geen enkele betekenis meer, en zouden zonder enig probleem afgeschaft kunnen worden. De bundel besluit met hoofdstukjes over de deelnemende kunstenaars. Daarin geven zij hun eigen mening over het project en hun ontwerp.

Het is jammer dat van de eerste fase van de workshop geen resultaten te zien zijn. Nu overheerst het gevoel van plotseling betrokken worden bij een gesprek dat al enige tijd bezig is. Zowel de tentoonstelling als de catalogus zouden aan kwaliteit gewonnen hebben, wanneer de voorontwerpen van alle dertien deelnemers aan de workshop meegenomen waren in de presentatie naar het publiek. Er zou een meer afgerond geheel zijn ontstaan. Een duidelijke, scherp geformuleerde jurering van de ontwerpen wordt nergens in de catalogus gegeven. Juist omdat de hoop uitgesproken wordt voor herhaling van het project is het belangrijk om deze jurering goed vast te leggen. In een volgende uitgave zou misschien ook de muntwet opgenomen kunnen worden. Voor de niet-ingewijde is het wel prettig om te weten wat die wettelijke eisen, waarover zoveel geklaagd wordt in de catalogus, nu precies inhouden.

Deze opmerkingen zijn slechts kanttekeningen bij een initiatief dat alle lof verdient. Het is te hopen dat het project nog enkele keren herhaald kan worden, zodat onze herdenkingsmunten in de toekomst steeds mooier worden.

Op dit moment is de tentoonstelling in het Centraal Museum al weer voorbij. Zeer informatief is echter de bijbehorende catalogus: *Munt en beeldende kunst* (Amsterdam 1988: S. KLEIN ESSINK/J. SCHROFER red.). Dit boekje – 54 blz. *f* 10,— is verkrijgbaar bij Rijksakademie voor Beeldende Kunsten, Postbus 5508, 1007 AM Amsterdam, 020-797811.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.
numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL – BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

Jan Willem Hessing, een militaire avonturier in India

door J. Lingen

Het roemrijke Mogol-keizerrijk in India was omstreeks het midden van de 18e eeuw danig in verval geraakt vanwege frequente invallen vanuit het noord-westen door o.a. Nadir Shah uit Perzië (1739) en Ahmad Shah Durrani uit Afghanistan (1748-1767). Bij deze invallen werd de hoofdstad Delhi veelvuldig geplunderd en werden er onder de bevolking ware slachtingen aangericht. In dezelfde periode werd Centraal-India hoofdzakelijk beheerst door de Marathas, met aan het hoofd de Peshwa die in Poona zetelde. In naam van de Peshwa voerden Maratha-leiders rooftochten uit, waaruit geleidelijk aan een onderwerping van geheel India voortkwam.
Met het Mogol-keizerrijk in een dermate desolate staat verkerend, is het begrijpelijk dat veroveraars weinig of geen weerstand ondervonden bij hun veroveringstochten in Noord-India. Vooral het optreden van de Maratha-leiders Holkar en Sindhia beheerste de situatie in Noord-India; de dynastieën die door hen gevormd waren en hun naam droegen, hebben in belangrijke mate de historie van Noord-India bepaald. Oppositie tegen de Marathas bleek zinloos en leidde er uiteindelijk zelfs toe dat de Mogol-keizer Shah Alam II (1759-1806) zijn toevlucht zocht tot de Marathas.
In 1784 werd de Peshwa door Mogol-keizer Shah Alam II benoemd tot diens Plaatsvervanger (Naib-i-Muniab) en Opperbevelhebber (Bakshi-i-Mamalik), onder voorwaarde dat niemand anders dan Mahadji Sindhia zou fungeren als de permanente vertegenwoordiger van de Peshwa. Vrijwel meteen werd Sindhia, zonder enige verwijzing naar de Peshwa, benoemd tot Gevolmachtigd Regent (Wakil-i-Mutlaq). Daarmee was hij de hoogste ambtsdrager in het Mogol-rijk, formeel de tweede man in het rijk maar in feite alleenheerser over heel Noord-India, omdat de keizer vrijwel uitsluitend een ceremoniële functie had. Sindhia mocht nu de keizerlijke forten bezetten en alle belastingen innen.

Sindhia's leger

Tenzij afgedwongen door Sindhia's militaire macht, waren al deze fraai geformuleerde bevoegdheden evenveel waard als het papier waarop ze geschreven stonden. Geïmponeerd door de militaire bekwaamheden van de Europese mogendheden in India, had ook Sindhia zijn leger op Europese leest geschoeid. Dat leger stond voor het grootste deel onder leiding van Europeanen die, om welke reden dan ook, de dienst van hun eigen land hadden ontvlucht en hun heil bij inlandse vorsten zochten. De belangrijkste generaal in het leger van Sindhia was Benoit de Boigne; toen hij eind 1795 zijn cavalerieregiment, paarden en uitrusting aan de Engelsen verkocht, keerde hij met een fabelachtig vermogen naar Frankrijk terug.

Jan Willem Hessing

In het leger van De Boigne diende ook de Nederlander Jan Willem Hessing. Deze was in 1740 te Utrecht geboren en in 1752 in militaire dienst van de VOC op Ceylon aangekomen. Vijf jaar later vertrok hij weer naar Nederland, maar het avontuur bleef blijkbaar lokken en in 1763 ging hij opnieuw naar de Oost. Mogelijk als gevolg van de Vierde Engelse Oorlog, waarbij de Engelsen in 1781 de Nederlandse bezittingen op de kust van India bezetten, zocht Hessing net als veel van zijn collega's zijn heil bij een inlandse vorst. Hij diende eerst in het leger van de Nizam van de Deccan te Hyderabad en in 1784 kwam hij in dienst van Sindhia, waar hij het commando kreeg over twee door De Boigne opgezette bataljons. Hij nam deel aan enkele grote veldslagen als Lalsot 1787, Agra 1788 en Patan 1790. Na meningsverschillen met De Boigne, kwam Hessing in Sindhia's eigen dienst en kreeg daar de leiding over de persoonlijke lijfwacht die Sindhia in 1792 naar Poona begeleidde. Mahadji Sindhia overleed op 12 februari 1794 tijdens zijn verblijf te Poona en werd opgevolgd door zijn geadopteerde zoon Daulat Rao Sindhia (1794-1827). Hessing steeg ondertussen meer en meer in de achting van zijn broodheer en verkreeg het commando over een brigade van vier bataljons. Om gezondheidsredenen trok hij zich in 1800 uit de aktieve dienst terug en werd daarop tot gouverneur van Agra benoemd. Zijn zoon George William – door de lokale bevolking 'Joras Sahib' genoemd – volgde hem op als bataljonscommandant.

Cuillier Perron

Na Mahadji Sindhia's dood waren diens weduwen in verzet gekomen tegen de opvolging door adoptiefzoon Daulat Rao Sindhia en zij trachtten de macht naar zich toe te trekken. Met het vertrek in 1795 van De Boigne uit Sindhia's dienst, werd de Fransman Cuillier Perron door Daulat Rao Sindhia belast met het herstel van het ondermijnde gezag in Noord-India.
Perrons belangrijkste opgave was de herovering van de verschillende forten in Noord-India. Op 16 april 1799 nam hij het fort van Agra over van Vishram Bhau, eenvoudigweg door aan het garni-

De door Mugal-keizer Shah Alam aan Mahadji Sindhia verleende bevoegdheden werden aan zijn zoon overgedragen, zoals blijkt uit deze afdruk van het grootzegel van Daulat Rao Sindhia waarop de titel 'Wakil-i-Mutlaq' (Gevolmachtigd Regent) vermeld staat.

zoen de achterstallige gage te voldoen. Nog dezelfde maand nam hij ook het fort van Aligarh in, dat hij tot zijn hoofdkwartier maakte. Dit bleef het totdat Aligarh in 1803 door de Engelsen onder leiding van Lord Lake werd ingenomen. Perron was gehuwd met Madeleine Déridan; haar zuster Anna Déridan was de echtgenote van Jan Willem Hessing, zodat Perron en Hessing dus zwagers waren. Deze familierelatie zal er zeker toe hebben bijgedragen dat Jan Willem Hessing, toen hij zich in 1800 gedwongen zag uit aktieve dienst terug te trekken, door Perron tot gouverneur van Agra werd benoemd.

George William Hessing gouverneur van Agra

Na het overlijden van Jan Willem Hessing volgde zijn zoon George William hem op als gouverneur. Laatstgenoemde droeg de leiding over de eerder van zijn vader overgenomen bataljons over aan zwager Robert Sutherland. Zodoende bleef alles binnen de familie.

Engeland, in conflict met het Napoleontische Frankrijk, beschouwde de Franse militaire aanwezigheid in India als een vijfde colonne. Om dit gevaar te beteugelen, bond zij de strijd aan met de Fransen in India. Bij de slag om Aligarh

Overzicht van de familierelatie:

maj. Louis Déridan

Anna Déridan ∞ kol. Jan Willem Hessing — Madeleine Déridan ∞ gen. Cuillier Perron

George William Hessing — Madeleine Hessing ∞ kol. Robert Sutherland

Getekend door de littekens van de in verschillende veldslagen opgelopen verwondingen, overleed Hessing op 21 juli 1803 op bijna 64-jarige leeftijd. Zijn praalgraf bevindt zich op de christelijke begraafplaats te Agra, waar zijn familie een monument liet oprichten dat 150.000 gulden kostte.

(1803) speelde Perron een dubieuze rol. Hij spoorde zijn manschappen aan tot het einde toe te blijven vechten, maar ondertussen was hij zelf verwikkeld in een geheime briefwisseling met Lord Lake om gunstige condities te bedingen voor vertrek naar Frankrijk met familie en vermogen, via Engels grondgebied. Overigens weigerden de Engelse officieren in zijn leger tegen hun landgenoten te vechten en verlieten – met Perrons instemming – de gelederen. Via Robert Sutherland, de echtgenoot van Madeleine Hessing, gaf Perron ook George William Hessing opdracht om slechts symbolische weerstand te bieden. De sepoys (inlandse soldaten) die hiervan lucht kregen, sloten de Europese officieren op zodat de noodzakelijke leiding bij de verdediging van het fort te Agra ontbrak. Nadat de hoofdstad Delhi op 11 september 1803 door Lord Lake was veroverd en hij Shah Alam II had verlost van het Maratha-juk waaronder deze feitelijk een gevangene was, trok Lake naar Agra. Op 4 oktober arriveerde hij in Agra en op 18 oktober 1803 viel het fort in Engelse handen. George William Hessing vertrok daarop naar Chinsura en later naar Calcutta, waar hij in 1826 op 44-jarige leeftijd overleed.

De muntplaats Agra

Vanaf het midden van de 16e eeuw is Agra een muntplaats geweest. Onder de Groot-Mogols Akbar, Jehangir en Shah Jahan was Agra de hoofdstad van het keizerrijk. Door Shah Jahan werd hier een mausoleum neergezet voor zijn enige vrouw Arjumand Banu, die bij de geboorte van haar 14e kind overleed. Zij was beter bekend onder de naam Mumtaz-i-Mahal ('juweel van het paleis') en naar haar heette het gebouw in de volksmond Taj Mahal. Hessings praalgraf is een nabootsing van dit mausoluem. Tijdens de regering van Aurangzeb werd de hoofdstad verplaatst naar Delhi, doch Agra bleef zijn grandeur behouden en fungeerde, samen met Lahore, als alternatieve residentie.

In het tweede regeringsjaar van Shah Jahan (1628-1658) werd Agra door de Mogol-vorst omgedoopt tot Akbarabad, ter nagedachtenis aan zijn grootvader, de Groot-Mogol Akbar (1556-1605). De vermelding van Akbarabad op de munten bleef gehandhaafd totdat het munthuis te Agra in 1805 definitief door de Engelsen werd gesloten. Ook tijdens de periode van Sindhia's regentschap werd de muntslag te Agra volgens het Mogol-model gecontinueerd. Tijdens het gou-

De steen in dit bijzonder fraai bewaarde monument geeft een vrij volledig beeld van Hessings levensloop. Sommige data hierop zijn niet geheel juist weergegeven, maar dat is waarschijnlijk te wijten aan het gebruik van zowel de Mohammedaanse als de Vikrama Samvat-jaartelling in Noord-India, waardoor telfouten ontstaan zijn. Het verschil tussen de Vikrama Samvat-jaartelling en de Christelijke jaartelling is 57 jaar, maar de duur van een Vikrama Samvatjaar is afhankelijk van de zonen maanstanden in dat jaar. Nieuwjaarsdag van de Vikrama Samvatkalender valt derhalve nooit op een vaste datum in het Christelijke jaar, maar wel steeds in de maanden maart of april (vergelijk de bepaling van Pasen in onze kalender). Mahadji Sindhia overleed in Vikrama Samvat 1850 en de voor de handliggende berekening 1850 minus 57 geeft dus 1793AD. Omdat de overlijdensdatum (12 februari) valt vóór de Vikrama Samvat-nieuwjaarsdag, moet 1850 met slechts 56 jaar worden verminderd. Op deze grafsteen is de berekening niet correct uitgevoerd, hetgeen ook elders veelvuldig voorkwam. Omdat in India verschillende kalenders gebruikt konden worden, zijn exacte datumbepalingen een eerste vereiste.

verneurschap van Jan Willem Hessing is er echter iets bijzonders aan de hand geweest dat onze speciale aandacht vraagt.

Muntslag tijdens het gouverneurschap van Jan Willem Hessing

Op de koperen munten die men tijdens het gouverneurschap van Jan Willem Hessing sloeg, werden korte tijd de initialen J.W.H. vermeld, waarmee Hessing op geheel eigen wijze zijn 'stempel' drukte op de lokale muntslag.

Reconstructie van de muntstempel
vz: Sikkah Mubarak Bad Shah Ghazi Shah Alam 1215 (=zegenrijke munt van de keizer en bestrijder van de ongelovigen Shah Alam, 1215
kz: Zarb Akabarabad Jalus 43 JWH (=geslagen te Akbarabad in het 43e regeringsjaar, JWH)

Deze betrekkelijk schaarse koperen paisas, werden slechts gedurende een korte periode geslagen, te weten: AH1215/reg.jr.43 en AH1216/reg.jr.43 (30 augustus 1800 tot 19 augustus 1801). Het gewicht van de enkele bekende exemplaren varieert met 7,5 g tot 9,1 g nogal sterk, mogelijk ten gevolge van de in deze turbulente periode sterk wisselende grondstofprijzen.

datumcombinatie AH 1215/reg.jr. 43
(=30 augustus 1800-13 mei 1801):

British Museum

British Museum

British Museum

Lingen

datumcombinatie AH 1216/reg.jr. 43
(=14 mei 1801-19 augustus 1801):

Lingen

Valentine [1] illustreert een paisa met de datumcombinatie AH1217/reg.jr.43, maar deze combinatie is onjuist – zie ook de tabel aan het slot van dit artikel. Aangenomen moet worden dat Valentine een interpretatiefout maakte en dat het om een paisa met de datum 1216/reg.jr.43 gaat. Waarschijnlijk is Hessing iets te ver gegaan door op deze munten op naam van Shah Alam zijn initialen te laten vermelden. Mogelijk werd, om verdere conflicten te vermijden, op een volgende emissie een pistool afgebeeld als verwijzing naar 'smans militaire carrière. Ook het gewicht van de munten van deze emissie wisselt sterk en varieert van 5,35 g tot 9,60 g.

datumcombinatie AH1217/reg.jr. 44
(=4 mei 1802-8 augustus 1802):

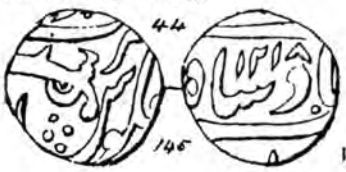

Lingen

datumcombinatie AH reg.jr. 45
(=9 augustus 1802-22 april 1803)
geen exemplaar bekend

datumcombinatie AH 1217/reg.jr.—
LMC 5196[2]

datumcombinatie AH 1218/reg.jr.—
(=23 april 1803-28 juli 1803):

Valentine 44

Op de in dezelfde periode geslagen zilveren roepies zijn geen bijzondere kenmerken aanwezig, behalve het muntteken 'vis' dat reeds vanaf 1194/reg.jr. 24 (ca. 1780) op de munten van Akbarabad (= Agra) voorkomt.

Chronologisch overzicht

AH	*AH/reg.jr beginnen AD*	*reg.jr.*	
1215	25 mei 1800		
	30 augustus 1800	43	
	JWH, 1215/43		
1216	14 mei 1801		
	JWH, 1216/43		
	19 augustus 1801	44	
1217	4 mei 1802		
	pistool, 1217/44		
	9 augustus 1802	45	
1218	23 april 1803		
	pistool, 1218/—		3
	29 juli 1803	46	4
1219	12 april 1804		
	18 juli 1804	47	
1220	1 april 1805		5
	7 juli 1805	48	
1221	21 maart 1806		
	26 juni 1806	49	6

Noten

1 Valentine (1914)
2 Brown (1920)
3 Jan Willem Hessing overlijdt op 21 juli 1803
4 Lord Lake verovert Agra op 18 oktober 1803
5 De laatst-bekende roepies van Akbarabad zijn gedateerd 1220/47 en het munthuis te Agra moet dus rond deze tijd zijn gesloten.
6 Shah Atum II overlijdt op 17 november 1806.

Gebruikte literatuur

C.J. BROWN *Catalogue of coins in the provincial museum, Lucknow. Coins of the mughal emperors, I-II* (Oxford 1920)

H. COMPTON *A particular account of the european military adventurers of Hindustan, from 1784 to 1803* (London 1892)

J.G. DUFF *History of the Marathas* (New Delhi 1971; J.P. GUHA ed)

C.E. LUARD *Gwalior state gazetteer* (Calcutta 1908)

A. MARTINEAU *Le général Perron, généralissime des armées de Scindia et du grand Mogol, 1753-1834* (Paris 1931)

E.H. NOLON *The illustrated history of the British empire of India, II* (London 1880)

J. SARKAR *Fall of the mughal empire, III* (Calcutta 1964[3])

J. SARKAR *Fall of the mughal empire, IV* (Calcutta 1950[1])

W.H. VALENTINE *The copper-coins of India, I: Bengal and the united provinces* (London 1914)

Het Nederlandse bankbiljet

EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

door J.J. Grolle

16. Ten tweeden male Mees

Het échec van het *f* 25-biljet model Mercurius[1] noodzaakte de Bank tot invoering van een nieuw model. De ontwerpen die Enschedé hiervoor maakte, ontleend aan modellen van de American Bank Note Company, waren onaanvaardbaar en de Bank nam haar toevlucht weer tot Lion Cachet. Deze ontwierp in 1929 een kleurig biljet met op de voorzijde een Marker meisje en op de keerzijde twee vissersboten. Het watermerk bestond uit een vuurtoren. Eerst verdwenen de boten van de keerzijde, waardoor het register met de voorzijde overigens bijzonder goed tot zijn recht kwam.

Uiteindelijk werd ook het meisje minder geschikt geacht op een biljet van de Nederlandsche Bank. Een nieuw ontwerp uit 1930 liet de Bank de keuze uit verschillende portretten: o.a. Minerva, Willem van Oranje, de Non van Jan van Scorel, een zelfportret van Jan Steen en Titus van Rembrandt. Na *enige gedachtenwisseling* verzocht de Bank evenwel te onderzoeken in hoeverre een portret van oud-president Mees in aanmerking kon komen. Trefzeker ging Cachet weer aan het werk en in 1931 konden de drukproeven reeds door de directie worden goedgekeurd. Ten tweeden male gaf Mees zijn naam aan een bankbiljettenmodel en fungeerde hij als beveiliger tegen namaak. Want ook de eerste keer, in 1860, meende men reeds zijn portret te herkennen in de leeuwekop op de biljetten van de lage waarden.[2]. Het *f* 25-biljet Mees werd vanaf juni 1931 aangemaakt. In september en oktober werden bovendien proefseries gedrukt voor experimenten met vernislagen die slijtage van de biljetten in de circulatie moesten tegengaan.[3] In 1934 kwam het biljet eindelijk in omloop en het werd met de Geldzuivering 1945 ingetrokken. Het was gedrukt op veiligheidspapier van v/h Pannekoek & Co op een formaat van 7,7 cm bij 16,3 cm. De voorzijde werd uitgevoerd in steenrode plaatdruk op een offset-ondergrond, de keerzijde enkel in offset. De gravure werd gemaakt door Rudolf Steinhausen. Het watermerk bestond uit een Mercuriuskop, waarvoor het stempel werd gemodelleerd door Paul Couvez. In totaal werden er 34.420.500 stuks gecreëerd.

Tegelijk met de aankondiging van het *f* 25-biljet model Mees werd in de Staatscourant van 6 maart 1934 een nieuw model voor de *f* 10-

C.A. Lion Cachet, voorontwerp voor f 25,— 1931, voorzijde, watermerk en keerzijde, 1929, 8,9x19,5 cm; coll Johez.

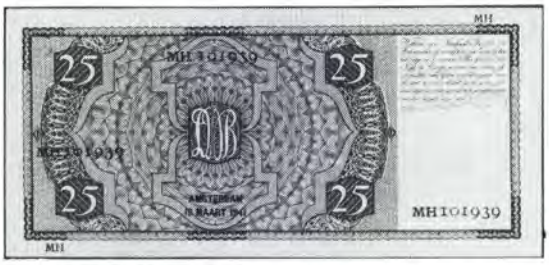

coupure geïntroduceerd. Rond 1930 had Enschedé hiervoor een ontwerp laten maken door André van der Vossen,[4] maar de Bank gaf opnieuw de voorkeur aan Lion Cachet wiens ontwerp weer naar keuze kon worden ingevuld met een portret: de Non, Titus of de Grijsaard door Rembrandt. De Grijsaard won deze race.
In eerste aanleg vertonen de proefdrukken van dit ontwerp nog de frase *De Nederlandsche Bank betaalt aan toonder*. Sinds de bankbiljetten in 1904 wettig betaalmiddel waren geworden, was deze betalingsbelofte in feite overbodig geworden, hoewel de plicht tot omwisseling in specie voor de Bank wettelijk bleef bestaan. Zogenaamd om esthetische reden werd de zin uit het ontwerp geschrapt. Waarschijnlijk heeft men in werkelijkheid de publieke opinie willen testen. De reacties waren echter niet gunstig, hetgeen ook niet te verwonderen is nu land na land, de Verenigde Staten voorop in 1931 en Nederland uiteindelijk in 1936, het metallieke geldstelsel verliet en geld steeds meer een kwestie van vertrouwen werd. Op

C.A. Lion Cachet, ontwerp f 25,— 1931, met portret van Titus, 1929, 8,9x19,5 cm; coll Johez.

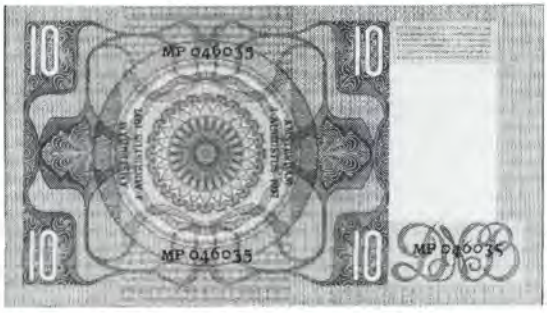

f 25,— 1931 (Mees), 7,7 cm x 16,3 cm; coll DNB.

latere emissies zullen we de betalingsbelofte dan ook weer aantreffen.
Sinds 3 april 1934 werd het *f* 10-biljet model *Grijsaard* in circulatie gebracht en het werd met de Geldzuivering 1945 weer ingetrokken, terwijl de aanmaak heeft plaats gehad tot eind 1939.
Het was gedrukt op veiligheidspapier van Van Houtum & Palm en op de voorzijde voorzien van een blauwe plaatdruk op een offsetondergrond en op de keerzijde van een blauw-paarse offsetdruk. De gravure was gestoken door Rudolph Steinhausen. Het formaat van de biljetten was 8,9 cm bij 15,8 cm en de egoutteur voor het watermerk, de kop van de Grijsaard, werd gemaakt door de papierfabrikant die daarvoor twee modelleurs van de Londense firma Green & Waite 'leende'.

f 10,— 1933 (Gijsaard) 8,9x15,8 cm; coll DNB.

Het lag voor de hand dat het zo bekritiseerde *f* 20-biljet model Roerganger in aanmerking zou komen voor vervanging. Het wekt dan ook geen verwondering dat er in 1933 sprake is van een nieuw ontwerp; wel echter dat dit ontwerp werd gemaakt door de Engelse bankbiljettendrukker Thomas de la Rue. Uit het Bankarchief blijkt op geen enkele wijze dat de Bank daartoe opdracht

Proefdruk f 10,— 1933, 8,9x15,8 cm; coll DNB.

Ontwerp f 10,— door Edmund Dulac, 1933, niet gerealiseerd, 8,5x15,5 cm.

heeft gegeven. We moeten daarom aannemen dat De la Rue op een agressieve manier de internationale markt trachtte te veroveren, of dat het hier een informeel verzoek betrof van president Vissering die vele persoonlijke relaties in Engeland had. Het initiatief daarvoor zou in dat laatste geval zelfs voor 1931 genomen zijn, het jaar waarin Vissering moest aftreden. Aanvankelijk ontwierp De la Rue in eigen beheer, maar na een bezoek van de internationaal befaamde Edmund Dulac,[5] dat wederkerig bewondering afdwong, verzocht de firma deze in 1933 een ontwerp te maken. Het werd een loflied op Amsterdam, financieel en economisch centrum van wereldformaat, en toont ons een pijprokende Amsterdammer aan de voet van de Haringpakkerstoren bij de druk bevaren monding van het Singel.[6] Ondanks deze flattering is het bij de precieus uitgevoerde ontwerptekening gebleven en pas in 1937 kwam de Bank op de noodzaak van een nieuw *f* 20-biljet terug.

Noten

1 Zie paragraaf 11, *De Beeldenaar* 12 (1988) 288
2 Zie paragraaf 8, *De Beeldenaar* 11 (1987) 176
3 De series WA-AL
4 Andreas Theodorus van der Vossen (1893-1963), leerling van de kunstnijverheidsschool te Haarlem, graficus in dienst van Johez, letterontwerper en illustrator, sinds 1930 ook ontwerper van postzegels; vgl. SCHEEN dl II, 540
5 Edmund Dulac (1882-1953), Engels illustrator van Franse afkomst; beroemd vanwege zijn illustraties bij Shakespeare en de sprookjes van Duizend-en-één nacht. Door zijn contact met De la Rue sinds 1933 zou hij ook ontwerper worden van bankbiljetten en postzegels
6 C. WHITE *Edmund Dulac* (New York 1976) 153

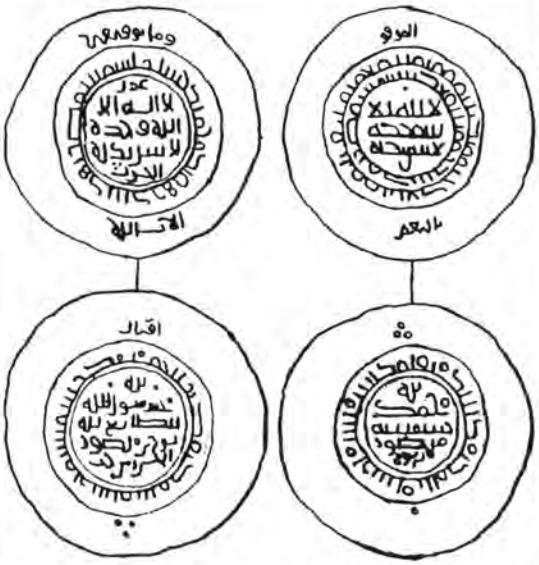
Onbekend maakt onbemind

MUNTEN IN DE WERELD VAN DE ISLAM

door L. Boezelijn

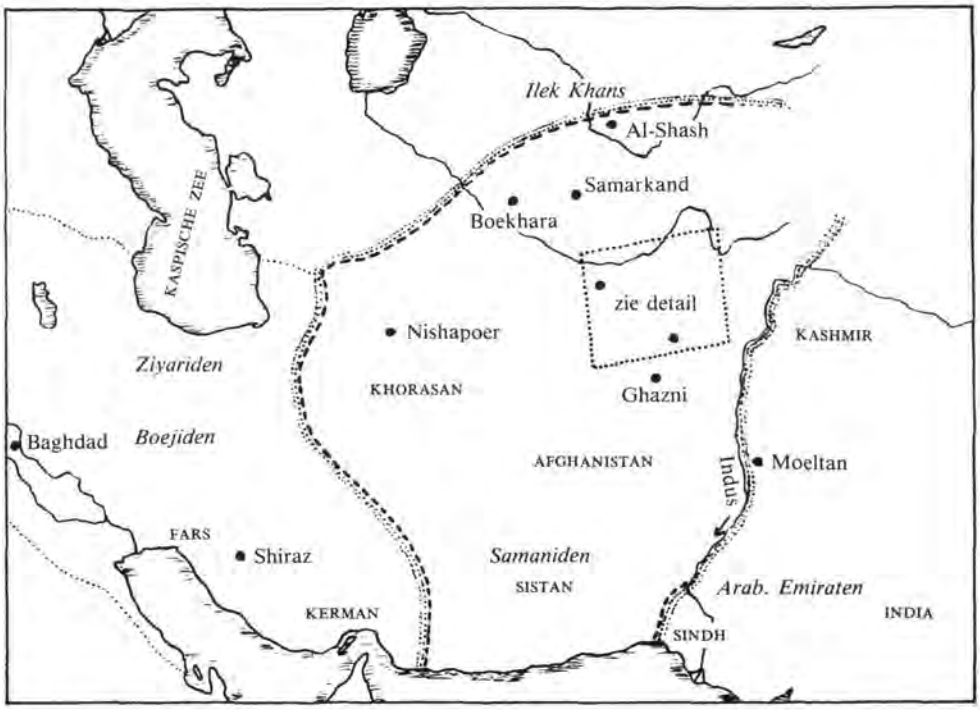
9. Reuzenmunten uit het hooggebergte

De gevangenneming van de Saffaridenleider 'Amr ibn al Leis in AD 900 bood de overwinnende Samaniden onder Isma'il I ibn Ahmed (892-907) grote mogelijkheden: de wegen naar het Zuiden lagen nu immers open. De betrekkelijke zwakte van het Abbasidische kalifaat kennend, zorgden hij en zijn opvolgers Ahmed en Nasr II (913-942) er voor de nieuwe heersers te worden in bijna het gehele Oostelijke islamitische gebied. Op het toppunt van hun macht regeerden zij behalve over een groot deel van het huidige Iran ook over Transoxanië en Afghanistan. Hun grenzen moesten zij verdedigen tegen de sjiïtische *Boejiden* (ook wel genoemd *Boewaiyhiden*) in het Westen en Centraalaziatische volkeren in de steppen ten Noorden van Transoxanië. Hoewel de Samanidenperiode voor Iran uiteindelijk niet zo lang heeft geduurd, namelijk slechts tot ongeveer het jaar 1000, is het achteraf gezien toch een periode geweest, waarin de kiem werd gelegd voor een spoedig daarna optredende opbloei van een eigen Perzische nationale cultuur. De Samanidenresidenties van Boekhara, Samarkand en Nishapoer werden centra van kunsten en wetenschappen; zo ontstond in hun gebied met de invoering van de Nieuwperzische schrijftaal een Nieuwperzische literatuur, die later toonaangevend zou worden voor het islamitische Oosten. In deze periode is b.v. een aanvang gemaakt met de dichterlijke bewerking van de Iraanse heldensagen door de grote epicus Firdawsi met als titel *Shahnama*, het 'Koningsboek'. Zij beheersten door de ligging van hun landen vitale punten van de Zijderoute en goed onderkennend hoe belangrijk deze handelsweg was voor de economische stabiliteit in dit deel van Azië, zorgden zij er voor dat de karavanen zo ongestoord mogelijk door hun gebied konden trekken. Ondertussen ging de toeloop van Turkse (Centraalaziatische!) slaven voor de moslimlegers onder hun toeziend oog onverminderd door: uiteraard plukten zij ook hiervan de vruchten, zij het naderhand ook de wrange. De Samaniden-dynastie heeft vele koperen, zilveren en gouden munten geslagen in zo'n dertig munthuizen, welke uiteraard veelal in het Noordoosten lagen, zoals Samarkand, Boekhara en al-Shash. Ondanks hun zelfstandigheid handhaafden zij toch een zekere vorm van leenverhouding tot het kalifaat, hetgeen behalve in het zenden van regelmatige tribuutbetalingen ook tot uitdrukking kwam in het feit dat de naam van de kalief steeds op hun dirhems en dinars voorkomt. In dit verband moge overigens niet onvermeld blijven dat het kalifaat in Baghdad op religieus gebied nog altijd de hoogste instantie was gebleven. De aanblik van hun muntseries is niet zo spectaculair: het zijn duidelijke afleidingen van hun voorgangers. Echter, de Samaniden – en in mindere mate ook hun opvolgers de Ghaznawiden – staan bij de numismatisch geïnteresseerden vooral bekend om een bepaald type zilveren munt van ongekende afmeting; vanwege hun doorsnee van maar liefst 45 mm in de Engelstalige literatuur terecht aangeduid als 'multiple dirhem'. Men denkt hierbij met het oog op het gewicht – dat overigens sterk varieert – aan vierdirhemstukken.

Het linker exemplaar, geslagen te Koera Badakhshan, dateert uit de regeringsperiode van de Samanide Noeh II ibn Mansoer (AD 976-997). Op de voorzijde zien we in het veld het woordje 'adl ('goed geld'), de kalima in drie regels en de naam van de gouverneur Al Harith; het omschrift beginnend om 12 uur, luidt: 'bismillah zuriba haza ed-dirhem bi Koera Badakhshan'. De keerzijde geeft in het veld op; lillāh (aan Allah), Mohammed rasoel Allah, al-Tā'i lillāh (naam van de kalief, die – hoewel zonder wereldlijke macht toch door de Samaniden erkend bleef), Noeh ibn Mansoer en de volledige naam van gouverneur Al Harith ibn Harb. Het moeilijk leesbare omschrift geeft het 'Second Symbol': dus Koran IX,33 aan.

Het exemplaar aan de rechterzijde is uit de tijd van Noehs voorganger Mansoer I ibn Noeh (AD 961-976) en geslagen in Ma'dan Panjshir. Voorzijde: in het veld de kalima, omschrift binnenregel: bismillah met muntplaats Al Ma'dan, buitenregel: Koran XXX, 4-5. De benaming Al Ma'dan betekent 'mijnstad', waarmee Panjshir werd bedoeld. Op de keerzijde staat: in het veld lillāh/Mohammed/rasoel Allah/Mansoer/ibn Noeh, omschrift 'Second Symbol'.

De invloedssfeer van de Samanidendynastie in de tiende eeuw

De bakermat van de multiple dirhems in het hooggebergte van N.O. Afghanistan; het berggebied boven de 3000 m is in grijze tint aangegeven.

Zoals uit de afbeeldingen te zien is, hebben deze munten zeer brede randen die slechts gebruikt worden voor een enkel woord of versierinkje. Het centrale gedeelte met een doorsnee van ongeveer 25 tot 30 mm doet echter sterk denken aan de gewone dirhem. Niet alleen de munten waren groot, ook de gebruikte stempels! Kennelijk zijn de muntschijven direkt vóór het moment van slaan verhit geweest, want afgezien van het feit dat er een enorme druk nodig was om het metaal tussen zulke grote stempels te vervormen, zien we bij alle multiple dirhems aan de rand karakteristieke radiale scheurtjes en meermalen zelfs barsten in het metaal dat buiten de randen van de stempels uitvloeide. Helaas maar al te vaak blijft de stempelafdruk toch nog wat vaag – wat de determinatie bemoeilijkt – maar niettemin zijn deze enorme muntstukken een fenomeen in de numismatiek.

De redenen voor hun aanmaak en gebruik intrigeren nog steeds; uit de aangegeven muntplaatsen blijkt dat ze afkomstig zijn uit het Noordoosten van Afghanistan. Waarom echter verschijnen de eerste multiple dirhems omstreeks 325 AH en is de aanmaak na 389 AH abrupt geëindigd? Mitchiner en Broome zien een verklaring in een omstreeks 330 AH optredende zilverschaarste, maar zou dit niet eerder leiden tot verlaging van het zilvergehalte van de gewone dirhems? Het zou kunnen zijn dat er in die periode nieuwe zilvermijnen zijn ontdekt in N.O. Afghanistan, maar dat deze na betrekkelijk korte tijd waren uitgeput of niet verder meer geëxploiteerd konden worden door onvoldoende zuurstoftoevoer in de diepe gangen en schachten van het Hindoe Koesjgebergte. Betrof het dan speciale aanmaak voor de export als betaling voor goederen uit het Oostzeegebied en Rusland? Azië had het Noorden toch

wel meer te bieden dan alleen maar edelmetaal? Zo blijven er rond de multiple dirhems tot de dag van vandaag nog vele vragen niet of onvoldoende beantwoord.
De multiple dirhems zijn veel teruggevonden in Rusland, Polen, Noord-Duitsland en Scandinavië; dit feit toont aan dat er handelsbetrekkingen hebben bestaan tussen het Samanidengebied en de landen bij de Oostzee. Hierbij werd o.a. gebruik gemaakt van de z.g. *Wolga-route*. Via de Kaspische Zee, waarin deze machtige rivier uitstroomt, was transport te water mogelijk in de richting van de Baltische landen en de Finse Golf. Overigens liep nog verder naar het Westen toe een tweede handelsroute, n.l. via de Zwarte Zee langs de belangrijke steden Kiev en Novgorod naar hetzelfde eindpunt. Het machtsgebied van de Samaniden kende een bloeiende handel. De stad Samarkand, gelegen aan de Zijdeweg, was de stapelplaats voor Siberisch bont van o.a. hermelijn en marter, terwijl men voor lamsbont ('astrakan') uit het hoogland van Pamir terecht kon op de markt van Boekhara.
Een gedeelte van wat India het buitenland allemaal te bieden had – zoals goud, katoen, en wapens – werd door de vallei van Kaboel richting Zijdeweg getransporteerd. Via de Wolga werd o.a. barnsteen, honing en was voor de fabrikage van kaarsen ingevoerd. Afgezien van alles wat landbouw en veeteelt voortbrachten, beschikte het land ook over natuurlijke rijkdommen. Panjshir in Afghanistan was de zilverstad; het erts werd daar gedolven in diepe gangen in het Hindoe Koesj-gebergte en ter plaatse bewerkt. De smeltovens moesten echter meestal met houtskool worden gestookt en juist daaraan was altijd een groot gebrek; het kan niet anders dan dat dit zijn weerslag moet hebben gehad op de raffinagemogelijkheden van het voor de muntslag benodigde zilver. Naast ijzer, o.a. voor de staalfabrikage, werd in grote hoeveelheden koper gewonnen en toegepast voor gebruiks- en kunstvoorwerpen. Niet onvermeld moge blijven dat de papiermakers van Samarkand als de beste ter wereld golden; perkament werd in de landen van de Islam in het begin van de 10e eeuw nauwelijks meer gebruikt. Ook papyrus en palmbladeren waren geheel door het lompenpapier verdrongen.
Het gezag van de centrale regering verzwakte omstreeks het midden van de tiende eeuw. De provinciale en deelstaatgouverneurs kregen steeds meer noten op hun zang, terwijl het toenemend aantal Turkse slavensoldaten steeds problematischer werd omdat zij zich snel wisten op te werken in militaire kringen. Ten Zuiden van de Oxus-rivier waren de provinciale gouverneurs verantwoording schuldig aan de in Nishapoer zetelende gouverneur van Khorasan; deze laatste en diens collega's kregen hun directieven weer direkt vanuit Boekhara. Het ambt van gouverneur van Khorasan werd in de periode na 955 vaak bekleed door leden van de familie der Simjoeriden; de namen van twee van hen komen voor op multiple dirhems en dinars uit Nishapoer. In het jaar AH 349/AD 960 werd de Turkse lijfwachtcommandant *Alptegin* door de Samanidenvorst 'Abd al Malik benoemd tot gouverneur van Khorasan; deze laatste overleed echter het jaar daarop en zijn opvolger onthief hem uit zijn functie. Alptegin trok zich daarop terug in Ghazni en stichtte daar een eigen staatje; hoewel zijn opvolgers zich steeds vazallen van de Samaniden bleven voelen, was het met name een vroegere slaaf van Alptegin, *Seboektegin* genaamd, die dit Ghaznawidenrijkje stevig grondvestte. Het kwam zelfs zover dat de Samanide Noeh II ibn Mansoer (976-997) de Ghaznawiden te hulp riep om een opstand in Khorasan, geleid door o.a. een lid van de Simjoeridenfamilie, te onderdrukken. Seboektegin, zijn zoon *Mahmoed* en de provinciale gouverneur van Joezjan-Balkh volbrachten hun taak en de dankbare Noeh benoemde Mahmoed tot gouverneur van Khorasan met de fraaie titel *Saif al daulah* ('Zwaard van de staat'). In 955 lijfde Seboektegin ook Herat in, zodat hun gezamenlijke invloed meer en meer toenam; twee jaar later overleden zowel Noeh II als Seboektegin en na het beslechten van de strijd om de opvolging met zijn jongere broer was Mahmoed in 998/9 zowel heerser van het Ghaznawidenstaatje als gouverneur van het zo belangrijke Khorasan. In beide hoedanigheden bleef hij echter nog steeds de Samanide Mansoer II als heer erkennen. Deze situatie zou niet lang duren, want Mansoer werd om het leven gebracht, waar o.a. een Simjoeride de hand in had; vervolgens werd Mansoers jongere broer op de troon geplaatst. Voor Mahmoed was de maat nu wel vol en hij verklaarde zich onafhankelijk met geheel Afghanisten en Khorasan onder zich. Korte tijd later stortte het vermolmde rijk der Samaniden ineen onder de aanvallen van de *Ilek Khans (Karakhaniden)* uit het Noorden, die in 999 de hoofdstad Boekhara wisten in te nemen. Veel verder kwamen zij echter niet, want daarvoor zorgde Mahmoed wel die de aanvallen op Khorasan bloedig terugsloeg.
(wordt vervolgd)

Afbeeldingen en tekst ontleend aan:
M. MITCHINER Multiple dirhems of the Samanid-Ghaznavid period from North-East Afghanistan *Oriental Numismatic Society Information Sheet* no. 5 (June 1973).

Revolutionair geld

door Nico Arkesteijn

Onder deze titel opende op 13 januari de derde tentoonstelling in het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Al vóór de officiële bezichtiging bleek hoever de invloed van de Franse Revolutie ook op andere terreinen dan de numismatiek in Europa doordrong, want de muziek van Beethoven en Antonin Vranicky – door het Haags Blazersensemble 'Oktopus' ten gehore gebracht – voerde ons met vliegende vaandels en slaande trom maar revolutionaire sferen. Op weg naar en in de expositiezaal is veel blauw, wit en rood te zien, tot in de vitrines toe. Na een historische inleiding met belangrijke gebeurtenissen van de revolutie sinds 1789 aan de hand van een aantal penningen, wordt men achtereenvolgens gevoerd naar de massale introductie van papiergeld, de bekende assignaten; met de gevolgen daarvan en de ermee gepaard gaande koersstijgingen werd al spoedig de spot gedreven.
Van de lange reeks van verschillende papiergeldsoorten uit deze periode, kan uiteraard slechts een gering deel worden getoond; als gevolg van de gekozen stijl van exposeren neemt het materiaal nogal veel ruimte in. De decimalisatie – de basis werd gelegd in 1793, de uitwerking volgde in 1803 – wordt getoond in relatie tot andere nieuw ingevoerde maten van lengte, gewicht en inhoud, waarvan authentieke voorbeelden zijn opgenomen. De economische, culturele en industriële revolutie bepalen dan mede het uiterlijk van de nieuwe munten. Deze blijken overigens, naast Romeinse voorbeelden, toch ook weer niet zo geheel nieuw te zijn geweest. Revolutionaire symbolen moeten weer wijken voor die van de keizerlijke waardigheid van Napoleon en zijn koninklijke familie. Een prachtige antieke klok symboliseert de opeenvolgende vernieuwingen op het terrein van de tijdrekening in deze periode. Een heel leger van tinnen soldaatjes demonstreert de verovering van Europa, ook nog eens geïllustreerd door enkele reeksen fraai gekleurde prentjes, afkomstig uit schroefpenningen die in die tijd als aandenken aan de overwinningen van de Franse legers verkocht werden.
Niet alleen de gevolgen van het vernieuwingsproces in de Europese muntslag zijn te zien, maar ook wat eraan vooraf ging. Rusland kende al vanaf 1700 een revolutionaire herziening van het muntstelsel met decimalisatie onder Peter de Grote en ook de Verenigde Staten voerden al vroeg een decimaal stelsel in. De oorlog die de Europese mogendheden tegen Frankrijk voerden, bracht hen meer dan eens in de financiële problemen; deze problemen leidden soms ook weer tot papiergelduitgiften en onverantwoorde leningen.
De Bank of England moest begin 1797 zelfs de

POLITICAL-RAVISHMENT;-or-The Old Lady of Threadneedle-Street in danger!

inwisseling van haar bankbiljetten tegen goud staken als gevolg van de enorme leningen aan de regering van William Pitt. Een fraaie spotprent van Gilray illustreert deze maatregel, die niet minder dan 24 jaar van kracht zou blijven. De gehele vitrine is daarbij gewijd aan het papiergeld van diverse Europese Landen, zoals het Oostenrijkse – dat op last van Napoleon werd vervalst – het Italiaanse en het Portugese. Ik mis hier eigenlijk alleen nog de Russische – ook door Napoleon vervalst – en de door de Engelsen massaal vervalste Franse assignaten. De laatste vitrine toont herinneringen aan het eerste eeuwfeest van de Revolutie, met een model van de Eiffeltoren. Alles bijeen weer een fraaie tentoonstelling die ook voor niet-numismaten zeker interessant is.

Niel Steenbergen, vijftig jaar kunstenaar

door Karel Soudijn

In 1938 won Niel Steenbergen (geboren in 1911) de Prix de Rome voor beeldhouwkunst. Hij ontving de gouden erepenning; de zilveren ging in dat jaar naar V.P.S. Esser. In de eindstrijd hadden deze latere medailleurs een beeld moeten maken van 'Franciscus van Assisië als jongeling afstand doende van de wereld.' De jury vond het werkstuk van Steenbergen minder diepgang vertonen dan dat van Esser. Maar volgens het juryrapport liet Steenbergen een 'helderder, rijker en voller' gevoel voor de vorm zien. Dat leverde hem de eerste prijs op.
In 1978-1979 eerde het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch Niel Steenbergen met een tentoonstelling: 'veertig jaar beeldhouwer'. Tien jaar later, van half december 1988 tot 15 januari 1989, was in het stadhuis van Steenbergens woonplaats Oosterhout (N.Br.) opnieuw een eretentoonstelling te zien: 'vijftig jaar kunstenaar'. Ter gelegenheid van de tentoonstelling in Den Bosch is indertijd een vrij uitgebreide catalogus verschenen waarin veel aandacht wordt geschonken aan de penningkunst van Steenbergen. Overigens staan in die catalogus twee penningen ten onrechte aan Steenbergen toegeschreven (de nummers P12 en P21). Steenbergen heeft zo'n omvangrijk oeuvre, dat er gemakkelijk een paar extra penningen aan toegevoegd kunnen worden.
De Oosterhoutse tentoonstelling uit 1988-1989 leverde diverse publikaties op. In de eerste plaats een eenvoudige 'lijst van geëxposeerde werken' (niet geïllustreerd), waarin de tientallen penningen die op de tentoonstelling te zien waren helaas niet afzonderlijk beschreven staan. Verder verschenen twee brochures met respectievelijk een *wandelroute* en een *fietsroute* langs werken van de jubilerende kunstenaar in Oosterhout. In deze plaats blijkt opvallend veel werk van Steenbergen te zien te zijn.
De belangrijkste publikatie echter is een door Peter Thoben samengesteld boek: *Voor God en medemens: Niel Steenbergen, vijftig jaar kunstenaar*. Op grond van gesprekken met Steenbergen heeft de auteur een compacte biografie geschreven, die veel informatie bevat over de ontwikkeling van Steenbergen als kunstenaar. Verder bevat het boek een grote hoeveelheid afbeeldingen van Steenbergens werk. Vergelijking met de catalogus van de Bossche tentoonstelling laat zien hoe enorm produktief Steenbergen de laatste tien jaar is geweest als beeldhouwer en penningkunstenaar. In het boek naar aanleiding van de Oosterhoutse tentoonstelling staan twaalf penningen (helaas slechts eenzijdig) afgebeeld. De auteur van het boek schat dat Steenbergen inmiddels 120 penningen heeft vervaardigd. Dat lijkt me een zeer voorzichtige schatting; ik denk dat het aantal langzamerhand in de buurt van de 150 ligt.
Tussen het beeldhouwwerk en de penningkunst van Steenbergen bestaat een hechte relatie. Wie het boek van Thoben doorbladert, ziet de penningvorm ook terugkeren in veel van Steenbergens monumentale sculpturen. In de jaren veertig maakt Steenbergen al graag gebruik van bogen. Een tympaan, uit 1947, voor de Kamer van Koophandel in Breda bestaat bijvoorbeeld uit een halve cirkel met rijkbewerkte rand. In de jaren vijftig bestaat de kerkelijke kunst van Steenbergen voor een belangrijk deel uit reliëfs die in cirkels zijn vervat. Wie – met behulp van de uitgegeven brochures – door Oosterhout fietst of wandelt komt daar een uit de jaren zestig stammend ruiterbeeld tegen van de middeleeuwer Willem van Duivenvoorde; paard en ruiter zijn vervat in een bijna-cirkelvormige krans. Het lijkt alsof Steenbergen hier een grote uitgezaagde penning op straat heeft gezet.
Voor de wandelaars is het iets te ver, maar de fietsers wordt geadviseerd om snel naar het Oosterhoutse ziekenhuis koers te zetten. In de hal van dat ziekenhuis kan men aan een muur tien bronzen reliëfs zien, uit de jaren zeventig, waarin cirkelvormig diverse aspecten van de geneeskunde zijn uitgebeeld. In de St. Jansbasiliek in Oosterhout hangen sinds 1982 tien zogenaamde frontons: in graniet gehakte medaillons. Deze ogen

heel sterk als enorme penningen.
Het oeuvre van Steenbergen laat een fraaie wisselwerking zien tussen penningkunst en monumentaal werk. Het boek van Peter Thoben maakt dat door zijn afbeeldingen nog duidelijker dan de catalogus die bij het veertigjarig jubileum verscheen.
Steenbergen laat zijn penningkunst officieel beginnen in 1945 met de geboortepenning die hij toen voor zijn oudste dochter maakte. Uit de tijd dat hij op de kunstacademie zat, heeft hij wel enkele penningen bewaard, maar deze beschouwt hij slechts als probeersels. Overigens was Steenbergen ook al als beeldhouwer actief vóórdat hij met de Prix de Rome officiële erkenning kreeg. In 1937 maakte hij het Leeghwater-monument dat men in Midden-Beemster kan bewonderen.
Over de werkwijze bij het vervaardigen van penningen geeft Peter Thoben slechts summiere informatie in zijn boek. Wijlen W.F. van Eekelen is ooit begonnen aan een artikel voor *De Beeldenaar* over Steenbergens penningkunst. Dit artikel is nooit afgerond, misschien omdat Van Eekelen de catalogus van penningen moeilijk compleet kon krijgen. Van het eerste concept van dat artikel heb ik indertijd een copie gekregen. Ik citeer hier wat Van Eekelen schreef over de werkwijze van Steenbergen als medailleur: 'Zijn eerste penningen sneed hij in het hittebestendige speksteen. Thans maakt hij, om scherpe afdrukken te krijgen, meestal gebruik van een speciaal soort gips, het zogenaamde steengips. Hij werkt veel met fijne burijntjes die hij zelf bijslijpt. Aan een tandarts vroeg hij eens hoe deze bij het bewerken van gebitten zo minitieus kon boren. Het gevolg was dat hij de beschikking kreeg over palaviet, een kunsthars dat tandartsen gebruiken en dat bestaat uit een meegevende, taaie massa, die zich uitstekend leent voor het diep uitsteken van bijvoorbeeld kleine letters. Op deze wijze lukte het hem haarscherp penningteksten te graveren zonder dat hij gebruik hoefde te maken van een reduktiemachine. Vaak begon hij in steengips te werken en ging hij, na het eerste ontwerp omgegoten te hebben, voor de fijnere details verder in palaviet.'
Toen Van Eekelen deze concept-tekst klaar had, bezocht hij Steenbergen opnieuw om verdere informatie te krijgen. Ik mocht mee, voor een eerste kennismaking met de kunstenaar. Die avond vertelde Steenbergen ons wat voor hem de reden was om in palaviet te gaan werken. In 1957 moest Steenbergen niet alleen de bisschopsstaf, maar ook het borstkruis voor bisschop W.M. Bekkers maken. De bisschop wilde dat op dat kruis alle parochies gesymboliseerd zouden staan waar hij ooit als priester werkzaam was geweest. Dat waren er nogal wat. Steenbergen moest veel details verwerken in een kruis dat uiteindelijk 11,5x9 cm zou worden. Om dit technische probleem op te lossen, zocht Steenbergen zijn toevlucht tot palaviet. Oftewel: hoe een veeleisende bisschop zijn stempel op de penningkunst drukte!

P. THOBEN *Voor God en medemens: Niel Steenbergen vijftig jaar kunstenaar* (Oosterhout 1988).
ISBN 90-800277-1-5 *f* 10,— 64 blz.; verkrijgbaar bij Stadhuis, Slotjesveld 1, 4902 ZP Oosterhout.

RIETDIJK bv

VEILING 345

Vrijdag 3 maart 1989 in het EUROPA-HOTEL

Zwolsestraat 2 te Scheveningen

waarin opgenomen:

* een collectie van het Graafschap Holland en het Bisdom Utrecht
* een collectie uit oud familie-bezit, waarbij gouden gegraveerde penningen op naam
* Provinciale munten
* Koninkrijk
* Buitenland
* Bankbiljetten
* Lots

Kijkgelegenheid:
Vrijdag 3 maart 1989 in de 'Amsterdam' zaal van het Europa-hotel te Scheveningen.

De rijk geïllustreerde catalogus is te verkrijgen door storting van *f* 10,— op postbanknr. 420875 t.n.v. Rietdijk Den Haag o.v.v. 'Munten no. 345'.

RIETDIJK bv

Noordeinde 41 (schuin t/o het Paleis)
2514 GC Den Haag
tel. 070-647831 en 08389-18064
telefax 070- 632893

muntenhandel Groningana

C.I.V. GRONINGA

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

Penningnieuws

door Frank Letterie

Nieuw werk van medailleurs, nieuwe uitgaven, tentoonstellingsactiviteiten.
Goed reproduceerbare foto's met gegevens sturen aan F.T.S. Letterie, Hamminkweg 1, 7521 RB Vorden (05752-2697). Gelieve tevens te vermelden of foto's na gebruik voor *De Beeldenaar* beschikbaar gesteld mogen worden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
Geïnteresseerden kunnen zich voor nadere inlichtingen over de hieronder besproken penningen tot de samensteller van de rubriek richten.

Sint Maarten
In opdracht van de 'Katholieke Stichting voor bejaardenzorg Sint Maarten' in Voorburg ontwierp **Willem Vis** deze in brons gegoten penning, die bij zeer bijzondere gelegenheden uitgereikt wordt aan personen die zich voor de Stichting verdienstelijk gemaakt hebben.
Voorzijde: Sint Maarten, zijn mantel doorsnijdend.
Keerzijde: de heilige hierbij op de rug gezien, met een gans, symbool voor St. Maarten.

Round like a circle
Een vrij ontwerp van **Linda Verkaaik**, gegoten in brons, 70 mm.
Op de voorzijde twee vechtende figuren, Jacob en de engel, die een bewegende cirkel (hoogmoed en val) vormen waarmee de maakster ook het vergaan van de tijd en het overdragen van kennis en vriendschap in die tijd tot uitdrukking wil brengen.
Op de keerzijde schuilgaand achter de vleugel van de engel de tekst: ROUND LIKE A CIRCLE IS A SPIRAL LIKE A WHEEL WITHIN A WHEEL.

Lupus
De nieuwjaarspenning van **Geer Steyn** heeft zoals gewoonlijk een dier als onderwerp. Voor 1989 is dat de wolf. Hij is afgebeeld op de voorzijde, op de keerzijde staat de tekst LUPUS 1989. Het is een gegoten penning van 70 mm.

Sara Jansje
Ontworpen door **Geer Steyn** ter gelegenheid van de geboorte van Sarah Jansje in de Schotse familie Parker Hollaar.
Voorzijde: albatros op een nest met kuikens.
Keerzijde: een kuiken schreeuwt de aanwezigheid van Sarah de wereld in.
De penning heeft een diameter van 70 mm en is gegoten in brons.

Onder auspiciën van N.V.M.P.H. wordt dit evenement gehouden

openingstijden

vrijdag 18.00-22.00 uur
zaterdag 10.00-17.00 uur
zondag 10.00-17.00 uur

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST
Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1,
1815 GP Alkmaar, 072-120041, giro 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60,
4205 HD Gorinchem, 01830-26543

ADRESSEN NUMISMATISCHE KRINGEN
Secretariaten, tijdstippen en plaatsen van samenkomst.

Amsterdam
Dintelstraat 85'', 1079 BA Amsterdam,
020-5242274.
- oktober tot mei op 2e woensdag om 19.30 uur, Keizersgracht 448 te Amsterdam.

Bloembollenstreek
Regenvlietweg 31, 2191 BB De Zilk, 02520-15217.
- september tot juni op 2e dinsdag om 19.00 uur in 'Het Trefpunt', Schoolstraat 11 te Lisse.

Brabant
Zilvermeeuwlaan 23, 5613 CL Eindhoven,
040-439520.
- oktober tot mei op 2e woensdag om 20.00 uur, Parade 17 te 's-Hertogenbosch.

Breda 'De Baronie'
Laathof 12, 4851 ET Ulvenhout, 076-611314.
- september tot mei afwisselend 3e maandag en 3e donderdag om 20.00 uur in Gemeenschapshuis 'Doornbos', Abdijstraat 26 te Breda.

De Dubbele Dukaat
Laan van Rapijnen 5, 3461 GH Linschoten,
03480-15866.
- na convocatie op Veldzichtlaan 14 te Linschoten.

Friesland 'Mr Jacob Dirks'
Hoogend 18, 8601 AE Sneek, 05150-17198.
- september tot mei in principe 1x per 6 à 7 weken op dinsdag om 20.00 uur, Hoogend 18 te Sneek.

Frisia
Hulstbos 8, 9203 NC Drachten, 05120-16168.
- september tot april op laatste dinsdag om 19.00 uur in 'De Opdracht', Stationsweg 150b te Drachten.

Groningen
J.H. Janssenstraat 24a, 9713 HW Groningen,
050-123890.
- september tot mei 3e vrijdag om 20.00 uur in 'De Trefkoel' (zaal Steenbok), Zonnelaan 30 te Groningen.

's-Gravenhage
Boerhaavelaan 278, 2334 EZ Leiden, 071-170930.
- september op 4e dinsdag en oktober tot mei op 3e dinsdag om 20.00 uur in Remonstrantse Kerk, Laan van Meerdervoort 955 te Den Haag.

Haarlemmermeer
Postbus 541, 2130 AM Hoofddorp.
- september tot mei op 1e maandag om 19.00 uur in 'Ontmoetingscentrum', Gelevinkstraat 38 te Nieuw-Vennep.

Hoogeveen
Van Limburg Stirumstraat 31, 7901 AM Hoogeveen, 05280-67649.
- september tot mei op 2e donderdag om 19.30 uur in 'De Tamboer', Hoofdstraat 17 te Hoogeveen.

Kampen 'Moneta Campensis'
Wilhelminalaan 7, 8262 DA Kampen,
05202-12345.
- september tot juni op 1e maandag om 20.00 uur in 'De Buitenwacht', Stationplein 2 te Kampen.

Kennemerland
Tweede Hogerwoerddwarsstraat 6, 2023 VJ Haarlem.
- september tot juni op 3e maandag om 20.00 uur in 'Buurtcentrum-Noord', Muiderslotweg 238 te Haarlem.

Het Land van Ravenstein
IJpelaar 40, 5467 BC Veghel, 04130-65206.
- november tot juli op 1e maandag om 20.00 uur in 'De Schouw', Brabantplein 1 te Uden.

Limburg
Mergelweg 11, 6212 XA Maastricht, 043-215008.
- september tot mei op 3e donderdag om 20.00 uur in 'De Basiliek', Markt 18 te Meerssen.

Noord-Oost Polder
Uranusstraat 5, 8303 ZW Emmeloord,
05270-16650.
- september tot mei op laatste dinsdag (in december de laatste dinsdag voor Kerst) om 20.00 uur in Gereformeerd Centrum, C. Dirksplein te Emmeloord.

Oost-Nederland
Deventerweg 164, 7203 AT Zutphen, 05750-13256.
- september tot april op 2e dinsdag om 20.00 uur in 'De Klok', Lagestraat 2 te Dieren.

Rotterdam
Buitenhofdreef 202, 2625 XW Delft, 015-571630.
- oktober tot juni op 1e maandag om 20.00 uur in Rudolf Mees-Instituut van Kon. Ammanstichting, Boezemweg 171 te Rotterdam.

Twente
Rembrandtstraat 18, 7471 HR Goor, 05470-72135.
- september tot mei op 3e dinsdag om 19.30 uur in 'Vrijhof' van Technische Universiteit Twente (zaal 3), Drienerlolaan 5 te Enschede.

Utrecht
Broederschaplaan 15, 3451 ZA Vleuten, 03407-2432.
- september tot mei (maar niet in december) op 4e woensdag om 19.30 uur in Hotel Ibis, Bizetlaan 1 te Utrecht.

Zeeland
Breeweg 40, 4335 AR Middelburg, 01180-26294.
- september tot juni op 2e donderdag om 19.00 uur in 'De Schakel', Bachten Steene 14 te Middelburg.

Zwolle 'De Duit'
Pr. Irenestraat 1, 8019 XC Zwolle, 038-211443.
- september tot juni op 3e maandag om 19.45 uur in 'Speeltuingebouw Assendorp', Geraniumstraat te Zwolle.

Personalia

DRS C. VAN DRAANEN – 'S RIJKS MUNTMEESTER

Op 14 november 1988 is drs Chr. van Draanen bij 's Rijks Munt in dienst getreden als directeur. Een maand later, op 12 december, heeft hij de daadwerkelijke leiding van het bedrijf overgenomen van ir P. van den Berg die sinds 19 oktober 1987 als interim-manager functioneerde. De interim-manager verving de vorige muntmeester, ir J. de Jong die op 1 december 1987 in dienst trad bij de firma Drijfhout en Zoon Edelmetaalbedrijven b.v. te Amsterdam.
Op advies van de interim-manager is als nieuwe muntmeester niet, zoals gebruikelijk, een metaalkundige benoemd, maar een algemeen manager met een commerciële instelling. 's Rijks Muntmeester Van Draanen – hij is econoom – moet zich vooral bezig houden met het verkopen van de kennis die in het bedrijf van de Munt aanwezig is. Zoals in een toelichting op een persconferentie werd gesteld: 's Rijks Munt is een dienst van het Ministerie van Financiën en heeft als zodanig niet de verplichting om winst te maken, toch wordt ook op deze dienst de sfeer langzaamaan meer bepaald door kostenbesparing en opbrengstverhoging.
Kunnen we verwachten dat 's Rijks Munt in de nabije toekomst wordt geprivatiseerd? Op dit moment wordt door een commissie een studie gemaakt van verschillende mogelijkheden om hiertoe over te gaan. Deze commissie wil hierover in het eerste kwartaal van 1989 een rapport uitbrengen aan de thesaurier-generaal. Op de Munt zèlf verwacht men overigens dat het met die privatisering nog niet zo'n vaart zal lopen: 'In de rij van privatisering staat de Munt achteraan.' De inhoud van het uit te brengen rapport blijft voorlopig echter geheim.
Tijdens de periode van de interim-manager is het muntmeesterteken niet aangepast; we hebben geen aambeeld met een sterretje gekregen. In 1988 zijn alle munten geslagen met het oude muntmeesterteken van De Jong.

Vanaf 1989 komt het teken van de nieuwe muntmeester op de geldstukken te staan. Van Draanen heeft als muntmeesterteken een *pijl en boog* gekozen. Dit nieuwe teken heeft niets te maken met de naam van Van Draanen, maar alles met zijn geboorte. De muntmeester is geboren onder het sterrenbeeld van de *boogschutter*. Het astrologische teken kan volgens Van Draanen echter ook nog op andere manieren worden geïnterpreteerd. De gespannen boog kondigt een actieve periode voor het bedrijf aan. De traditie wordt niet verwaarloosd, want de uitvoering van de boog is klassiek van vorm (wat goed past bij de mercuriusstaf, het muntteken). Het nieuwe muntmeestersteken komt zodanig op de munten te staan, dat de pijl naar het jaartal wijst.
Van Draanen hoopt gemeenten en bedrijven actiever te benaderen voor de uitgifte van allerlei penningen. Gemeenten die een eeuwfeest te vieren hebben, kunnen enkele jaren tevoren reeds een offerte voor gedenkpenningen verwachten. De trend om hondepenningen in te voeren, is 's Rijks Munt zeer welkom: ook dit is een markt waarop, concurrerend met andere leveranciers, klanten worden geworven. Daarnaast ziet de muntmeester tal van mogelijkheden om het bedrijfsleven te interesseren voor penningen (bijvoorbeeld: *dealerpenningen* voor automobielbedrijven).
's Rijks Munt gaf in 1988 de gouden dubbele dukaat uit. In 1989 wil men in goud zowel de enkele als de dubbele dukaat slaan; bovendien zal dit jaar de zilveren dukaat worden uitgegeven. In 1990 kunnen we een nieuw zilveren vijftigguldenstuk verwachten, ter herdenking van het feit dat Nederland dan honderd jaar door *vorstinnen* wordt geregeerd. De opdracht aan een kunstenaar is nog niet verleend; eerst moet hiervoor de muntadviescommissie aan het werk.
Van Draanen ziet het boogschuttersteken uit de dierenriem als symbool voor optimisme. Misschien is het wat modieus voor moderne managers om zich door de astrologie te laten leiden. Wie daar bezwaar tegen heeft, kan in het nieuwe muntmeestersteken echter een voortzetting zien van een negentiende-eeuwse traditie: het gebruik van oude, vervaarlijke wapens als symbool. H.A. Van den Wall Bake voerde van 1846 tot 1874 het *zwaard* als muntmeestersteken. Taddel hanteerde tussen 1875 en 1887 de *bijl*. Zijn opvolger, H.L.A. van den Wall Bake, koos voor de punt van een *hellebaard* (1888-1909). Daarna zag het er allemaal wat vrediger uit; sinds 1 januari 1989 is ons geld weer gewapend.

Karel Soudijn

Boekbespreking

T. FISCHER, *Molon und seine Münzen, 222-220 v. Chr.* (Bochum 1988) = Kleine Hefte der Münzsammlung an der Ruhr-Universität Bochum 9 ISBN 3-88339-325-8 (Studienverlag Dr. Norbert Brockmeyer, Postfach 100428, D-4630 Bochum, BRD); 31 blz. kaart, geïllustreerd, DM 12.

Numismatiek is een vak vol verrassingen, want nieuwe vondsten kunnen nog steeds onbekend materiaal aan het daglicht brengen. Een dergelijke unieke vondst staat centraal in *Molon und seine Münzen* door Thomas Fischer.
In 1987 werd bij een Hamburgse munthandelaar een Syrische tetradrachme verkocht met het portret en de naam van koning Molon. Over de vindplaats en herkomst van die munt zijn geen gegevens bekend. Deze Molon, goeverneur van de provincie Medië (Perzië), kwam in 222 in opstand tegen zijn heer, de jonge koning Antiochus III; hij maakte zich meester van grote gebieden in het oosten van het Seleucidenrijk, maar moest tenslotte na ongeveer anderhalf jaar in Antiochus toch zijn meerdere erkennen. Na een verloren veldslag pleegde Molon in het voorjaar van 220 zelfmoord en daarmee verdween hij vrijwel volledig uit de geschiedenis.
Naast het uitvoerige verslag over deze gebeurtenissen door de geschiedschrijver Polybius, resteert maar weinig tastbaars dat aan deze usurpator herinnert: slechts een twintigtal koperen munten, in diverse collecties verspreid over de wereld, draagt zijn naam en koningstitel. Sinds kort kennen wij nu ook zijn uiterlijk, want de pas ontdekte tetradrachme toont een zeer realistische portretbuste.
Fischer behandelt in zijn monografie de historische context van deze munt, geeft een catalogus van de bekende koperen munten van Molon, die naar gewicht en voorstelling in twee typen uiteen-

vallen, en toont tenslotte hoe de tetradrachme en de series kopergeld goed passen binnen het geldstelsel van Syrië in de late 3e eeuw v. Chr. De auteur doet in een index enige voorstellen tot interpretatie van de op deze munten voorkomende monogrammen. Attractief is zijn suggestie een van deze lettercombinaties te lezen als Kurdioi. Indien deze hypothese juist is, hebben we hier te maken met het ook door Polybius genoemde bergvolk van de Koerden, die als bondgenoten van Molon voor hem ten strijde zouden zijn getrokken.
Deze brochure is boeiend leesbaar, goed geïllustreerd en zeer rijk – bijna overdadig – gedocumenteerd. Wat mij betreft had de vermelding dat er sinds kort ook een moderne vervalsing van een gouden stater op naam van Molon bekend is geworden, wel in de tekst mogen staan en niet in de laatste voetnoot.
Bijzonder handig is de uitvouwbare landkaart achter in het boek. Wie niet precies paraat heeft, waar de stad Susa of de landstreek Apolloniatis ligt, vindt dat daar in één oogopslag.
Deze voortreffelijke studie biedt in een kort bestek een veelheid aan informatie over de (geld)geschiedenis van het hellenistische Syrië. Ik ben ervan overtuigd dat wie de lotgevallen van Molon heeft bestudeerd, geneigd zal zijn zich verder te verdiepen in deze boeiende materie. Fischers noten en bibliografie bieden daarbij alle hulp.

J.P.A. van der Vin

Tentoonstelling

KLEYN PROFEYT. Munten van de VOC in India.
Tot 31 december 1989 in Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25 te Rotterdam (010-411055); geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur.
SCHEPEN MET GELD. De handel van de VOC op Azië en de daarbij gebruikte munten.
Tot 30 juni 1989 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28 te Leiden (071-120748); geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur.
REVOLUTIONAIR GELD. Veranderingen in het Franse geldstelsel rond 1800 en de invloed daarvan op de rest van Europa.
Tot januari 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden (*zie hiervóór*).
MONETA GOSLARIENSIS. Munten uit Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van Goslar, een van de centra van handel in en verwerking van de rijke zilvervoorraden uit de Rammelsberg.
Tot medio 1990 in Niedersächsisches Münzkabinett der Deutschen Bank, Georgsplatz 20 te Hannover; geopend maandag + woensdag + vrijdag 8.15-15.30 uur en dinsdag + donderdag 8.15-17.30 uur.

De stichting bevordering numismatiek

PROGRAMMA MUNTENBEURZEN 1e HALFJAAR 1989

ROTTERDAM - Zondag 19 maart 1989
Groothandelsgebouw Tollenszaal
bij Centraal Station

DEN HAAG - Zondag 16 april 1989
Ned. Congresgebouw Escherzaal
Churchillplein 10

ZWOLLE - Zaterdag 8 april 1989
'De Buitensociëteit'
Stationsweg 4 t.o. Station NS

HOENSBROEK/HEERLEN
Zondag 21 mei 1989
Kasteel Hoensbroek, Klinkerstraat

Alle SBN-beurzen staan onder auspiciën van de

ALLE BEURZEN ZIJN GEOPEND VAN 10.00 TOT 16.00 uur TOEGANG GRATIS
Wenst u ons landelijk beursprogramma thuis te ontvangen stuur dan een verzoek aan:
Stichting SBN – Postbus 3242 – 7500 DE ENSCHEDE

HOLLAND-COLLECT

Beurs van Berlage, Damrak 279, Amsterdam

24 - 25 - 26 februari 1989

STAND 2

Spaar en Voorschotbank
Surhuisterveen

Een bijzondere collectie munten, zowel in zeldzaamheid als in kwaliteit
'laag in prijs'

Ook voor de beginnende verzamelaars
Holland-Collect-koopjes
uitzoeken van *f* 1,- tot *f* 35,-

½ ct. 1891 zf *f* 15,-	5 ct. 1938 zf/pr *f* 20,-	½ gld. 1863 fr/zf *f* 25,-
1 ct. 1883 zf *f* 15,-	10 ct. 1917 pr *f* 35,-	1 gld. 1939 zf/pr *f* 5,-
2½ ct. 1880 zf *f* 20,-	25 ct. 1917 zf *f* 35,-	2.50 gld. 1870 zf- *f* 35,-

Ook in de provinciale collectie vele koopjes!!!
tevéél om op te noemen

Bij aankoop van minimaal *f* 100,- Uw entreegeld retour!!!!!

STAND 2 STAND 2 STAND 2

Nadere informatie
Tel. 05124-1925
afdeling munten en edelmetalen

Spaar en Voorschotbank

n
v
m
h

opgericht 25 januari 1982

meer dan ooit is munten kopen een zaak van vertrouwen...

leden van de n.v.m.h. zijn uw vertrouwen waard!

alle leden van de Nederlandse Vereniging van Munthandelaren onderschrijven de erecode welke door de vereniging is opgesteld.

- **garantie op de echtheid van munten en penningen**
- **objectieve en eerlijke voorlichting**
- **kwalificatie volgens gangbare normen**

LEDENLIJST PER 1 JANUARI 1989

lijst van aangesloten munthandelaren in alfabetische volgorde:

Batavia
G. J. Rietbroek
Zoutmanstraat 32
2518 GR Den Haag
070-451772

Bussumse postz. en munth.
J. W. Eeckhout
Kapelstraat 20
1404 HX Bussum
02159-16288

Munth. Civitat
A. H. G. Drouven
Luttekestraat 31
8011 LP Zwolle
038-223368

Coinselling Hoogeveen
B. H. Hagemeijer
v. Echtenstraat 21a
7902 EK Hoogeveen
05280-73634

Munthandel A. Coret Jr.
Heuvelstraat 103
5038 AC Tilburg
013-363240

A. G. van der Dussen B.V.
Hondstraat 5
6211 HW Maastricht
043-215119

Munthandel Karel de Geus
Stratumsedijk 47a
5611 NC Eindhoven
040-123455

Munth. Hekra
L. H. Helderton
Molenstraat 25
4061 AB Ophemert
03445-1392

Munth. Hollandia B.V.
A. Braun
De Zande 40
8278 AK Kamperveen
05203-320

H.B.U. n.v.
D. F. Felderhoff
Herengracht 434-440
1017 BZ Amsterdam
020-298012

Holleman-munten
Mevr. M. Holleman
Min. Dr. Kuyperplein 64
7522 AW Enschede
053-338779

Honingh Munten
J. C. Honingh
Dorpsstraat 155
1566 AE Assendelft
02987-3094

L. Kevelam
Speulderweg 15
3886 LA Garderen
05776-1955

C. A. M. Kienhorst
Steenstraat 16
7571 BK *Oldenzaal*
05410-15879

Mevius Numisbooks
J. Mevius Jr.
Oosteinde 97
7671 AT Vriezenveen
05499-61322

NMB Bank
J. Evers
Herengracht 580
1017 CJ Amsterdam
020-5577375

Munthandel Oost-Brabant
M. v. Berkom
Carmelietenstraat 10
5341 EG Oss
04120-24123

Postz.- *en munthandel* T. Peters
Rosmarijnsteeg 7
1012 RP Amsterdam
020-222530

Munthandel Phoenix
J. F. J. van Koningsbrugge
Merwedestraat 18
9406 RM Assen
05920-52045

Van Roekel B.V.
E. D. J. v. Roekel
Postbus 3
1400 AA Bussum
02159-48684

Romunt B.V.
W. E. M. Dols
Roerzicht 1
6041 XV Roermond
04750-16010

J. Schulman B.V.
Keizersgracht 448
1016 GD Amsterdam
020-233380

Laurens Schulman b.v.
Parklaan 25
1405 GN Bussum
02159-16632

C. J. G. Schuurman-Rijnholt
Emmastraat 13
7075 AL Etten (Gld)
08350-27781

Sipiro Munten
P. Willems
Nassaulaan 5
6721 DW Bennekom
08389-18064

Spaar en Voorschotbank
J. Bekkema
Torenplein 7
9231 CG Surhuisterveen
05124-1925

Munt- en postz.handel J. Speyer
Winkelcentrum Hilvertshof
Postbus 1415
1200 BK Hilversum
035-12996

Munthandel Trajectum
L. Loffeld
Croeselaan 249
3521 BR Utrecht
030-949709

Fa. Velraeds
Viel 6
6456 AT Bingelrade
04492-3700

Munthandel Verschoor
Merelsingel 12
3291 VH Strijen
01854-1719

J. B. Westerhof
Hoogend 18
8601 AE Sneek
05150-17198

secretariaat n.v.m.h.
postbus 3242
7500 DE Enschede

Weet u dat er NVMH geschenkbonnen bestaan van *f* 10,— en *f* 25,—. Misschien een leuk idee om eens kado te geven. Verkrijgbaar bij bovenstaande munthandelaren.

VEILING

20 MAART 1989

hotel JAN TABAK Bussum

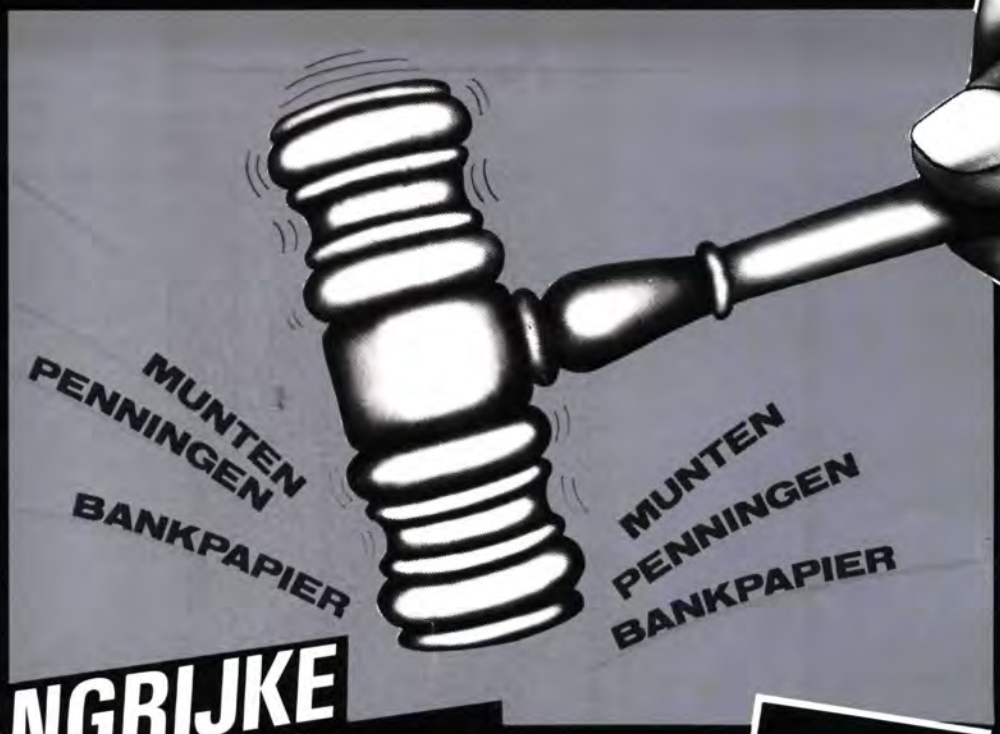
Ter veiling komen
Nederlandse provinciale munten, koninkrijk en Nederlands Indië
een omvangrijke verzameling Frankrijk en Napoléonides
buitenlandse munten / penningen / papiergeld / boeken

Rijk geïllustreerde veilingcatalogus inclusief toegezonden lijst van opgebrachte prijzen te bestellen door overschrijving van f 20,– op postgiro 44 73 14

LS

Laurens Schulman b.v.

Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

BELANGRIJKE VEILING VAN 2000 KAVELS

Vraag onze gratis veiling catalogus

Onze eerstvolgende veiling is 23 februari 1989

* **Provinciaal:** mooie collectie gouden en zilveren munten w.o. Holland, zilveren rijder of ducaton 1673, piedfort!
* **Koninkrijk:** waaronder vele stukken op gepolijst stempel zoals ½ gulden 1910, 1 gulden 1842 korter borstbeeld, 1 gulden 1850, 2½ gulden 1841, 2½ gulden 1849 var. enz. enz.
* **Antieke munten:** ca. 100 kavels Romeinse munten.
* **Bankpapier:** gevarieerde afdeling waaronder leuke collectie Nederland.
* **Gouden munten:** van de gehele wereld waaronder mooie verzameling Italië, Zwitserland, Noord- en Zuid-Amerika.
* **Lots:** grote afdeling collecties en restanten ca. 500 kavels. 'Voor elck wat wils'.

"voor klinkende munt"

DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs

munt- en penningkundig nieuws

maart/april 1989
13e jaargang no. 2

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

MONNAIES - MEDAILLES - LIVRES NUMISMATIQUES - VENTES PUBLIQUES - ARCHEOLOGIE

✽

MUNTEN - PENNINGEN - NUMISMATISCHE BOEKEN - VEILINGEN - OUDHEDEN

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448 — 1016 GD Amsterdam
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21 — Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem
J. C. van der Wis

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Uitgave
Stichting De Beeldenaar
Postbus 98
1000 AB Amsterdam
Postgiro 5761252
Bankrekeningnummer:
27.67.73.632

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: *f* 32,—.
Overige landen: *f* 58,—.
Losse nummers: *f* 6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. *Genootschap voor Munt- en* Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Op de voorplaat:
Vroeg-middeleeuwse muntvondst bij Rhenen (foto ROB, Amersfoort)

Inhoud

Remmerden 1988: een vondst van vroeg-middeleeuwse munten bij Rhenen 39
Numismatiek op vakantie. Reiservaringen in Ierland 48
Romeinse muntschatten uit Voorburg, II 53
Het Nederlandse bankbiljet 56
Twee recente universitaire penningen 59
Penningnieuws 63
Tentoonstelling 66
Verenigingsnieuws 66
Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde 68

Remmerden 1988: een vondst van vroeg-middeleeuwse munten bij Rhenen

door Arent Pol

Vier maanden geleden schreven vele kranten over een recente vondst van vroeg-middeleeuwse munten bij Rhenen.[1] Die berichten verschenen naar aanleiding van een persconferentie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort op 13 december 1988, waar de vondst publiek gemaakt werd. Een persconferentie was deze muntschat alleszins waard, aangezien een dergelijke vondst slechts hoogst zelden wordt gedaan.
Begin oktober van het vorige jaar ontdekte de heer J. van der Horst met behulp van zijn metaaldetector op het industrieterrein bij Remmerden (gemeente Rhenen) enkele gouden tremisses en zilveren sceatta's. Deze kleine muntjes uit de 7e en begin 8e eeuw worden gewoonlijk als 'merovingisch' aangeduid. Toen ook de heer J. Mom nog een paar exemplaren vond, besloot provinciaal archeoloog drs. W.J. van Tent van de ROB ter plekke een opgraving te beginnen. Vervolgens werd er vele weken gegraven, waarbij men aanvankelijk nog even assistentie had van de heer P. Heydelaar uit de Verenigde Staten, een professionele goudzoeker van Nederlandse origine die zeer veel ervaring met metaaldetectors heeft. Geen centimeter van het terrein werd overgeslagen en het resultaat was dat er zo'n 100 tremisses en 140 sceatta's werden geborgen. Resten van een verpakking van de schat vond men niet op het opgravingsterrein, evenmin overigens als andere sporen van menselijke activiteit in de merovingische periode.
Zo te zien is Remmerden 1988 een vondst als alle andere, maar niets is minder waar: de vondst onderscheidt zich om diverse redenen van 'gewone' muntvondsten. Op het Penningkabinet worden –

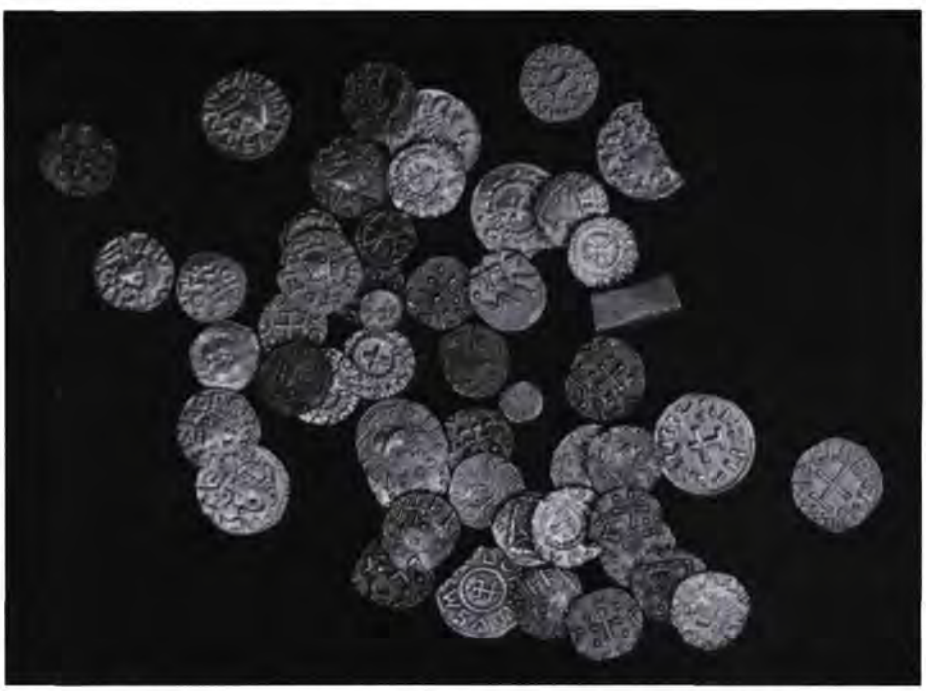
naast allerlei los gevonden munten – gemiddeld tien schatvondsten per jaar gemeld; dit betreft soms een handjevol kleingeld in de vorm van koperen of zilveren munten en soms een partij van honderden goudstukken. De gemelde vondsten stammen uit alle perioden van onze muntgeschiedenis, van de romeinse tijd tot in onze eeuw, maar vondsten uit de merovingische tijd zijn daar haast nooit bij. Er zijn in ons land tot dusver – naast twee schatten van 6e eeuwse munten – slechts vier muntvondsten van 7e-eeuwse goudstukken bekend geworden. De laatste werd rond 1900 gedaan bij het Drentse dorpje Nietap en iedere nieuwe vondst is dus alleen daarom al groot nieuws. Letterlijk 'groot' dit keer, aangezien die eerdere goudschatten veel minder omvangrijk waren. Een werkelijk uniek aspect van deze vondst is het feit dat zij zowel gouden als zilveren munten bevat: dit is binnen noch buiten Nederland ooit eerder voorgekomen. Van de merovingische muntslag – de vroegste in ons land – is nog zo veel onduidelijk, dat iedere uitbreiding van het voor onderzoek beschikbare materiaal zeer welkom is. Vooral de vele stukken uit Dorestat vormen, met het grote aantal nabootsingen daarvan, een heel interessante groep in de vondst.

Het Penningkabinet koopt nooit complete muntvondsten op, wèl worden regelmatig één of enkele in de verzameling nog ontbrekende munten uit een schatvondst verworven. Uit wetenschappelijk oogpunt is het ook niet nodig om alle vondsten in musea op te bergen, omdat door zorgvuldige registratie de belangrijkste gegevens voor later onderzoek goed genoeg vastgelegd kunnen worden. Vanwege het zeer grote wetenschappelijke belang van de vondst Remmerden 1988, wordt in dit geval van de gebruikelijke gedragslijn afgeweken. Door de vondst in openbaar bezit te houden, zal het ook in de toekomst mogelijk zijn het complex in zijn oorspronkelijke samenstelling te bestuderen. Men kan de voorwerpen dan met nieuwe methoden en technieken benaderen en vragen stellen die de huidige generatie numismaten nog niet heeft kunnen bedenken.

De vondst is op dit moment korte tijd voor het publiek te zien in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden en zal daarna ook in Rhenen worden getoond.

Het merovingische muntwezen, 500-800[2]

Voor en na de ineenstorting van het west-romeinse rijk in de 5e eeuw, trokken allerlei germaanse volkeren door West-Europa op zoek naar een geschikte vestigingsplaats; hun koningen erkenden in de oost-romeinse keizer formeel nog wel een meerdere, maar gedroegen zich verder volkomen onafhankelijk. Ostrogothen, Visigothen, Vandalen, Bourgondiërs, Lombarden, Angelsaksen, Friezen en Franken kent iedereen nog uit de geschiedenisles over de Volksverhuizingstijd.

Enkele van de 240 tremisses en sceatta's uit de vondst Remmerden 1988; behalve deze munten werd ook nog een klein stukje baar zilver aangetroffen.

Het romeinse rijk werd centraal geregeerd en bestuurd en kende ook een centraal geregeld muntwezen. De variatie die men bij romeinse munten tegenkomt, is dus van bovenaf opgelegd. Men had in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling een reeks van verschillende denominaties: een gouden, een zilveren, twee bronzen en twee koperen munten. Later werd hierop nog enigszins gevarieerd, maar er veranderde niets wezenlijks. Door deze uitgebreide muntreeks, door de enorme muntproduktie en door de grote verbreiding die afgelezen kan worden uit vondsten, is duidelijk dat in het romeinse rijk – ook in romeins Nederland, althans in en rond nederzettingen en militaire centra – een geldeconomie geheerst heeft. Zeker zal een deel van de transacties nog door ruiling van goederen zijn afgewikkeld, maar aangenomen mag worden dat voor een flink deel van de dagelijkse betalingen muntgeld is gebruikt. Bij de Germanen in de Volksverhuizingstijd was dat anders.

Er was in de late 5e eeuw een situatie ontstaan waarin in het Westen nog slechts in zeer geringe mate munten circuleerden, en dit betrof dan bovendien nog uitsluitend goudstukken. Deze gouden munten zullen merendeels zijn gebruikt voor representatieve en politieke doeleinden, zoals geschenken en betalingen door de keizers aan stamhoofden die te vriend gehouden moesten worden en uitdelingen door zulke stamhoofden aan de lieden die van hen afhankelijk waren en wier steun zij nodig hadden. In veel mindere mate ging het om betalingen in het handelsverkeer. Rond het jaar 500 sloeg een aantal van de al genoemde germaanse volkeren zelf munten. Voor de Germanen was het oude Rome nog steeds het grote voorbeeld en in alles bootsten zij na wat des keizers was, ook diens munten. Contacten met het verre Constantinopel waren overigens gemakkelijker dan men op het eerste gezicht zou denken, omdat het byzantijnse rijk zich in de 6e en 7e eeuw uitstrekte tot in Noord-Italië. Over de keuze van muntmetaal, -soort en -beeldenaar hoefden de Germanen dan ook meestal niet lang na te denken. Uit Constantinopel kwamen alleen maar gouden solidi en tremisses naar het Westen en dus werden die nagemaakt. Op de voorzijde verscheen een buste die sterk geleek op die van de keizersmunten en de Victoria-figuur op de keerzijde bedachten de Germanen al evenmin zelf. Ook de omschriften werden overgenomen, al liet de leesbaarheid ervan doorgaans nogal te wensen over. Dit soort stukken is soms erg moeilijk toe te schrijven – vaak zijn alleen stijlcriteria en stippen op vindplaatskaarten de enige aanwijzingen voor chronologische en geografische localisering. Pas aarzelend ging men er toe over de naam van de keizer te vervangen door die van de

Bourgondiërs, tremissis met naast de Victoria-figuur het monogram GVB voor koning Gundobald, 473-516 (Kon. Penningkabinet)

eigen koning. Tegen het midden van de 6e eeuw was Theudebert de eerste frankische koning die solidi op zijn naam liet slaan. De bourgondische koning Gundobald was hem een halve eeuw eerder al op bescheidener wijze voorgegaan door plaatsing van een klein monogram op de munten. De enorme differentiatie op monetair gebied onder de germaanse volkeren in het Westen – links van de Rijn heeft nauwelijks enige muntaktiviteit plaats – is ongetwijfeld mede in de hand gewerkt door de verregaande politieke verbrokkeling. Als voorbeeld hiervan kunnen de gebeurtenissen in Gallië weer dienst doen. De frankische koning Clovis (481-511) veroverde vanuit zijn kleine rijkje rond Doornik in enkele decennia het grootste deel van het huidige Frankrijk op collega's en familieleden, andere frankische koningen dus; op Syagrius, de steunpilaar van het laatste restje 'romeinse rijk' in Gallië; en op andere germaanse volkeren als de Visigothen, die over de Pyreneeën werden gedrukt, Spanje in. Deze nieuwverworven politieke eenheid was echter geen lang leven beschoren, hetgeen vooral kwam door het germaanse erfrecht: Clovis' rijk werd verdeeld over zijn vier zonen. Eén daarvan, Chlotarius I, slaagde er na bijna 50 jaar in om alles weer in één hand te verenigen, maar daarna werd het land opnieuw verdeeld. In de daaropvolgende anderhalve eeuw deed deze situatie zich nog enkele malen voor, hetgeen een effectieve staatsorganisatie natuurlijk wel in de weg stond. In feite kan gezegd worden dat de frankische koningen zich weinig aan wat wij tegenwoordig een 'staat' noemen, gelegen lieten liggen – hun voornaamste zorg gold de toestand van de koninklijke schatkist, een onontbeerlijk instrument om zich te handhaven of zijn basis te verbreden.

Gezien deze omstandigheden mag het geen verbazing wekken dat van een centraal geregeld muntwezen zoals de Romeinen dat kenden, in de merovingische tijd geen sprake is geweest. Vanaf kort vóór 600 zijn in één eeuw tijd door ca. 1500 monetarii munten geslagen in zo'n 800 verschillende muntplaatsen. Dat de produkten van al deze handen bepaald niet uniform geweest zijn, ligt voor de hand. Ondanks de verregaande decentralisatie was er echter toch nog wel wat eenheid te bespeuren, maar volmaakt onduidelijk is of die eenheid van bovenaf werd opgelegd – er zijn geen schriftelijke berichten die daarop wijzen –

danwel ontstaan is doordat de monetarii zich vrijwillig conformeerden aan de produkten van hun collega's elders. Hoe het ook zij, geconstateerd kan worden dat er een zekere mate van eenheid aanwezig is in de volgende factoren:

- denominatie: alleen gouden solidi en tremisses (= ⅓ solidus); later zilveren denarii
- type: imitatie van Byzantijns voorbeeld: kop/Victoria en na 580 kop/kruis
- gewicht: solidus en tremissis 4,5 g en 1,5 g in 6e eeuw, daarna overgang naar 3,9 en 1,3 g
- gehalte: geleidelijke verzwakking van meer dan 90% vóór 600 naar 40% in ca. 650
- over op zilver: ca. 670

De op het eerste gezicht zo ongecontroleerde produktie, resulteerde dus in een groep munten die wel degelijk de nodige samenhang vertonen. Samengevat kan men in het merovingische muntwezen een drietal fases onderkennen:

1° 500-587: pseudo-imperiale solidi en tremisses (met Victoria)
2° 587-670: nationale series van voornamelijk tremisses van iets lager gewicht (met kruis op globe), waarop de namen van plaatsen en monetarii verschijnen
3° 670-750: aanmunting van zilveren denarii, uitmondend in de karolingische series.

In de eerste helft van de 7e eeuw daalde het goudgehalte van de tremisses geleidelijk, hetgeen is vastgesteld door het meten van dateerbare stukken. Dateerbaar, omdat zij de naam dragen van een koning of bisschop waarvan de regeringsjaren uit de annalen bekend zijn, of niet 1e dateerbaar door het wel of niet voorkomen in opeenvolgende vondsten, op zichzelf weer gedateerd door bv. typevergelijkingen. Als deze ontwikkeling te volgen is in een aantal muntseries, kan men veronderstellen dat dit proces representatief is voor alle merovingische munten. Mits met de nodige voorzichtigheid gehanteerd, geven cijfers uit gehalteonderzoek aanwijzingen aangaande de leeftijd van anderszins moeilijk of niet dateerbare stukken.

In de vondst Remmerden zijn alleen munten uit de 2e en 3e fase vertegenwoordigd. Er komen op de gouden munten afwijkende voorstellingen en teksten voor, maar gewoon is toch wel een anonieme kop op de voorzijde die teruggaat op de romeins-byzantijnse keizersbuste. In het omschrift staat de muntplaatsaanduiding, gevolgd door het woord FIT of FITVR (=gemaakt in); op

Maastricht, tremissis op naam van monetarius Godofridus (ex Remmerden)

de keerzijde is een persoonsnaam vermeld met de afkorting M of MON (=monetarius). De monetarius is zeer waarschijnlijk geen bestuursambtenaar geweest met een hoge baan in het muntwezen en ook moet in hem niet de stempelsnijder van het munthuis vermoed worden – het betrof vermoedelijk een lokale grootheid, een 'bankier' of een rijk koopman, in ieder geval iemand die met zijn naam de kwaliteit van de stukken garandeerde en waarvan zijn collega's wisten dat zijn produkten te vertrouwen waren.

Een probleem voor de huidige numismaten is, dat een flink deel van de tremisses onleesbare of onbegrijpelijke omschriften heeft, hetgeen toewijzing erg lastig maakt. Soms ook geeft de lezing van het omschrift zelf geen moeilijkheden, maar is het niet mogelijk de oude latijnse plaatsnaam te identificeren als een tegenwoordig bekende plaats. In beide gevallen kan overeenkomst in type of stijl met wèl plaatsbare munten soms helpen bij de toeschrijving.

Franken, tremissis met onleesbare omschriften (ex Remmerden)

Een aparte groep wordt gevormd door de 'koninklijke' munten, dwz. stukken op naam van een Frankische koning, die overigens niet beschouwd moeten worden als geslagen in opdracht van die koning. Ieder die edelmetaal bezat en dat wilde laten omzetten in munten, kon daarvoor terecht bij de muntmeester. De koning zal incidenteel ook wel eens iets hebben laten vermunten, maar het verschijnen van zijn naam op sommige munten moet eerder geweten worden aan het feit dat het meestal ateliers betreft die in een zekere afhankelijke relatie tot de koning stonden, bijvoorbeeld omdat zij in het gevolg van de koning meereisden op zijn continue tocht door de domeinen, of omdat zij anderszins een speciale relatie met hem hadden.

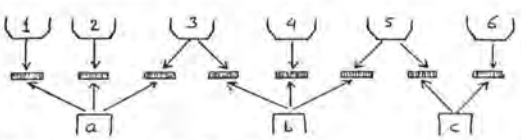
Op de geleidelijke gehaltedaling volgde na het midden van de 7e eeuw een toch nog vrij abrupte overgang van goud naar zilver als muntmetaal. In Gallië sloeg men vanaf ca. 660-670 zilverstukken van globaal hetzelfde type en gewicht als de tremisses, die denarii werden genoemd. In de

loop van de tijd veranderden de afbeeldingen toch wel enigszins: koppen en omschriften maakten geleidelijk aan plaats voor eenvoudiger voorstellingen – onder andere treft men de meest merkwaardige monogrammen aan, waarvan de betekenis in heel veel gevallen niet duidelijk is. Overigens wordt aangenomen dat die ontwikkeling van goud naar zilver in onze streken op de voet gevolgd werd. De beeldenaars ontwikkelen zich hier op geheel eigen wijze: de tijd- en soortgenoten van de frankische denarii die in Magna Frisia – ruwweg Nederland benoorden de grote rivieren – werden geslagen zijn de welbekende sceatta's, muntjes met voornamelijk tekstloze beeldenaars.

In het voorafgaande is een aantal facetten belicht van het muntwezen in de merovingische tijd. Er is echter nog zeer veel onbekend en er zijn dan ook allerlei zaken waar al door generaties numismaten naar gegist wordt. Logisch gevolg is dat bij de weinige zekerheden die we hebben, de interpretatie van het materiaal nogal eens verandert als er nieuwe vondsten worden gedaan die weer nieuwe gezichtspunten opleveren. Er zijn geen schriftelijke berichten over de muntslag in deze tijd bewaard, zodat alle informatie uit de voorwerpen zelf moet komen. Zaken als type, tekst, stijl, gewicht, gehalte, techniek en stempelkoppelingen kunnen daarbij helpen. Muntvondsten verschaffen ons informatie over verspreiding, datering en getalsverhouding in de circulatie waarin aanwijzingen over de produktieomvang gezien kunnen worden. De meeste van deze aspekten zijn in het voorgaande al even aangestipt, alleen 'stempelkoppeling' behoeft nog enige toelichting.
Munten worden geslagen met een onder- en een bovenstempel. Omdat het bovenstempel door de hamerslagen veel heeft te verduren, heeft die

Twee sceatta's van het continentaal runen-type, geslagen met dezelfde voorzijdestempel en verschillende keerzijdestempels (ex Remmerden)

Schema stempelkoppelingen

stempel een veel kortere levensduur dan het onderstempel. Door zoveel mogelijk exemplaren nauwgezet te vergelijken, kan men zien welke munten geheel of gedeeltelijk met dezelfde stempels zijn gemaakt. Op deze manier is het mogelijk binnen een type, binnen een muntatelier of binnen de produkten van één monetarius verbanden te constateren en zo verfijningen in de chronologie aan te brengen.

Het merovingische muntwezen in Nederland
Het zuidelijke deel van wat we nu Nederland noemen, was in de 6e-8e eeuw de noordelijkste hoek van het frankische rijk. Rond 600 werd daar begonnen met de muntslag in het Maasbekken: van Dinant, Namen, Hoei en Maastricht zijn tremisses en een enkele solidus bekend. Juist vóór 600 zijn enkele munten geslagen met de opschriften NIOMAGO en TELEDANVS, plaatsen die we nu, zij het met enig voorbehoud, identificeren met Nijmegen en Tiel. Laatstgenoemde emissies zijn echter van voorbijgaande aard geweest – de aanmuntingen in de al genoemde Maassteden hadden een meer blijvend karakter. Vooral Hoei en Maastricht zijn zeer produktief geweest. In Maastricht hebben in de eerste helft van de 7e eeuw niet minder dan 10 verschillende monetari gewerkt en het is waarschijnlijk dat zij deels naast elkaar actief zijn geweest: Chagnomiris, Domaricus, Ansoaldus, Godofridus, Thrasemundus, Madelinus, Rimoaldus, Boso, Magno en Adelbertus. Sommige van deze namen komen ook voor op munten uit andere plaatsen waar ze eerder werkzaam waren. Rimoaldus en Madelinus zijn op zeker moment verder getrokken, naar Dorestat. Een precieze datering van de Maastrichtse monetarii binnen de 1e helft 7e eeuw is niet te geven, maar de aanwezigheid van een zekere stijlontwikkeling heeft het mogelijk gemaakt een relatieve chronologie op te stellen. Daaruit blijkt dat de verhuizing van Madelinus naar Dorestat op zijn vroegst rond 625 geweest kan zijn. Het reguliere atelier in Dorestat bleef actief tot het midden van de 7e eeuw.
– *muntvondsten*
De chronologie van munttypes en muntplaatsen is niet alleen gebaseerd op stijlveranderingen, maar ook op vergelijking van de inhoud van muntvondsten. In Nederland zijn naar de oppervlakte gemeten relatief meer vondsten gedaan dan in Frankrijk zelf. In nog een ander opzicht staan we er hier goed voor: de Nederlandse vondsten zijn allemaal geheel of grotendeels nog in openbaar bezit aanwezig, in Frankrijk is dat nauwelijks het geval. Sterker nog: er zijn vondsten gedaan van veel grotere omvang, maar door omsmelting of verspreiding via verkoop is in een aantal gevallen de inhoud van die

vondsten niet of zeer onvoldoende bekend, laat staan dat het originele materiaal nu nog voor bestudering in zijn oorspronkelijke samenhang beschikbaar is. De Nederlandse vondsten uit de 7e eeuw – Midlum van ca. 550 en Velsen van ca. 575 laat ik even buiten beschouwing – zijn hieronder weergegeven met opgave van de geschatte datum van verberging en een globale aanduiding van de herkomst van de munten die daarin zijn aangetroffen:

600 – Escharen 1897	Byzantium, Zuid-Frankrijk,	Centraal-Frankrijk,		Rijngebied (Mainz),		Friesland
625 – Wieuwerd 1866	Byzantium, Zuid-Frankrijk,		Maasgebied,			
630/5 – Nietap ca 1900	Byzantium, Zuid-Frankrijk,		Maasgebied,	Rijngebied,		Friesland
640/5 – Dronrijp 1876			Maasgebied,	Rijngebied,	Dorestat,	Friesland

De algemene tendens in de muntomloop hier te lande is dus dat er steeds minder gebruik wordt gemaakt van produkten van ver weg gelegen munthuizen (Byzantium, Zuid-Frankrijk) en steeds meer van nabije plaatsen (Maastricht, Dorestat, Friesland). Er valt nog iets uit te leren, namelijk dat de internationale handelsroute van het Middellandse Zeegebied naar de Noordzee zich kennelijk twee keer heeft verlegd: eerst ging men via de Rijn, later koos men voor de Rhône/Saone/Maas-route en vervolgens keerde men weer terug naar de oude weg over de Rijn. Deze ontwikkeling heeft waarschijnlijk te maken met de inval van de Lombarden in Noord-Italië in 568, waardoor de weg door de Alpen en langs de Rijn onbruikbaar werd. Pas na 606 kwam Byzantium tot een vergelijk met de Lombarden, waardoor de oude Rijn-weg weer beschikbaar kwam. Hierbij wordt uitgegaan van de veronderstelling dat muntplaatsen opbloeien of geopend worden als de handel langs de route waaraan zij liggen aantrekt. Dat dit mechanisme omgekeerd evenzeer werkt is duidelijk: het uitblijven van kooplieden heeft slapte tot gevolg. Een dergelijke ontwikkeling is niet een zaak die zich in korte tijd voltrekt. Uiteraard zijn de gevolgen pas na enige tijd merkbaar en in muntvondsten vindt een en ander nog trager zijn weerslag. Ook is uit de muntvondsten duidelijk geworden dat in Magna Frisia imitatie-activiteit heeft plaats gevonden vanaf de late 6e eeuw. Nadat aanvankelijk pseudo-imperiale tremisses geslagen waren (met keizerskop en Victoria), hebben de Friezen vermoedelijk al vrij snel na het begin van de Maastrichtse series die munten nagebootst. Dit zogenoemde 'type Dronrijp' – dat zijn naam ontleent aan de vondst waarin een fors aantal exemplaren aanwezig is – kwam voor het eerst voor in de vondst Nietap, terwijl in de vondst Dronrijp zelf naast goede exemplaren als in Nietap ook zeer ver verworden stukken van datzelfde type zaten. Tremisses van Dorestat waren pas in de vondst Dronrijp voor het eerst vertegenwoordigd; de Maastrichtse component ontbrak in Dronrijp al nagenoeg geheel, terwijl die in de eerder verborgen vondst Nietap nog volop aanwezig was. We nemen aan dat van de vele pseudo-Dorestatse tremisses het merendeel ontstaan is in het Friese gebied.

– Dorestat, Madelinus en de Friezen

Een deel van de tremisses met de plaatsnaam Dorestat kan zonder problemen als echt worden aangemerkt en staat ongetwijfeld aan het begin van de serie.[3] Deze stukken zijn goed van uitvoering, zowel naar het uiterlijk als naar het innerlijk gemeten: correct omschrift, evenwichtige opbouw van de beeldenaar, goed gehalte. Aan de overige stukken mankeert soms minder en soms meer en aan sommige zelfs heel veel, zoals slechter gehalte, groter muntplaatje en hoger reliëf, slordige omschriften (RESTATAT), soms zelfs een schouderpartij vóór de kop in plaats van eronder. Mogelijk zijn de betere pseudo's gemaakt in Dorestat, maar niet afkomstig uit het onder Madelinus' leiding staande atelier; wellicht ging men na Madelinus gewoon door met aanmuntingen op zijn naam omdat deze munten inmiddels populair waren geworden. Het is ook zeker niet uitgesloten dat om dezelfde reden al tijdens Madelinus' werkzame periode zijn produkten elders werden nagemaakt. Imitaties elders èn later tenslotte, is een voor de hand liggende combinatie. Sommige exemplaren zijn zo slecht uitgevoerd, dat het wel imitaties van imitaties moeten zijn. De classificatie geeft nog veel problemen, ook al doordat zeer weinig stukken door stempelkoppeling verband houden met elkaar. Overigens dringt zich – als stempelkoppelingen zo zelden voorkomen – het beeld op van een over vele centra verdeelde muntproduktie.

Vroeger is wel gesteld, dat er door een of twee monetarii Madelinus – vader en zoon – te Dorestat gemunt zou zijn rond 650 en rond 700; de blekere Dorestat-tremisses zouden dan in laatstgenoemde periode gemaakt moeten zijn.[4] Deze da-

Dorestatse tremissis op naam van monetarius Madelinus en een pseudo Dorestat/Madelinus-tremissis (ex Remmerden)

tering was gebaseerd op de zogenaamde frankische en friese fasen van Dorestat en mede ingegeven door de veronderstelling dat een merovingisch muntatelier slechts werkzaam zou kunnen zijn in een frankische context.[5] Het is echter helemaal niet te gewaagd aan te nemen dat een bij uitstek economische activiteit als muntslag, gewoon werd voortgezet bij veranderde politieke omstandigheden. De mogelijkheid van een merovingische monetarius Madelinus II in Dorestat rond 700 wordt thans algemeen verworpen, omdat de aanmunting van goud in het vierde kwart van de 7e eeuw onmogelijk lijkt.

– *sceatta's*

In het voorgaande is al opgemerkt, dat de overgang van goud naar zilver voor wat betreft het muntmetaal in Frankrijk rond 670 haar beslag heeft gekregen en dat ditzelfde in onze streken niet veel later gebeurd kan zijn. De ontwikkeling laat zich volgen in het steeds bleker worden van de pseudo-Dorestat-tremisses. De volledig zilveren munten die vanaf het eind van de 7e eeuw hier te lande worden geslagen noemen we sceatta's, een modern woord dat verband houdt met het oudgermaanse woord voor 'schat'. Veel van de verschillende typen vinden hun oorsprong in engelse voorbeelden, maar de produktie in ons land lijkt omvangrijker en langduriger te zijn geweest. De in Nederland meest voorkomende sceatta's zijn van het zgn. continentale runen-type, het stekelvarken/standaard-type, en het wodan/monster-type. De datering en toewijzing van deze munten is zo mogelijk nog lastiger dan van de iets oudere goudstukken. Het continentale runen-type, dat vroeger door de engelse numismaten werd aangeduid als 'Frisian runic type', stamt waarschijnlijk niet alleen uit het friese gebied, maar werd ook aangemunt in zuidelijker gelegen streken, misschien wel tot in Noord-Frankrijk toe. Sceatta's werden hier – over de feitelijke plaats van aanmunting is niets bekend – zeker geslagen tot het midden van de 8e eeuw en misschien nog wel iets langer. Vermoedelijk heeft de friese muntslag de frankische mode van de dag wel weer gevolgd toen Pippijn de Korte in 750 de karolingische denarius in Dorestat introduceerde.

720 – Escharen 1980, continentaal runen-type
730 – Franeker 1868, stekelvarken/standaard-type diverse typen
730 – Hallum 1866, stekelvarken/standaard-type, wodan/monster-type, diverse typen
740 – Lutje-Saaksum 1917, stekelvarken/standaard-type
750 – Terwispel 1863, wodan/monster-type

In een chronologisch overzicht van de Nederlandse sceatta-vondsten komt Remmerden 1988 dus voorop te staan, omdat in die vondst het continentaal runen-type sterk overheersend is.

De vondst Remmerden

Onder de tremisses in de vondst bevinden zich enkele exemplaren die geslagen werden in wat nu Frankrijk is.[6] Daarnaast is er een vrij grote groep (15x) aanwezig van munten uit Mainz of omgeving danwel nabootsingen daarvan. Een groep uit de Maassteden Hoei en Maastricht (13x) draagt de namen van de monetarii Adelbertus, Bertoaldus, Boso, Godofridus, Madelinus en Rimoaldus. Onder de Maastrichtse munten is Madelinus (7x) het sterkst vertegenwoordigd, de exemplaren van Dorestat staan allemaal op zijn naam. Hiervan zijn 13 stuks als echt aan te merken; de overige 62 exemplaren zijn nabootsingen, waarschijnlijk goeddeels van friese origine. Uit het friese gebied is zeker een 5-tal tremisses afkomstig. Dit groepje bevat één redelijk uitgevoerd exemplaar van het type Dronrijp met twee zeer verbasterde van hetzelfde type en daarnaast nog twee muntjes van zeer geringe diameter. Deze zijn echter veel dikker en hebben het voor tremisses gebruikelijke gewicht en zullen daarom ongetwijfeld dezelfde waarde gehad hebben. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de imitaties van de Dorestatse munten: dat zij niet door Madelinus of in diens atelier gemaakt waren deerde de gebruiker niet, als de hoeveelheid edelmetaal maar niet te zeer afweek van die van het voorbeeld.

Bannassac, tremissis op naam van monetarius Leuedgisolus; de kelk – gobelet in het oudfrans – verwijst naar de herkomst uit de regio Gevaudan, de civitas Gabalitorum (ex Remmerden)

Mainz, tremissis op naam van monetarius Garoaldus (ex Remmerden)

Frisia, tremissis van het type-Dronrijp (ex Remmerden)

Frisia, sceatta van het stekelvarken/standaard-type (ex Remmerden)

Behalve 100 tremisses bevat de vondst Remmerden ook nog 140 zilverstukken. Eén daarvan is een denarius uit Metz of nabootsing daarvan, de rest bestaat geheel uit sceatta's. Hiervan is het overgrote deel van het zgn. continentaal runentype, enkele sceatta's van het stekelvarken/standaard-type completeren het geheel.
Bij eerste beschouwing van de vondst Remmerden dringt zich een zekere overeenkomst met de vondst Dronrijp 1876 op, omdat daarin ook enig materiaal uit de Maassteden en wat meer uit het Rijngebied vertegenwoordigd is. In de vondst Dronrijp zijn echter véél tremisses van het type-Dronrijp en pas enkele uit Dorestat aanwezig. In Remmerden is dat precies andersom en het grote aandeel van Dorestatse tremisses in deze vondst maakt een latere verberging ervan dan ook zeker. Zonder de zilveren munten zou Remmerden waarschijnlijk in het 3e kwart van de 7e eeuw gesitueerd moeten worden, maar de sceatta's pleiten voor een nog latere verbergingsdatum.

In het voorgaande blijkt dat deze vondst uit wetenschappelijk oogpunt uiterst belangrijk is. Iedere vondst, zo hopen we, vergroot ons inzicht een beetje. Een nieuwe vondst roept echter vaak ook weer nieuwe vragen op en daarop is de vondst Remmerden geen uitzondering. Wat bijvoorbeeld te denken van het feit dat gouden en zilveren munten nog nooit eerder samen gevonden zijn, in binnen- noch buitenland. De laatste goudvondst dateren we op ca 650, terwijl de vroegste zilvervondst op ongeveer 720 geplaatst wordt: Remmerden 1988 bergt dus een dateringsprobleem in zich, voor zichzelf en voor de erin voorkomende munttypen. Van het continentaal runen-type wordt namelijk verondersteld dat het niet vóór 700 geslagen werd – het is een kopie van de zgn. Engelse serie C (Kent ca 700) met de runentekens APA. De echte Dorestatse tremisses van Madelinus worden gesitueerd op tot 650, de gouden pseudo's weliswaar later, maar niet veel later dan 670, de tijd dat de overgang van goud naar zilver zich voltrok. Wellicht moeten de dateringen van de pseudo-Madelinussen en de continentale runen dichter bij elkaar worden gebracht. Misschien ook moet uitgegaan worden van de veronderstelling dat deze groep munten niet in één keer in de bodem terecht is gekomen, althans niet een éénmalige greep is uit de 'circulatie'. De gedachte gaat in dat geval uit naar een partij goudstukken, één of twee generaties bewaard, die later is aangevuld met een hoeveelheid nieuw zilvergeld en pas daarna werd verborgen. Het is overigens niet voor de volle 100% zeker dat de gouden en zilveren munten samen verstopt werden, aangezien de vondst volledig verploegd werd aangetroffen en geen sporen van verpakking werden gevonden.
Hadden de archeologen het restant van een pot of zak met daarin enkele gouden èn zilveren munten naar boven gehaald, dan was er geen twijfel mogelijk. Ook hadden de resten van twee vondstomhulsels alle twijfel kunnen uitbannen, indien de ene slechts goudstukken en de andere alleen zilveren muntjes bevatte. Dit is echter niet het geval. Het opgravingspatroon vertoont namelijk één duidelijke vondstkern waarin goud en zilver volledig gemengd werd aangetroffen – naar mijn mening kan dan ook veilig worden aangenomen dat Remmerden uit slechts één depot heeft bestaan.
Wie heeft de schat verborgen en waarom? Op deze meestal slecht beantwoordbare vragen kunnen ook in het geval van Remmerden slechts gissingen volgen. Omdat munten toen niet dagelijks in alle handen kwamen, moet gedacht worden aan verberging door een zeer rijk koopman of een adellijke familie. Het zou een lokaal stamhoofd geweest kunnen zijn die hier zijn 'strijdkas' verstopte en niet in staat was zijn eigendommen weer op te halen. De heftige strijd tussen Franken en Friezen die zich rond 700 in Midden-Nederland afspeelde, kan hieraan debet zijn geweest. In plaatselijke kranteartikelen werd de mogelijkheid van een direct verband tussen het verstoppen van de schat (of met de verhinderde berging) en het oorlogszuchtige optreden van de Friese koning Radboud geopperd.[7] Al gauw doemt dan het beeld op van onrustige tijden waarin mensen zich snel uit de voeten maken en voordien gehaast hun bezit onder de grond in veiligheid brengen. Het is echter evengoed mogelijk dat de eigenaar van de schat in alle rust overleed, maar niet meer in staat was zijn erfgenamen te vertellen waar het familiekapitaal was verborgen. Bij een muntvondst moet namelijk steeds bedacht worden, dat het in een tijd zonder banken gewoon was om het geld dat niet meteen nodig was te begraven – oorlog of niet. Zo bezien is het ook mogelijk dat iemand zijn bezit verstopte, maar de bergplaats niet meer terug kon vinden. Overigens zou men in een schat als deze in geval van een rijke familie of een stamhoofd, behalve munten ook andere gouden of zilveren voorwerpen zoals sieraden verwachten. Netzomin als met Radboud, is een relatie met de verering van (de nooit heilig verklaarde) Cunera ter plaatse bewijsbaar. De schat kan onmogelijk als wij-offer worden beschouwd, aangezien de munten volkomen geïsoleerd werden aangetroffen: op zijn minst zouden andere sporen van verering en offerandes gevonden moeten zijn.

Het mag duidelijk zijn dat het nu, enkele maanden na het bergen van de munten, nog veel te vroeg is voor een weloverwogen oordeel over de

'...Radbodus, een man van wrede en tyrannige natuyre, welke met rust en vrede geen gemeynschap en conde hebben, maer besonder genegen ende begerich tot die heydensche ende ongelovinge oeffeninge ende ceremonien...' P. WINSEMIUS Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant (Franeker 1622) *baseerde zich voor deze karakterschets op een gekleurde, kerkelijke bron die niet kon verkroppen dat Radboud zich niet bekeerde en na zijn dood liever met ongelovige voorvaderen in de hel zat, dan met onbekende armen in een onzekere christen-hemel terecht te komen.*

vondst. Er zal nog flink wat studie moeten volgen voordat we toe zijn aan een doordachte interpretatie. Wellicht ook biedt de vondst aanknopingspunten voor verder onderzoek naar de muntgeschiedenis van ons land in de merovingische periode. Te denken valt bijvoorbeeld aan de 20 jaar geleden door mw. drs. P.E. Herweijer begonnen maar niet voltooide (en ongepubliceerde) inventarisatie van Nederlandse losse vondsten, waardoor een beter inzicht in de 'circulatie' wordt verworven. Daarnaast is een corpus van alle in Nederland en België geslagen merovingische munten wenselijk, omdat een grondig onderzoek van stempels, gehaltes, techniek, stijl en verspreidingsgebied meer licht kan werpen op de oudste Nederlandse munten. Remmerden 1988 is hoe dan ook een bijzondere aanwinst, zowel voor de merovingische numismatiek in haar geheel als voor Nederlands vroegste muntslag in het bijzonder.

Noten

1. In sommige gevallen is abusievelijk Rheden genoemd.
2. Inleidingen in de merovingische numismatiek vindt men bij: Grierson/Blackburn 1986, Lafaurie 1967, Op den Velde 1982, Zadoks-Josephus Jitta 1960[1].
3. Over dit onderwerp schreef ik in 1987 een bijdrage getiteld 'Madelinus naar het uiterlijk beoordeeld' voor de nog niet verschenen bundel *Het legaat Willem van Rede* (Kleine RBK-Reeks).
4. Boeles 1951.
5. Rond 630 verovert de frankische koning Dagobert namelijk de regio Utrecht, maar ca. 650 nemen de friezen het waarschijnlijk weer in bezit. In de jaren 690/695 verovert hofmeier Pippijn een flink deel van Nederland benoorden de grote rivieren, even later voeren de Friezen onder aanvoering van hun koning Radboud daar echter weer de boventoon. In 715 dringt hofmeier Karel Martel op en in 734 stoot hij door tot het friese kerngebied; in de laatste decennia van de 8e eeuw rondt Karel de Grote het werk af met de verovering van wat nu Oostfriesland (Duitsland) heet.
6. Integrale publikatie van de archeologische en numismatische aspecten van Remmerden 1988 zal in het engels volgen in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*.
7. In het regionale blad *Vallei* van 14 en 17 december 1988 verschenen uitgebreide reportages over deze en eerdere archeologische vondsten in de omgeving van Rhenen.

Literatuur

P.C.J.A. BOELES *Friesland tot de elfde eeuw* ('s-Gravenhage 1951)

P. GRIERSON/M. BLACKBURN *Medieval European coinage, I: The early middle ages, 5th-10th centuries* (Cambridge 1986)

W. VAN ITERSON *De stad Rhenen* (Assen 1960)

J. LAFAURIE Panorama de la numismatique mérovingienne *Cercle d'Etudes Numismatiques. Bulletin* 4 (1967) 41-51

J. LAFAURIE Trésors et trouvailles monétaires mérovingiens aux Pays-Bas *Festoen. Feestbundel opgedragen aan prof. dr. A.N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag* (Groningen 1975: J.S. BOERSMA e.a. red = Scripta Archaeologica Groningana 6) 383-391

W. OP DEN VELDE De in Nederland voorkomende sceatta's *De Beeldenaar* 6 (1982) 40-52 en 83-96

W. OP DEN VELDE/W.J. DE BOONE/A. POL A survey of sceatta finds from the Low Countries *Sceattas in England and on the Continent* (Oxford 1984: D.HILL/D.M.METCALF eds = BAR British Series 128) 117-145

A.N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA De eerste muntslag te Duurstede *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 48 (1961) 1-14

Numismatiek op vakantie. Reiservaringen in Ierland

door Bert van Beek

Tijdens mijn eerste bezoek aan Ierland, in 1963, was ik nog geen 'echte' verzamelaar. Toch heb ik toen al een paar Ierse munten achtergehouden omdat er zulke mooie dierenafbeeldingen op stonden. Pas nadat mijn (toen nog aanstaande) schoonmoeder in 1965 van een reis door Amerika terugkwam met een Kennedy-halve dollar en een Panamese balboa, begon ik de diverse, gekregen munten enigszins te ordenen en in het jaar daarna kocht ik mijn eerste munt. In datzelfde jaar 1966 mocht ik op een avond vanuit de kazerne in Middelburg bij de gemeentesecretaris van Serooskerke thuis komen kijken wat er allemaal in zijn dressoir aan gouden munten lag, afkomstig uit een preiveldje in het dorp, en kon ik met mijn verse wijsheid uit de pocket van Van Gelder al heel wat muntsoorten herkennen. Daarna was genezing van het verzamelvirus helemaal uitgesloten. Sindsdien kijk ik altijd naar alle munten in mijn omgeving en sinds een paar jaar is dat uitgebreid tot bankbiljetten. Tijdens onze vakantie in Ierland in 1988 behoorde het observeren van het betalingsverkeer dan ook tot de vaste vakantiegewoontes. Net als in Nederland spelen munten en bankbiljetten slechts een geringe rol in het totale betalingsverkeer in de Republiek Ierland en in Noord-Ierland. Het gebruik van dit chartale geld beperkt zich hoofdzakelijk tot de dagelijkse betalingen, waarbij overigens opvalt dat de Ieren, net als de Engelsen, vaker credit cards gebruiken voor de dagelijkse betalingen dan de Nederlanders. Het betalen met credit cards is in de Ierse Republiek wel minder dan in de verschillende delen van Groot-Brittannië. Mogelijk heeft dit te maken met de geringere welvaart. Op de economische pagina van de Irish Times lazen we een interview met een zakenvrouw, die constateerde dat ze met één credit card voldoende uit de voeten kon. In Engeland zie je vaak mensen met twee of drie cards in hun portefeuille.
Daarvóór hadden we al ontdekt dat veel Noord-Ieren, net als de meeste Schotten, een hekel hebben aan de moderne munten van één pond. Ze zeggen dat ze die munten veel te zwaar vinden en dat ze daarom liever met de zeer snel slijtende biljetten rondlopen. Die pondbiljetten slijten nog sneller dan onze biljetten van vijf gulden. Ze worden bijna altijd los in de zak gedragen en meestal krijg je vodjes die inderdaad enige gelijkenis vertonen met de mooie pondbiljetten in onze verzameling. Daarom verbaasde het ons dat een Noord-Ierse pomphoudster vlak bij de zwaar bewaakte grens met de Republiek spontaan aanbood om onze munten van één pond om te ruilen tegen biljetten. Pas later in het gesprek bleek dat ze aan de grens alleen biljetten willen wisselen. In Engeland en Wales zie je geen biljetten van één pond meer. Ik heb sterk het gevoel dat de diverse emissiebanken in Schotland en Noord-Ierland pondbiljetten in omloop blijven brengen om hun onafhankelijkheid ten opzichte van de *Bank of England* te demonstreren en dat de bevolking ze daarin steunt. Gastvrijheid en vriendelijkheid waren voor onze pomphoudster blijkbaar belangrijker dan een uiting van onafhankelijkheid ten opzichte van Londen. Verder was ze zeer 'Engels'. Niet vanwege haar politieke standpunt – dat was hetzelfde als van veel Noord-Ieren: laat ze alsjeblieft die paar heethoofden van beide zijden opsluiten dan krijgen we eindelijk rust – maar wel in haar houding ten opzichte van het Ierse pond of *punt*. Ze constateerde eenvoudig dat de koers van het punt steeds veranderde ten

De 15e- of 16e-eeuwse 'Brian Boru harp', vroeger ten onrechte in relatie gebracht met Brian Boru, de in 1014 overleden hoge koning van Ierland (foto University of Dublin).

opzichte van het Britse pond. Ik heb haar maar niet uitgelegd dat het volgens ons juist andersom is: het Ierse punt maakt deel uit van het Europees Monetair Stelsel (EMS) en heeft daardoor een vaste wisselkoers ten opzichte van de andere valuta binnen de EMS, terwijl het Britse pond sterling, net als bijvoorbeeld de dollar, in het geheel geen vaste koers heeft. Zo hebben we ook maar niets uitgelegd aan het meisje van onze plaatselijke Rabobank die, toen we om vreemd geld vroegen, keurig met Engelse ponden aankwam maar op onze vraag naar Ierse biljetten na enig zoeken trots kon melden dat ze in Ierland ook het pond hebben. Eigenlijk was onze hele vakantievoorbereiding nogal 'Iers'. We weten meestal pas op het laatste moment precies wanneer we vertrekken, dus reserveren we ook nooit iets van tevoren. We hadden wel twee toeristische boeken over Ierland mee en Van Caenegems *Geschiedenis van Engeland*. De rest kan altijd ter plaatse wel gekocht worden. Door deze houding was het onmogelijk om met de car ferry vanuit Wales naar Ierland over te steken en moesten we er via Schotland en Noord-Ierland komen, voor veel toeristen een griezelige route en dus erg rustig, waardoor reserveren niet nodig was.

In Dublin gingen we meteen op zoek naar Ierse historische en numismatische literatuur. Het eerste lukte uitstekend. Heel Dublin stond in het teken van de feesten ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van de stad en er was daarom veel recent historisch werk verschenen. Numismatische literatuur gaf meer problemen. Tenslotte vonden we in de Irish Heritage Series het deeltje *Irish Coins and Medals*, (gedrukt in Engeland) met eenvoudige informatie en foto's zonder vaste maatvoering. Dan maar naar het Nationaal Museum. Daar bevindt zich de nationale collectie en mogelijk is daar ook meer literatuur te vinden (tenslotte verkoopt ons Koninklijk Penningkabinet ook een aantal numismatische werken). Met deze redenering hielden we te weinig rekening met de Ierse geest. We hadden beter moeten weten. Vond men het in de Ierse kranten niet een groot schandaal dat nu net tijdens de grote feesten het plaveisel in O'Connelstreet, hèt centrum van Dublin, door de bouwvakvakantie wekenlang opengebroken bleef?
Het Nationaal Museum bleek vanwege een verbouwing voor 95 procent gesloten, maar men beloofde ons dat het bij het volgende millennium wel geheel geopend zou zijn. We moesten dus terugvallen op *Irish Coins en Medals* en verder maar goed op het circulerende geld letten.

Toen de Ierse Vrijstaat in 1921 uitgeroepen werd, bleef het land economisch en cultureel zwaar op Groot-Brittannië leunen. De eigen muntsoort, het Ierse pond, werd gelijk gesteld aan het pond sterling. In 1926 besloot de regering om eigen munten en bankbiljetten uit te geven ter vervanging van het circulerende Engelse geld, dat nog steeds wettig betaalmiddel was. Voor de uitgave van papiergeld werd de Currency Commission opgericht. De acht al bestaande emissiebanken sloten zich hierbij aan, waardoor er in 1928 twee soorten biljetten in omloop kwamen: die van de Currency Commission zelf met de status van wettig betaalmiddel en daarnaast de gemeenschappelijke uitgave zonder de status van wettig betaalmiddel ('consolidated notes') met een uniforme beeldenaar door de acht *Shareholding Banks*. Dit waren: de Bank of Ireland, de Hibernian Bank, de Munster & Leinster Bank, de National Bank, de Northern Bank, de Provincial Bank of Ireland, de Royal Bank of Ireland en de Ulster Bank. De laatste zeven banken mochten zelfstandig biljetten uitgeven omdat het monopolie van de Bank of Ireland in 1825 opgeheven was. Dit recht werd nogmaals gesanctioneerd in de Bankwet van 1844 (Peel's act), waarbij het oprichten van nieuwe emissiebanken verboden werd maar de bestaande ongemoeid werden gelaten. In het Brits gebleven Noord-Ierland bleven de acht emissiebanken naast de Bank of England, zelfstandig biljetten uitgeven.
Al deze kennis hadden we nog niet tijdens de vakantie, wel was ons al in Noord-Ierland opgevallen dat er, net als in Schotland, verschillende soorten biljetten circuleerden en we hadden ons voorgenomen om voor ons vertrek te kijken welke soorten biljetten nu nog werkelijk in omloop waren. In 1943 verscheen in de Republiek de eerste emissie van de Central Bank of Ireland, die in 1953 de circulatiebank werd toen het emissierecht van de acht Shareholding Banks werd ingetrokken. Voor het kiezen van de beeldenaars voor de eigen muntreeks werd een commissie opgericht onder voorzitterschap van de bekende Ierse dichter en schrijver W.B. Yeats. Men vond het in het geheel niet onvaderlandslievend dat de Engelse kunstenaar Percy Metcalf de opdracht kreeg en dat de munten geslagen werden bij de Royal Mint te Londen. Vanwege de toen nog overal circulerende Engelse munten, konden de nieuwe Ierse munten zich alleen maar in beeldenaar van de Engelse munten onderscheiden en moesten metaalsoort, gewicht en afmetingen gelijkblijven. Ik vond dat in 1963 wel handig want daardoor kon ik met het Engelse geld en het rekenen in het pound/shilling/penny-systeem opgedane ervaring gebruiken. Dat was hard nodig omdat de Ierse kruideniers een beetje dezelfde mentaliteit hadden als hun Nederlandse collega's en toen nog wel eens 'afgeronde' prijzen hanteerden als 9/11¼ d,

dat is 1 farthing minder dan 10 shilling, vergelijkbaar met *f* 4,99. Zelfs de zuinige Schotten vonden dat vreemd.

Ierland, 50 pence 1970-1983, 13.50 g koper-nikkel. Deze 'rolronde' munt, waarvan de zeven zijden bestaan uit delen van een cirkel met een straal van 30.0 mm waarvan het middelpunt op het tegenoverliggende hoekpunt ligt zodat de grootste diameter ook 30.0 mm is en de munt nooit in een automaat klem kan komen te zitten. De voorzijde van deze en de andere Ierse munten vertoont een harp (zie onderaan volgende bladzijde).

Ierland, keerzijde van de 20 pence 1986, 8.50 g, nikkelbrons.

De bestaande gelijkvormigheid bleef in tact bij de gelijktijdige invoering van het decimale stelsel in Groot-Brittannië en de Republiek Ierland in 1971, waardoor er bijvoorbeeld ook een Iers zevenhoekig muntstuk van 50 pence werd ingevoerd. Alleen de invoering van het koper-nikkelen zevenhoekige muntje van 20 pence in Groot-Brittannië in 1982 werd in Ierland niet nagevolgd. Hier verscheen in 1986 een ronde 20 pence van een afwijkende, lichte goudkleur door het gebruik van nikkelbrons. Op de voorzijde van de Ierse munten staat de harp uit het nationale wapen en op de keerzijde een kenmerkende dierenfiguur. De harp blijkt geheel ontleend te zijn aan de 'Brian Boru harp' uit het Nationaal Museum, zoals we zagen in de enige twee zaaltjes die men voor bezoekers opengehouden had en die voor het grootste deel gevuld waren met Keltische voorwerpen die we een paar jaar eerder al in Amsterdam gezien hadden. Ondanks de bijna complete sluiting toch nog een numismatische ontdekking in het museum. De Brian Boru harp bevat 29 snaren en is in de 15e of 16e eeuw vervaardigd van wilgehout. Het is de oudst bewaarde harp in Ierland en men dacht vroeger dat deze toebehoord heeft aan Brian Boru, hoge koning van Ierland, overleden in 1014. Zelfs de houtsnijpatronen op deze harp zijn precies zo terug te vinden op de munten. Alleen is het aantal snaren op de munten teruggebracht tot 14.

Groot-Brittannië, 20 pence 1982-heden, 5.00 g koper-nikkel, eveneens zevenzijdig rolrond met een grootste diameter van 21.4 mm.

De dieren op de keerzijde zijn de zalm (10 p, daarvóór op de florin, waarvan er eveneens 10 in een pond gingen) en de stier (5 p, evenals op zijn voorganger de shilling). De snip op de 50 p stond vóór de invoering van het decimale stelsel op de farthing en het paard op de 20 p stond eerder op de halve crown. Voor de andere nieuwe denominaties in het decimale stelsel, 2 p, 1 p en ½ p zijn de beeldenaars ontleend aan symbolische dierenfiguren uit Middeleeuwse Ierse manuscripten.

Ierland, 1 penny 1971-heden, 3.56 g brons.

De huidige serie bankbiljetten ziet er bijzonder fraai uit en ze illustreren het literaire karakter van de Ierse cultuur. Ze zijn ontworpen door Servicion, een samenwerkingsverband van een aantal Ierse kunstenaars en ontwerpers. Op de 50 pond staat Carolan, één van de beroemde 18e-eeuwse harpisten met een harp die sterk lijkt op die van Brian Boru uit het Nationaal Museum, op de 1 pond de legendarische koningin Mebd van Connaught uit het grote Ierse epos 'Tain Bo Cuailnge', met op de achtergrond een deel van de 11e- of 12e eeuwse manuscript van de tain Bo Cuailnge. Op de overige drie biljetten staan beroemde schrijvers met fragmenten uit hun werk: de filosoof en theoloog Johannes Scotus Eriugena (828-878), met op de keerzijde een fragment uit het 'Book of Kells' op het biljet van 5 pond; Jonathan Swift (1667-1745), schrijver van onder andere Gullivers Reizen, met op de keerzijde een plattegrond van zijn geliefde Dublin op het biljet van 10 pond en tenslotte William Butler Yeats (1865-1939) op het biljet van 20 pond. Hij ontving in 1923 de Nobelprijs voor literatuur. Zijn werk staat nog steeds sterk in de belangstelling.

Central Bank of Ireland, 5 pond 16 april 1987, hoofdkleur bruin, 15.6×8.2 cm, watermerk: kop van Lady Hazel Lavery, die sinds 1928 ook onderdeel was van de beeldenaar van de biljetten van de Currency Commission en later eveneens gebruikt werd op die van de Central Bank of Ireland.

Central Bank of Ireland, 20 pond 16 juni 1986, hoofdkleur blauw, 17,2×9.0 cm, watermerk: kop van Lady Hazel Lavery. De biljetten van deze emissie worden per opeenvolgende coupure 8 mm langer en 4 mm breder.

De Blasket-eilanden voor de westkust van het Dingle schiereiland; de Blasket Sound is ca. 2.5 km breed.

Zo wordt er elk jaar in Sligo aan de westkust het Yeats festival georganiseerd met bijdragen van bekende literatuurwetenschappers uit Ierland, Engeland en Amerika, waarvan de samenvattingen van de lezingen elke dag in de nationale kranten worden gepubliceerd. Op de voorzijde staat naast het portret van Yeats het symbool van het door hem medeopgerichte Abbey Theatre te Dublin. Op de keerzijde een paar eilanden waarvan de naam in het Gaeilisch weinig houvast bood. Omdat de ontwerpen van deze serie biljetten zeer homogeen zijn, en de relatie tussen de afgebeelde figuur op de voorzijde en de keerzijde nogal voor de handliggend moest zijn, zoals bijvoorbeeld bij Swift, namen we zonder meer aan dat het om Ierse eilanden aan de westkust moest gaan. Maar omdat we de schaal niet kenden, vielen ze niet gemakkelijk op de kaart te vinden.

Ruim een week nadat we het eerste biljet van 20 pond wat uitvoeriger hadden bekeken, waren we op het Dingle-schiereiland, het meest westelijke deel van Ierland om enkele prehistorische bouwwerken te bezoeken. Vooral het westen van het schiereiland is een van de weinige Gaeilisch sprekende gebieden, waar in de zomermaanden voor Ieren en andere belangstellenden cursussen in het Gaelisch gegeven worden. In deze streek hecht men zeer veel waarde aan het werk van Yeats dat tot een 'Celtic Renaissance' leidde. Pas toen we op het westpunt bij Sleahead de eilanden zagen liggen wisten we dat het om de Blasket eilanden ging. Weer terug in Nederland bleek uit de gegevens van de Central Bank of Ireland, berustend in het archief van De Nederlandsche Bank en welwillend beschikbaar gesteld door Jan Grolle, dat de achtergrond op de voorzijde bestond uit een fragment van het manuscript van de sage 'Deirdre' geschreven door Yeats in 1906-1907. Op de keerzijde is op de achtergrond een deel afgedrukt van de Ierse klassieker 'An tOileánach' van Tomás Ó Criomhtáin.

Numismatisch kon deze dag niet meer stuk, vonden we (en toeristisch al helemaal niet), maar het hield niet op. Diezelfde avond aten we in The Old Dutch Restaurant in Kenmare, dat geleid

Ierland, 50 p 1988 ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van Dublin.

wordt door René en Siadbh Rietdijk, zoon en schoondochter van de secretaris van de Numismatische Kring Oost-Nederland. Siadbh gaf ons een herdenkingsmunt van 50 p, uitgegeven ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van de stad Dublin. We hadden deze munt nog niet eerder gezien en zij vertelde ons dat dit ook de eerste was die zij in handen had gekregen en dat deze eigenlijk voor haar schoonvader bedoeld was. Ze wilde hem desondanks toch aan ons geven en daarom beloofden we haar dat wij de munt aan hem zouden doorgeven als ze er geen tweede van zou kunnen bemachtigen. Niet gelet op de artistieke kwaliteit is dit een ideale herdenkingsmunt, te vergelijken met de Nederlandse unierijksdaalder van 1979 en de inhuldigingsgulden en -rijksdaalder van 1980: gewone circulatiemunten met een aangepaste beeldenaar. Blijkbaar is men in Ierland, net als zoveel andere landen, in het geheel niet bang dat dit verwarrend werkt voor de circulatie, zoals Staatssecretaris Koning steeds zegt. In Groot-Brittannië zijn er van het circulatiemuntstuk van 1 pond zelfs vier verschillende keerzijde-beeldenaars in omloop en ik geloof niet dat de Schotten en Noord-Ieren juist daarom liever de biljetten van 1 pond gebruiken. Onze laatste numismatische ervaring zou zijn het zoeken naar de biljetten van de verschillende emissiebanken die nu nog in Noord-Ierland circuleren. Hoewel de politiebureau's en gerechtsgebouwen in Noord-Ierland vaak van uitgebreide prikkeldraadomheiningen zijn voorzien, is de beveiliging van de banken niet omvangrijker dan in Nederland. Ook de spreekwoordelijke Ierse vriendelijkheid is in het bankwezen nog aanwezig want twee dames van de Northern Bank in Coleraine hebben een flink deel van de kasvoorraad doorgezocht naar verschillende series biljetten. Omdat de biljetten van 1 pond er te vies uitzagen, concentreerden ze zich op de biljetten van 5 pond en tenslotte konden ze er drie verschillende vinden: van de eigen Northern Bank, van de Bank of Ireland en van de Ulster Bank. De biljetten van de Northern Bank en de Ulster Bank

Northern Bank, 5 pond 3 februari 1986, roze en blauw, 14.5×7.75 cm, watermerk leeuw in parelrand, verspreid over het gehele papier.

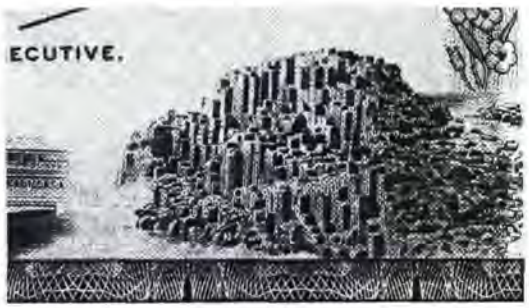
Bank of Ireland, 5 pond ongedateerd, blauw en multicolor, 14.5×7.8 cm, watermerk: tekst BANK OF IRELAND, *verspreid over het gehele papier.*

Ulster Bank, 5 pond 1 september 1986, bruin en multicolor, 14,5×7.75 cm, watermerk tekst ULSTER BANK LIMITED.

hebben een zeer eenvoudige keerzijde. Mogelijk kunnen ze zich niet twéé dure ontwerpen permitteren. Beide biljetten zijn gedrukt bij Bradbury, Wilkinson & Co te New Malden, in Surrey, Engeland. Het biljet van de Bank of Ireland draagt geen drukkersnaam. Deze banken hebben bovendien een verregaande kostenbesparing doorgevoerd door alle coupures van hun emissie dezelfde beeldenaar te geven. Volgens Pick *Standard Catalog of World Paper Money* (5e druk, 1986), kunnen er naast de biljetten van de Bank of England – alleen deze zijn wettig betaalmiddel, de andere kan men in principe weigeren – ook biljetten in omloop van de Allied Irish Banks, waarvan verschillende emissiebanken lid zijn en van de Provincial Bank of Ireland, met dezelfde beeldenaar als die van de Allied Irish Banks. Het valt te verwachten dat op den duur alle Noord-Ierse banken zullen opgaan in één gemeenschappelijke emissiebank, de Allied Irish Banks, omdat afzonderlijke emissies te kostbaar worden. Ook is het zeer goed mogelijk dat er op den duur alleen nog maar biljetten van de Bank of England zullen circuleren want zelfs één emissiebank voor ongeveer anderhalf miljoen inwoners is een enorm kostbare zaak.

Onze laatste toeristische activiteit op Ierse bodem was een bezoek aan de Giant's Causeway aan de noordkust. Op veel grote aanplakbiljetten in de Republiek hadden we er al afbeeldingen van ge-

Basaltformatie uit de Giant's Causeway, detail rechtsonder op 5 pond van Ulster Bank.

zien want het Noord-Ierse toeristenbureau probeert met deze imposante basaltformaties Ierse toeristen naar het Noorden te lokken. We vonden het op het einde van onze vakantie dan ook niet meer dan vanzelfsprekend, dat de Giant's Causeway ook is afgebeeld op het biljet van 5 pond van de Ulster Bank, het laatste biljet dat we op het groene eiland in handen kregen.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.
numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL - BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

Romeinse muntschatten uit Voorburg, II

door M. de Weert

De munten uit Arentsburg, gem. Voorburg, die zich momenteel in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden bevinden, hebben in 38 jaar een drietal publicaties opgeleverd, hoewel de collectie de afgelopen 60 jaar nauwelijks is veranderd.[1] Elke auteur heeft een eigen visie ten aanzien van de muntvondsten. Op de visie van Buijtendorp vormt dit artikel een reactie. Als appendix bij dit artikel is een nieuwe tabel van de collectie opgenomen. Vanwege een herinventarisatie zijn de resultaten van Van der Vin (p. 221) iets gewijzigd, voornamelijk doordat genoemde auteur niet alle munten heeft gezien. Alvorens een analyse van de Voorburgse muntschatten te geven, lijkt het mij goed de verschillende soorten muntvondsten kort op te sommen en zo nodig te definiëren.

Munten die bij toeval of bij een archeologische opgraving worden gevonden zijn eens om diverse redenen aan de circulatie onttrokken, hetzij vrijwillig (bijvoorbeeld omdat men ze heeft verstopt voor naderend gevaar, aan doden of aan goden heeft geschonken), hetzij niet-vrijwillig (een ramp heeft de eigenaar overvallen; de munten zijn 'gewoon' verloren). Het spreekt voor zich, dat de reden c.q. de oorzaak van begraving niet altijd duidelijk is.[2] Naar de samenstelling van de vondsten en de aard van de vindplaats onderscheidt men: schatvondsten, nederzettingsvondsten, grafvondsten, wijvondsten en losse vondsten. Schatvondsten kan men verdelen in:

- verzamelschatten, waarvan de eigenaar de munten als curiositeit of naar typologie bewaard heeft,
- accumulatieschatten waarbij de samenstelling van de schat in de loop der tijden ontstaan is en gewoonlijk niet het bezit van één persoon was,
- wijvondsten, bestaande uit munten die aan goden zijn geofferd, zijn een speciale soort accumulatieschat,
- spaarschatten bestaan uit geld dat door de eigenaar apart gelegd is omdat hij het niet onmiddellijk nodig had (bijvoorbeeld kleingeld in een beurs, maar ook geld van een hoge officier om soldij aan zijn soldaten uit te betalen),
- schatten bestaande uit munten die men alleen om de metaalwaarde heeft gespaard (zgn. 'bullion hoards').

Een analyse van alle soorten vondsten gaat aan

de doelstelling van dit artikel voorbij. Ik verwijs hiervoor naar de selecte bibliografie.

Buijtendorp heeft enkele Voorburgse munten onjuist gedefiniëerd. Bij zijn interpretatie wil ik dan ook graag enkele kanttekeningen plaatsen; hieronder is zijn volgorde aangehouden.

Schat F

Dit is inderdaad een voorbeeld van een accumulatieschat (p. 433) en mogelijk een wijschat. De sestertius van Hadrianus (p. 432) is overigens wel in het museum aanwezig, onder inventarisnummer AR117412.

Schat E

Deze schat lijkt een spaarschat die bedoeld is voor de dagelijkse uitgaven. De relatie tussen grootscheepse bouwactiviteiten en de aanwezigheid van geldwisselaars (p. 435) ontgaat mij volkomen: wisselaars konden altijd actief zijn. De schat, zoals door Reuvens in zijn dagboeken vermeld, is overigens 4 ½ denarii waard en niet *drie zilveren muntjes* (p. 435). Verder is het zeer gevaarlijk om uit een collectie van 249 munten stukken met een gelijke patina en gebruiksslijtage te selecteren. Buijtendorp deed dat met de munten van Domitianus, terwijl Reuvens in zijn dagboek helemaal geen munten van deze keizer vermeldt (p. 434). Ik prefereer overigens de gebruikelijke term 'kwaliteitsaanduiding', omdat corrosie niets van doen heeft met slijtage als gevolg van langdurig gebruik.

Schat B

Tot schat B behoorden minstens drie denarii van Maximinus (p. 435).

Schat C

Bij deze schat (p. 435) horen de *aan elkaar gekleefde* munten (Reuvens' dagboek, deel I, p. 48-49), maar het is de vraag of alle 12 door Reuvens beschreven munten tot de schat hoorden, omdat men in *den omtrek* heeft gegraven. Het feit, dat twee denarii van M. Antonius in de collectie van het RMO zijn teruggevonden, impliceert natuurlijk niet, dat beide tot de schat gerekend moeten worden (p. 437 n. 13). Zowel schat B als schat C zijn spaarschatten.

Schat D

Dit complex is geen schat, maar een groot aantal losse vondsten. Reuvens impliceert zelfs geen schatvondst, maar slechts het feit dat hij in het opgravingsgebied *vrij velen penningen* heeft gevonden.

Schat A

In dit geval is het onjuist om zonder enige aanwijzing te suggereren, dat deze schat uit antoniniani zou hebben bestaan. Sterker: het hoeven niet eens Romeinse munten geweest te zijn!

Schat H

Ook deze groep is zeker geen schat. Over het begrip 'schat' valt te discussiëren, maar dat deze munten deel uitmaakten van een – veel grotere – schat is louter speculatie.

In zijn conclusie (p. 436) stelt de auteur dat het totale vondstcomplex 33% denarii omvatte, maar hoe hij dat berekend heeft, is mij niet duidelijk. Heeft hij het totale aantal munten uit Voorburg dat zich in het RMO bevindt gebruikt? Of heeft hij de onbekende schatten meegerekend? In het eerste geval kom ik op ca. 20%; in het laatste is geen cijfer te geven.

Een reconstructie van de Voorburgse muntschatten is moeilijker dan Buijtendorp veronderstelt. Zijn betoog is gebaseerd op niet complete en/of onjuiste gegevens, waarbij hij vooral gebruik maakt van een aantal hypothesen, zoals het feit, dat het zonder meer mogelijk is uit een grote muntenverzameling op grond van een gelijke kwaliteit een aantal munten te selecteren. Ik acht slechts een vijftal Romeinse muntschatten aantoonbaar, te weten schatten F, E, B, C en G. Verder pleit ik ervoor om in publicaties munten beter te omschrijven dan *twee geelkleurige koperstukken* (p. 437 n. 1) om latere generaties een moeizame reconstructie van muntcomplexen te besparen.

Noten

* Met dank aan mw. drs M. Brouwer van het RMO.

1. Jongkees 1950, Van der Vin 1986, Buijtendorp 1988.
2. Iemand kon geld in een sacraal gebied hebben verborgen met de bedoeling dit later te halen, maar was hiertoe om een of andere reden niet in staat geweest. Men kon echter ook munten aan goden offeren, zoals in Carrawburgh aan de Hadrianus-muur in Engeland, waar 15.000 tot 20.000 (!) munten zijn opgegraven bij een beek die aan de nimf Caventine was gewijd (Laing 1969, p. 57 en vgl. Reece 1988, p. 263 e.v.).

Literatuur

M.R. ALFÖLDI (ed.) *Studien zu Fundmünzen der Antike*, I (Berlijn 1979)

T. BUIJTENDORP Romeinse muntschatten uit Voorburg *De Beeldenaar* 12 (1988) 431-437

R. GÖBL *Antike Numismatik (München 1978)*

W.A. VAN ES *De Romeinse muntvondsten uit de drie Noordelijke provincies. Een periodisering der relaties* (Groningen 1960)

J.H. JONGKEES De Romeinsche muntvondsten van Vechten en Arentsburg *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 37 (1950) 1-26

L.R. LAING *Coins and archaeology* (Londen 1969)

R. REECE Interpreting roman hoards *World Archaeology 20 (1988) 261-269*

J.P.A. VAN DER VIN Munten uit Arentsburg *Westerheem* 35 (1986) 219-224

Appendix
in RMO aanwezige munten uit het vondstcomplex Arentsburg-Voorburg (naar Van der Vin 1986, aangevuld door schrijver dezes)

		anton.	den.	sest.	dup.	as	dup./as	totaal
Marcus Antonius	32/31 vChr		2					2
Augustus	27 vChr-14nChr				1	5		6
Caligula	37-41					2		2
Claudius	41-54				1	3		4
Nero	54-68					2		2
Julisch-Claudische huis	27 vChr-68					1		1
Galba	68-69			1		1		2
Otho	69		1					1
Vespasianus	69-79		3	2		3		8
Titus	79-81			1		1		2
Domitianus	81-96			3	3	4		10
Vespasianus/Titus	69-81					2		2
Flavisch	69-96			1				1
niet te determineren	1e eeuw					1		1
subtotaal	1e eeuw		6	8	5	25		44
			14%	18%	11%	57%		100%
Nerva	96-98		1	1				2
Trajanus	98-117		2	15	4	5	2	28
Hadrianus	117-138		1	11	5	15	7	39
Antonius Pius	138-161			8	5	1		14
Faustina I	141-161		1	7			2	9
Marcus Aurelius	138-180		4	14	5	1	1	25
Faustina II	146-180		1	6		3		10
Lucius Verus	161-169			2				2
Commodus	177-192		2	7		1		10
Crispina	ca. 180						1	1
Antonijns	138-192			2		1		3
niet te determineren	2e eeuw			3		3		6
niet te determineren	1-2e eeuw			2			5	7
subtotaal	2e eeuw		12	79	19	30	18	157
			8%	50%	12%	19%	11%	100%
Manlia Scantilla	193			1				1
Septimius Severus	193-211		10	2				12
Caracalla	196-217		3					3
Julia Domna	193-217		1					1
Elagabalus	218-222		5					5
Julia Maesa	218-222		1					1
Severus Alexander	222-235		11					11
Julia Mamaea	222-235		2					2
Maximinus	235-238		3					3
Gordianus III	238-244	3						3
Philippus I	244-249	1						1
Valerianus	253-260	1						1
Postumus	259-268	2						2
Claudius II	268-270	1						1
							aes-II	
Magnus Maximus	383-388						1	1
subtotaal	3-4e eeuw	8	36	3			1	48
		17%	75%	6%			2%	100%
totaal		8	54	89	24	55	18+1	249
		3%	22%	36%	10%	22%	7+0%	100%

Samenvatting – 1e eeuw: 44× = 18%
– 2e eeuw: 157× = 63%
– 3e eeuw: 48× = 19%
249× = 100%

Het Nederlandse bankbiljet

EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

door J.J. Grolle

17. Koninklijk Portret

Naast veel waardering wegens Cachets *gracieuzen stijl, de keuze der verfijnde kleurcontrasten* en het *bewonderenswaardig evenwicht der lijnen*, oogstten de biljetten *f* 25-Mees en *f* 10-Grijsaard toch kritiek. Niet alleen vanwege het ontbreken van de betalingsclausule bij tien gulden, maar ook vanwege de keuze van de portretten. Eerst Mr. Mees, nu de Grijsaard, straks wellicht Troelstra of de 'communist-architect' Berlage. Het publiek vroeg zich af waarom niet gekozen was voor een portret van de koningin dat immers ook op de munten stond.[1]

Sinds de Nederlanden in 1806 een constitutionele monarchie vormen, syboliseerde het portret van het staatshoofd op de Nederlandse munten diens koninklijke muntrecht dat aanvankelijk in de Grondwet en vanaf 1987 in de Muntwet ligt verankerd.[2] Onder dit recht vielen ook de muntbiljetten en de zilverbons die door de Kroon werden uitgegeven en dit zogenaamde staatspapiergeld[3] droeg dan ook vaak het portret van het staatshoofd.

Het recht om bankbiljetten te emitteren viel echter niet onder dit muntregaal, maar kwam voor verantwoordelijkheid van de Bank, een particuliere instelling die daartoe met een charter van overheidswege was gemachtigd of 'geoctrooieerd'. Daarom werd het niet passend gevonden het portret van de koning op haar biljetten af te beelden; men zou haar wel eens kunnen aanzien voor een staatsinstelling. Nadat haar biljetten in 1904 wettig betaalmiddel waren geworden, heeft de Bank aan deze ongeschreven regel vastgehouden, zij het vanuit aan ander gezichtspunt. Uitgifte van bankbiljetten is een prerogatief, zelfs een monopolie, van de Bank; wellicht een publieke zaak, maar geen recht van de overheid.

Voor de bevolking is dit verschil in juridische status tussen staatspapiergeld en privaat papiergeld nooit goed duidelijk geweest. Niet voor niets noemde Koos Speenhoff in 1925 het *f* 10-bankbiljet nog een muntbiljet terwijl er toen al 20 jaar geen muntbiljetten van tien gulden meer circuleerden.[4] Ook de ontwerper Visser getuigde van dit onbegrip. Zijn uit 1916 daterende voorontwerp voor de bankbiljetten die later de naam Mercurius[5] kregen, draagt het portret van koningin Wilhelmina met de hermelijnen mantel, ontleend aan het portret van J.C. Wienecke[6] dat sinds 1911 op de munten voorkwam. Niet geschikt voor bankbiljetten, wel echter voor staatspapiergeld. En toen de minister van Financiën[7] in 1920 wegens zilverschaarste zilverbons van één gulden in omloop bracht, leken deze verdacht veel op Vissers voorontwerp met het koninginneportret dat in 1916 door de Bank was afgewezen.

Op 20 maart 1934 overleed de koningin-weduwe Emma.[8] Haar populariteit was zo groot dat zij reeds tijdens haar leven vertederend de *koningin-*

Afgekeurd voorontwerp f 25-1921 (Mercurius), J. Visser, 1916, met portret van de koningin naar rechts voor hoge waarden; coll Johez.

Zilverbon f 1-1920/1938, met portret van de koningin naar links voor lage waarden, 13 cm × 7,3 cm; coll DNB.

moeder of *de liefste oma van Europa* werd genoemd. De publieke wens om *uit deferentie voor het Hoofd van onzen Staat* het portret van de koningin op het bankpapier op te nemen werd nu uitgebreid met het verlangen ook *het beeld van wijlen onzen onvergeetelijke Koningin-Moeder op het bankpapier te doen prijken. 't Zou een mooie hulde wezen aan Hare nagedachtenis; een posthume hulde, die zij ten volle verdiend heeft.*[9] De eerste wens willigde de Bank niet in: geen koningsportret! Graag nam zij de laatste wens over: wel een koninklijk portret!

Cachet was inmiddels bezig een reservebiljet te ontwerpen waarop hij het portret van Hendrickje Stoffels door Rembrandt had gepland. Hendrickje werd dus gedoemd het veld te ruimen voor koningin Emma. Bij hoffotograaf Frans Ziegler werd een nog niet gepubliceerd portret uitgezocht waarnaar Aart van Dobbenburgh[10] een litho maakte die kon dienen als model voor de graveurstekening. In 1936 werden de coupures van het reservebiljet vastgesteld op 10 en 100 gulden, doch in 1937 werd besloten ter vervanging van de Roerganger een nieuw biljet van 20 gulden te ontwerpen dat voorrang verdiende op de reservebiljetten en dat als *f* 20 model *Koningin-moeder* werd aangeduid.

Op de voorzijde verscheen naast het portret van koningin Emma een zeegezicht met de vloot van Michiel de Ruyter op de rede van Algiers in 1662.[11]

Voor de keerzijde ontwierp Cachet in eerste instantie een motief van fonteinen en bloemruikers. Dit werd reeds in hetzelfde jaar 1937 vervangen door een panorama van Amsterdam, gezien vanaf het oostelijke timpaan van het Paleis op de Dam met de beelden van Justitia en Prudentia. Het geheel was nogal zwaar van compositie en men liet daarop het beeld van Justitia weg. Maar daardoor werd de symmetrie verstoord en uiteindelijk ontwierp Cachet een geheel nieuw panorama: de hoek van de Geldersekade en de Prins

Afgekeurd ontwerp keerzijde f 20-1939 door C.A. Lion Cachet, 1937; coll Johez.

Voorzijde f 20-1939 (Koningin-moeder), 8,2 × 15,5 cm; coll DNB.

Afgekeurde proefdruk keerzijde f 20-1939 met Justitia en Prudentia; coll DNB.

Hendrikkade tussen de Schreierstoren en de Sint Nicolaaskerk. Voor- en keerzijde registeren door middel van het woord TWINTIG aan de verticale zijden van het biljet. Dit bereikte Cachet door de letters op een speciale manier te ontwerpen en de G op de keerzijde in spiegelbeeld te zetten.
Nadat de koningin haar toestemming had verleend voor het afbeelden van haar moeder kon de produktie in juli 1939 aanvangen.
Ondanks het ontwerp van De la Rue/Dulac bleef de Bank haar 'huisdrukker' Johannes Enschedé trouw. Zowel de voor- als keerzijde voerde hij uit in plaatdruk op een offsetondergrond in de kleuren paars en olijfgroen. De gravures werden gestoken door Rudolf Steinhausen, terwijl het portret werd gegraveerd door Hendrik Seegers.
De biljetten werden gedrukt in series van 100.000 stuks en twaalf biljetten per vel op veiligheidspapier van v/h Pannekoek & Co. Hun formaat was 8,2 cm bij 15,5 cm en het schaduwwatermerk bestond uit een parelkroon en de paraaf 'de B'. Op 12 maart 1940 kwamen ze in circulatie.[12] Op 26 september 1945 werden ze buiten omloop gesteld ingevolge de Geldzuivering 1945.
Omdat bankpresident Trip[13] niet wilde meewerken aan de opheffing van de deviezengrens tussen Nederland en Duitsland legde hij op 26 maart 1941 zijn functie neer. Directeur-secretaris Westerman Holstijn[14] werd per gelijke datum ontslagen door de Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete. Desondanks werd de produktie van het *f* 20-biljet met hun handtekeningen daarop voortgezet tot 5 juni zodat de biljetten achteraf geantedateerd moesten worden. De datum werd bedrukt met een zwart blokje met daaronder de vaste datum 19 maart 1941.[15] De na 5 juni gedrukte biljetten dragen ook nog de handtekeningen van Trip en Holstijn, doch werden reeds tijdens de produktie voorzien van de geantedateerde dagtekening.[16]

Noten

1. *Telegraaf* 8 mrt 1934; *Humfeld's Financier* 10 mrt 1934
2. Constitutie voor het Koningrijk Holland 1806 art 37; Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden 1814 art 41; Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden 1815 art 62; GW 1887, 64; 1938, 66; 1953, 73; Muntwet 1987 art 5, *Stb* 1987-451
3. Staatspapiergeld; papiergeld uitgegeven door de Staat bij gebrek aan muntmateriaal (zilver); in Nederland muntbiljetten en zilverbons, in België thesauriebiljetten; de biljetten vormen een bewijs van renteloze lening aan de Staat; zij zijn wettig betaal-

Keerzijde f 20-1939 (Koningin-moeder), geantedateerd op 19 maart 1941; coll DNB.

middel en na aankondiging inwisselbaar voor specie of andere wettige betaalmiddelen
4. Zie paragraaf 13
5. Zie paragraaf 11
6. Johannes Cornelis Wienecke (1872-1945), graveur en modelleur; opleiding in Amsterdam, Antwerpen, Brussel en Parijs; sinds 1900 stempelsnijder aan 'sRijks Munt te Utrecht; vlg SCHEEN II 595
7. Mr. S. de Vries Czn, minister van Financiën 1918-1921
8. Zie paragraaf 10 noot 4
9. Ingezonden brief in *Humfeld's Financier* 30 maart 1934; vgl Bolten (1987) 83
10. Aart van Dobbenburgh (1899-1988) aquarellist, tekenaar en lithograaf; o.a. bekend door zijn illustraties bij Tolstoi's Oorlog en Vrede; vgl SCHEEN I 265
11. Naar een gravure door Bastiaen Stoopendaal (1637-1693)
12. Aankondiging in *Stcrt* 7 mrt 1940, nr 48; totaal gecreëerd tussen 6 mrt 1940 en 27 feb 1945: 23.757.500 stuks
13. Mr Leonardus Jacobus Anthonius Trip (1876-1947), president van de Bank 1931-1946 met onderbreking wegens de Duitse bezetting 1941-1945
14. Mr Jan Westerman Holstijn (1882-1966), directeur-secretaris van de Bank 1933-1947 met onderbreking wegens de Duitse bezetting 1941-1945
15. De series CG-CW
16. De series CX-KP; vgl Soetens (1987) 19

Twee recente universitaire penningen

door J.M. Dirken*

De Nederlandse universiteiten tonen de laatste jaren wat meer aandacht voor de oude tradities van Academia. Het gebruik van penningen voor het markeren van bijzondere gebeurtenissen, van opmerkelijke prestaties of voor selectief relatiegeschenk, is nooit geheel verdwenen maar begint weer intensiever te worden.

In 1987 deed het Nederlands Rectoren College, waarvan ik toen deel uitmaakte, mij het verzoek een penning te ontwerpen en te laten uitvoeren. In genoemd college zijn de veertien rectores magnifici van de Nederlandse universiteiten verenigd. Na een zittingstermijn van twee of meer jaren kan de penning ter herinnering aan het lidmaatschap worden uitgereikt, terwijl zij tevens als geschenk, c.q. uitwisselingsobject kan dienen bij officiële samenkomsten met buitenlandse rectorencolleges.
De beeldenaar is uitgevoerd als een gestileerde, (geapproximeerde) kaart van ons land, met daarin de plaats van de 14 universiteiten. De Leidse Universiteit als oudste en de Open Universiteit als jongste, met de speciale functie van 'afstand universiteit', zijn apart gemarkeerd. Een tekstband, bovenlangs lopend van Zeeland tot Limburg, omspant met tekst welke de kernfuncties van Academia aangeeft.
De identiteitszijde geeft een gestileerde rectorsketen weer, met als hanger het aanvangsjaar van het college en met veertien schakels in twee grootten, aangevende de veertien universiteiten in verbondenheid en verscheidenheid. Centraal staat de latijnse naam van het college.

In 1988 kreeg ik de opdracht een penning voor de Technische Universiteit Delft te maken. De beoogde functies werden vastgesteld als blijk van waardering voor bijzondere, interne, academische en bestuurlijke verdiensten en als selectief relatiegeschenk.
De beeldenaar verbeeldt de technische wetenschappen. Gekozen is voor een zij-aanzicht van een regelmatig twintigvlak, een 'platonisch lichaam', dat in de middeleeuwse symboliek water als element voorstelde. In de tien zichtbare driehoeken zijn de zes aan de rand gebruikt voor het verwoorden van de kernfuncties van de technische wetenschappen. De overige inliggende vier driehoeken symboliseren groepen van technische wetenschappen: de construerende, de bouwtechnische, de materiaaltechnische en de fundamenteeltechnische ingenieurs-disciplines en wel respectievelijk door een paar tandwielen, een gestileerd bouwwerk, een retort en een regelkring.
De identiteitszijde verbeeldt de geschiedenis van de Technische Universiteit Delft. De beeldenaar van de oudste penning van het instituut, geslagen ter ere van de aanvang van de lessen in 1843, is in ware grootte (35 mm) ingebed met zijn middelpunt op 60% van de verticale middellijn van de gehele penning.
Rond deze 'gastpenning' staan de naamswijzigingen en jaartallen van het instituut aangeduid. Deze betreffen: 1842 Koninklijke Academie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs en kweekelingen voor den handel; 1864 Polytechnische School; 1905 Technische Hoogeschool en tenslotte 1986 Technische Universiteit. De laatste naam staat tevens voluit in convexe lijn op de onderhelft. In een drietal lijnreliëfs worden kenmerkende TUD-gebouwen voorgesteld: het torengebouw van de faculteit Electrotechniek, het Aulagebouw en de campanilla van het hoofdgebouw.
Beide penningen zijn grafisch uitgevoerd, in vlakken op twee of drie niveaus en met positieve reliëflijnen, conform bijvoorbeeld de laatste Nederlandse muntenserie van B. Ninaber van Eyben en dus niet gemodelleerd met glijdende overgangen en dubbel gekromde vlakken. Het reliëf is geslagen in een diepte, variërend van een tiende tot een halve millimeter. De belettering is handgekalligrafeerd in een karolingische minuskel (A.D. 800), met enkele kapitalen.
De diameter van de penningen is 65 mm. Beide werden in stempel gezet en geslagen door Koninklijke Begeer bv. te Zoetermeer, elk in een serie van 100 stuks in gepatineerd brons met een gewicht nabij 100 gram.
De eerst beschreven penning werd dit jaar door de rector van de Leidse Universiteit overhandigd aan het Koninklijk Penningkabinet, ter ere van de opening van de nieuwe vestiging in Leiden en door het Nederlands Rectoren College aan de Universiteit van Bologna bij haar negende eeuwfeest.

Noten

* de auteur is hoogleraar Industrieel Ontwerpen aan de Technische Universiteit Delft en bekleedde van 1984 tot 1988 de functie van rector magnificus van die universiteit.

ÉÉNMALIGE OFFICIËLE UITGIFTE IN HET KADER VAN DE VIERING VAN 150 JAAR SPOORWEGEN IN NEDERLAND (1839-1989)

voorzijde

achterzijde

Op 19 februari j.l. ontving Drs. E. H. T. M. Nijpels, Minister van VROM, tijdens een speciale bijeenkomst in het "Autotron" te Rosmalen, het eerste exemplaar van de "gelegenheidsmunt"-uitgifte "150 jaar Spoorwegen in Nederland".
Ons nationaal vervoersbedrijf, de N.V. Nederlandse Spoorwegen, bestaat op 20 september 1989 150 jaar. Wij allen maken in meerdere of mindere mate gebruik van de diensten van deze immer boeiende onderneming.
De speciaal voor deze gelegenheid geslagen herdenkingsserie "gelegenheidsmunten" in goud, zilver en brons mag in uw verzameling zeker niet ontbreken. Aangezien de oplagen zeer beperkt gehouden zijn, is reservering sterk aanbevolen. Om zeker te zijn dat u tot diegenen gaat behoren die deze historische uitgifte aan zijn kollektie kan toevoegen, is reservering mogelijk via de **speciale infolijn 04120-26264.**

DEZE BELANGRIJKE EN HISTORISCHE UITGIFTE IS MEDE TOT STAND GEKOMEN DANKZIJ:

DE NV NEDERLANDSE SPOORWEGEN & HET SPOORWEGMUSEUM e.v.a. instellingen.

SPECIFICATIE:

1). **150-ZILVERSTUK** - edel sterlingzilver (925/1000) - proofslag - diameter 49,5 mm - ca. 45 gram - dikte 2 mm - oplage 4.500 ex. Prijs *f* 150,00.

2). **50-BRONSSTUK** - hoogwaardig brons - kwaliteit proof - diameter 49,5 mm - oplage 4.500 ex. - Prijs *f* 77,50.

3). **2000-GOUDSTUK** - glanzend 14 kt goud (585/1000) - geslagen in proofkwaliteit (d.w.z. gematteerde reliefafbeelding tegen een spiegelende achtergrond) - diameter 49,5 mm - gewicht ca. 50 gram - oplage 150 ex. - Prijs *f* 2.975.00.

Al deze uitgiften gaan vergezeld van een certificaat van echtheid, ze zijn verpakt in een luxe opbergcassette.
Snelle beslissers ontvangen als premie bij hun bestelling een speciale bronzen proof uitgifte.*

BESTELWIJZE:
Deze kostbare en historische uitgifte kunt u bestellen door overmaking van het juiste bedrag op rekening van: 150 jaar Spoorwegen in Nederland, IJsselstraat 12 te 5347 KG Oss. Nr. 18.04.06.558 (RABO) Girorekening van de RABOBANK te Oss is: 10.74.951: Bij overmaking op dit giro-nummer van de bank beslist vermelden ons bankrekeningnummer + uw bestelling. **Levertijd:** voor 15 april 1989.

* Indien u bestelt voor 15 maart 1989, ontvangt u één van deze vier Bronzen uitgifte t.w.v. *f* 45,00. **GRATIS** (Specificatie: ∅ 41 mm, dikte 1,75 mm, kwaliteit PROOF). Vermeld daarom op de bankoverschrijving **UW KEUZE:** A, B, C, of D.

GRATIS

A.

1e. Loc. in Nederland*

B

Mat. 54 (Hondekop)*

C.

Sprinter*

D.

De Doorloper (IC-3)*

Inlichtingen & reserveringen:

150 Jaar Spoorwegen in Nederland
IJsselstraat 12
5347 KG OSS.

Telefoon: 04120-26264
Telefax: 04120-39414
Banknr: 18.04.06.558
(giro v.d. Bank: 10.74.951)

achterzijde: gratis bronzen uitgiften werkelijk formaat

RIETDIJK bv

Gespecialiseerd in het veilen van Numismatische collecties

★ De commissie bedraagt 15% (incl. btw en verzekering) van de opbrengst en *f* 2,— kavelgeld.

★ Op grotere objekten is reductie mogelijk en worden eventueel renteloze voorschotten verstrekt.

Inzendingen zijn mogelijk ten kantore van maandag t/m zaterdag van 10.00-16.00 uur, of per aangetekende post. (Grotere collecties kunnen desgewenst afgehaald worden).

RIETDIJK bv

(Dir. M.M.A. Lichtendahl)
Noordeinde 41 (schuin t/o het Paleis)
Den Haag
tel. 070-647831, b.g.g. 647957

een kwestie van vertrouwen sinds 1919

muntenhandel Groningana

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

Penningnieuws

door Frank Letterie

Nieuw werk van medailleurs, nieuwe uitgaven, tentoonstellingsactiviteiten.
Goed reproduceerbare foto's met gegevens sturen aan F.T.S. Letterie, Hamminkweg 1, 7521 RB Vorden (05752-2697). Gelieve tevens te vermelden of foto's na gebruik voor *De Beeldenaar* beschikbaar gesteld mogen worden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
Geïnteresseerden kunnen zich voor nadere inlichtingen over de hieronder besproken penningen tot de samensteller van de rubriek richten.

– – – – – –

Erepenning Gemeente Holten
Elisabeth Varga, beeldhouwster in Amsterdam, is de ontwerpster van deze in brons gegoten penning. Zij koos als uitgangspunt het gemeentewapen, waarin een Madonna met kind en drie varkenskoppen staan. De drie varkenskoppen symboliseren het fokken, verhandelen en slachten van deze dieren, een activiteit van groot economisch belang voor de streek rond Holten.
Op de ene zijde is een Madonna met kind afgebeeld, op de andere varkenskoppen. De penning kan op een vlakje aan de onderzijde rechtop gezet worden. Op de rand is plaats voor een te graveren tekst.
Het instellen van deze penning door de gemeenteraad van Holten heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. De fractievoorzitter van één van de grote politieke partijen had grote principiële bezwaren tegen een dergelijke onderscheiding. Hij bleef zich als enige zo hardnekkig verzetten, dat de uit de hand gelopen discussie in de raad zelfs de landelijke pers haalde (*NRC-Handelsblad*, 23 juli 1988).

Pauw
Een vrij ontwerp van **Elizabeth Varga**. Een bronzen gietpenning van 50 mm, die door zijn vorm en materiaalbehandeling niet alleen bekeken moet worden, maar duidelijk bedoeld is om de tastzin te bekoren. De ontwerpster noemt het dan ook een 'voelpenning'; dit voorwerp heeft geen enkel plat vlak. Het ontwerp gaat uit van contrasten: hol-bol, licht-donker, ruw-glad. De voorzijde verbeeldt een pronkende pauw, op de keerzijde is een duimindruk in een gepolijst vlak te zien.

25 jaar vrijmetselaarsloge l'Age d'or
Een gietpenning van 95 mm, ontworpen door **Frans van der Veld** ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van vorengenoemde Vrijmetselaarsloge te Leiden.
Voorzijde: gestileerde tempel opgebouwd uit een vierkant en een driehoek, ervóór opengaande deuren die een gat vrijmaken waar licht doorheen straalt, omschrift AUREUM SECULUM REDIVIVUM (de gouden eeuw herleeft).
Keerzijde: een labyrinth – verwijzend naar de opvatting dat eenieder meester is van zijn eigen labyrinth en daarin zelf de weg moet zoeken – vergezeld van de logenaam en de jubileumperiode L'AGE D'OR 5963-5988.

Rembrandt/Ars
Frans van der Veld ontwierp deze penning ter gelegenheid van het Rembrandt Schildersarrangement Leiden 1988, een evenement georganiseerd door de VVV in samenwerking met Ars Aemula Naturae, de plaatselijke academie c.q. schildersvereniging.
Voorzijde: Rembrandt achter zijn ezel (zijn houding hier is ontleend aan twee van hem bekende zelfportretten ten voeten uit) met de tekst LICHT-DONKER SCHILDER.
Keerzijdetekst: ARS, VERENIGING V. BEELDENDE KUNSTENAARS LEIDEN.

Tentoonstelling

KLEYN PROFEYT. Munten van de VOC in India.
Tot 31 december 1989 in Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25 te Rotterdam (010-411055); geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur.
SCHEPEN MET GELD. De handel van de VOC op Azië en de daarbij gebruikte munten.
Tot 30 juni 1989 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28 te Leiden (071-120748); geopend dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur.
REVOLUTIONAIR GELD. Veranderingen in het Franse geldstelsel rond 1800 en de invloed daarvan op de rest van Europa.
Tot januari 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden (zie hiervóór).
MONETA GOSLARIENSIS. Munten uit Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van Goslar, een van de centra van handel in en verwerking van de rijke zilvervoorraden uit de Rammelsberg.
Tot medio 1990 in Niedersächsisches Münzkabinett der Deutschen Bank, Georgsplatz 20 te Hannover; geopend maandag + woensdag + vrijdag 8.15-15.30 uur en dinsdag + donderdag 8.15-17.30 uur.

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST

Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1,
1815 GP Alkmaar, 072-120041, giro 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60,
4205 HD Gorinchem, 01830-26543.

Algemene ledenvergadering
De algemene ledenvergadering zal gehouden worden op 13 mei 1989 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Uitnodiging en jaarstukken zullen u tijdig worden toegezonden.

Penninguitgifte
Penning 1989-1 getiteld *150 jaar Nederlandse Spoorwegen* (Lucie Nijland) zal medio 1989 aan die leden van de Vereniging worden toegezonden waarvan de contributie over het lopende jaar is ontvangen. In 1990 is het honderd jaar geleden dat Vincent van Gogh overleed. De Vereniging brengt daarom als penning 1990-1 een Van Gogh-penning uit; nadere mededelingen hierover volgen nog.

Prijslijst per 1 juni 1989
Voor afbeeldingen zie catalogus van de Verenigingspenningen.
Met het uitkomen van deze lijst vervallen alle vorige prijsopgaven. Onderstaande prijzen gelden tot nader aankondiging, terwijl tussentijdse prijswijzigingen voorbehouden blijven.
Penningen van onderstaande lijst worden – uitsluitend aan leden en op voorwaarde, dat deze penningen niet in de handel gebracht worden – geleverd tegen genoemde bedragen, vermeerderd met de kosten van toezending. Betaling kan geschieden na ontvangst van de bij aflevering bijgesloten nota en wordt dan gaarne per omgaande

tegemoet gezien, met vermelding van het notanummer.
Bestellingen s.v.p. uitsluitend zenden aan:
Mevr. M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60, 4205 HD Gorinchem, tel. 01830-26543.

Van de penningen ouder dan 25 jaar zijn nog enkele in voorraad. Van de overige penningen ouder dan 25 jaar kan prijsopgave gevraagd worden bij bovenstaand adres.
Hoewel zoveel mogelijk geprobeerd wordt van al de onderstaande penningen enkele exemplaren in voorraad te houden, kan het natuurlijk voorkomen, dat een penning tijdelijk is uitverkocht. Wij vragen er bij voorbaat begrip voor, dat er soms enige tijd gemoeid is met het aanvullen van de voorraad.

1964-1	Shakespeare	V.P.S. Esser	55 mm G.	f 80,—
1964-2	Ruimtevaart	Jan Snoeck	49 mm	f 28,—
1965-1	Hendrick de Keyser	Frank Letterie	63 mm G.	f 87,50
1966-1	150 Jaar Kon. Penningkabinet	Eric Claus	74 mm G.	f 105,—
1967-1	Ruiter te paard	Arthur Spronken	40 mm G.	f 75,—
1967-2	Leda en de zwaan	Fred Carasso	55 mm G.	f 82,20
1968-1	Israël 1948-1968	Theresia v.d. Pant	76 mm	f 47,50
1968-2	Begin 80-jarige Oorlog	H.J.J. Dannenburg	61 mm G.	f 80,—
1969-1	Zomer	Ruth Brouwer	64 mm G.	f 80,—
1970-1	150 jaar Electr.-Ampère	Renze Hettema	60 mm	f 22,50
1970-2	Word wat gij zijt	Floyd T. DeWitt	50 mm G.	f 90,—
1971-1	Hoekig-Rond	Friedrich C.J. Wevers	60 mm	f 28,—
1972-1	Dr. Maria Montessori	Nynke Jelles-Schepers	80 mm G.	f 125,—
1972-2	Herder met schapen	Christl Seth-Höfner	63 mm G.	f 100,—
1973-1	Vondelparkslaper	J.H. Jorna	70 mm G.	f 65,—
1974-1	Le couple	Fons Bemelmans	75 mm G.	f 90,—
1974-2	Leidse Universiteit	Ek van Zanten	70 mm	f 30,—
1975-1	Jubileumpenning	Paul Grégoire	29 mm Z.SG.	f 35,—
1975-1+	Jubileumpenning + boekje	Paul Grégoire	29 mm Z.SG.	f 55,—
1976-1	Alice in wonderland	Marianne Letterie	105 mm M.G.	f 100,—
1976-2	Naaktstrand	Guus Hellegers	70 mm	f 30,—
1977-1	Zonder titel	Ger Zijlstra	75 mm VG.	f 25,—
1978-1	Linnaeus	Chr. Nijland	65 mm M.G.	f 45,—
1978-2	Brecht	Geer Steyn	60 mm G.	f 57,50
1979-1	200 jaar Teyler's Stichting	Francisca Weinberg	58 mm G.	f 57,50
1979-ex	Vredespenning	Niel Steenbergen	95 mm G.	f 125,—
1980-1	Vierkant met cirkel in hoek	Lysbeth Teding v. Berkhout	60 mm K.	f 95,—
1980-2	A bird in the hand is worth two in the bush	Theo van de Vathorst	60 mm G.	f 75,—
1981-1	Geboortepenning	Jet Schepp	52 mm G.	f 50,—
1982-1	Kiem	Wien Cobbenhagen	50 mm G.	f 57,50
1982-2	Holle Bolle Gijs	Cornelis de Vries	64 mm G.	f 60,—
1983-ex	Anti-kernbom	Louise Metz	75 mm G.	f 137,50
1983-1	Hugo de Groot	Jos Reniers	70 mm G.	f 75,—
1984-1	Willy the naughty cat	Carla Klein	60 mm G.	f 55,—
1984-2	De bot	Frank Letterie	80 mm G.	f 95,—
1985-1	Niels Holgersson	Marianne Letterie	90 mm G.	f 97,50
1986-1	Duifje van Noach	Ruth Brouwer	42 mm G.	f 50,—
1986-2	Piet Esser	Wilfried Put	63 mm G.	f 97,50
1987-1	Het Nederlands Openlucht Museum	Jannes Limperg	65 mm G.	f 97,50
1988-1	Een eeuw Concertgebouw en Orkest	Eefke Cornelissen	70 mm	f 75,—
1988-2a	Rembrandt	V.P.S. Esser	70 mm G.	f 137,50
1988-2b	Rembrandt	V.P.S. Esser	55 mm G.	f 137,50
1988-ex	Huwelijkspenning	Pépé Grégoire	70 mm G.	f 100,—

Van de 1000 genummerde exemplaren van de Jubileumuitgave over het slingergieten met het zilveren penninkje is nog een restant verkrijgbaar. Hiervan komt geen herdruk (zie penning 1975-1+).
De catalogus van Verenigingspenningen is nog voorradig, verkrijgbaar à f 3,50. Tevens is nog steeds verkrijgbaar: Een boekje 'Penningkunst Nu', uitgegeven september 1975, verkrijgbaar à f 3,50 met o.a. van gietmodel tot penning en een opgave van medailleurs met enige personalia en gegevens betreffende hun penningen met diverse afbeeldingen.
Per stel 10 verschillende fotokaarten van Verenigingspenningen à f 2,—.
Een affiche van de Vereniging op aanvraag ver-

krijgbaar bij bovenstaand adres.
Een video-band (VHS) 'Nederlandse Penningkunst' is verkrijgbaar à *f* 50,— excl. portokosten.
Via de boekhandel is verkrijgbaar het boek 'Nederlandse Penningkunst' van J.N. van Wessem à *f* 24,50 (ISBN 9012057264).

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE

Bijeenkomst te Leiden

Op zaterdag 15 oktober was het Genootschap de gast van het Koninklijk Penningkabinet. Dankzij de goede samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden kon gastheer drs H.W. Jacobi de meer dan honderdvijftig leden en introducé's ontvangen in de grote Taffehzaal.
Tijdens de huishoudelijke vergadering werd dr H.J. van der Wiel benoemd tot erelid van het Genootschap wegens zijn vele verdiensten voor de numismatiek. Daarna hield historicus drs A.J.Brand ter inleiding op de korte stadswandeling een voordracht over de oudste geschiedenis van Leiden. Deze heeft zich afgespeeld rond twee middeleeuwse machtscentra, de Burcht en het Gravensteen. Aan het begin van het middagprogramma wist conservator dr M. Raven van het Rijksmuseum van Oudheden in korte tijd zeer veel boeiends over de bouwgeschiedenis van de Taffehtempel te vertellen. Daarna volgden twee voordrachten over de activiteiten van het Koninklijk Penningkabinet door mw. drs M. Scharloo over het inrichten van de numismatische exposities en door mw. drs G. van der Meer over de geschiedenis van het Koninklijk Penningkabinet. Mevrouw Scharloo liet aan de hand van Nederlandse en buitenlandse voorbeelden zien voor welke specifieke problemen een inrichter van een numismatische expositie geplaatst wordt en op welke wijze de medewerkers van het Penningkabinet samen met vormgever Ron Putto konden voorkomen dat de bezoekers alleen maar met een grote verzameling zeer kleine voorwerpjes geconfronteerd zouden worden. Mevrouw Van der Meer besteedde in haar lezing over de geschiedenis van het Koninklijk Penningkabinet vooral aandacht aan de manier waarop de verschillende directeuren hun stempel op het verzamelen en beheren van de collectie hebben gedrukt.
De voorjaarsvergadering 1989 zal op 3 juni a.s. worden gehouden te Assen in het Provinciaal Museum en de najaarsvergadering op 23 september te Medemblik in kasteel Radboud.

Vergadering van Kringvoorzitters

Jaarlijks organiseert de Werkgroep Kringen van het Genootschap een bijeenkomst voor de voorzitters van de Numismatische Kringen met als doel het uitwisselen van ervaringen en het bespreken van gemeenschappelijke problemen. De plaats van samenkomst was ditmaal het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Waarschijnlijk vanwege een verschuiving van de vergaderdatum naar 4 maart, kon Werkgroepvoorzitter ir J. Koning helaas slechts een betrekkelijk klein aantal kringvoorzitters welkom heten.
De belangrijkste punten op de agenda waren de bijzondere Kringactiviteiten in het Nederlands Numismatisch Jaar 1992 ter gelegenheid van het eeuwfeest van het Genootschap (tentoonstellingen, wedstrijden voor de jeugd en voor volwassenen, ledenwerving voor de Kringen), het ontwikkelen van een algemene numismatische folder voor verzamelaars en de *Nieuwsbrief*, een initiatief van de Werkgroep Kringen. Uit de discussie over dit initiatief bleek dat de proef met de *Nieuwsbrief* geslaagd genoemd kan worden, mede dankzij de redactionele steun van het Penningkabinet.
Bij de rondvraag werd opgemerkt dat er op diverse fronten een vorm van samenwerking valt te signaleren tussen numismatische en filatelistische organisaties en dat er binnen enkele Numismatische Kringen zelfs wordt gesproken over mogelijke activiteiten op het gebied van de filatelie. De meeste kringvoorzitters voelden hier niet veel voor. Het meestgenoemde argument was dat filatelie binnen een Numismatische Kring alleen maar tot versnippering van aandacht leidt. Bovendien zijn er al zeer veel verenigingen op het gebied van de filatelie in Nederland, waardoor de kans klein is dat aandacht voor filatelie nieuwe kringleden oplevert.
Na de lunch hield de heer Koning een interessante voordracht over moderne muntmetalen, waarbij de aanwezigen ook de gelegenheid kregen om enkele munten van binnen te bekijken.
De volgende vergadering van kringvoorzitters wordt gehouden op zaterdag 10 maart 1990 te Amersfoort.

Het is moeilijk voor een koopman in en tijdschrift te adverteren dat niet regelmatig verschijnt. Wij hopen dat de beloofde beterschap zich werkelijk manifesteert.

Wij hebben een vijftal verzamelaars die reageerden op onze advertentie in het november / december 1988 nummer (12e jaargang, no. 6) moeten teleurstellen. Deze advertentie was ingezonden in october 1988. In februari 1989 waren wij met onze goede timing al bij onze buitenlandse drukker - dus er vielen geen munten meer in te leveren. Dit heeft ons duiten cq florijnen gekost. Dit vinden wij niet zo leuk !

Wij hopen toch op 13, 14 en 15 april, gedurende 3 dagen interessante munten en penningen te veilen. Als U deze advertentie leest is dit ook al weer geschiedenis.

Wij veilen verder weer op 8, 9 en 10 october. U wordt verzocht voor eventuele inbreng contact met ons op te nemen in mei/juni (1989 !).

Deze advertentie is geen verwijt aan de vele goedwillende werkers die dit blad willen laten voorbestaan, maar, om het nu eens op zijn frans te zeggen, dan wel "au boulot".

Met vriendelijke groeten,

A. G. van der Dussen b.v.
Hondstraat 5, NL-6211 HW Maastricht

(tel.043-215.119)

Friesland
Sceatta

J. B. Westerhof

NUMISMAAT

gespecialiseerd in provinciale munten, historie- en moderne penningen van alle landen.
Inkoop, verkoop, taxaties, veilingen.

Hoogend 18, 8601 AE Sneek
tel. 05150-17198 – 's maandags gesloten

ONONTBEERLIJK:

VERZAMELBAND DE BEELDENAAR

een in kunststof uitgevoerde pennenband in Beeldenaar blauw met zilveropdruk.

Voor u, abonnee, die zijn/haar nummers van de Beeldenaar *veilig, handig en overzichtelijk* bijeen wil houden en voor wie de Beeldenaar een blijvende waarde vertegenwoordigt.

U komt in het bezit van uw 'Verzamelband Beeldenaar' door *f* 18,50 over te maken op girorekeningnummer 5761252 t.n.v. Stichting De Beeldenaar te Amsterdam onder vermelding van 'verzamelband'.

Munthandel Verschoor
Merelsingel 12
3291 VH Strijen
☎ 01854-1719

INKOOP - VERKOOP - TAXATIES - ADVIEZEN

Gespecialiseerd in de betere kwaliteiten van:
Koninkrijksmunten
Provinciaal
VOC + Nederlands-Indië
Europese munten

Spaar en Voorschotbank Surhuisterveen

afd. Munten - Goud - Zilver

MUNTEN - PENNINGEN - BANKBILJETTEN

inkoop - verkoop - gratis taxatie

(betaling: kas - bank - giro)

Een bezoek aan ons Munt en Penningkabinet
is de moeite waard.
Geopend ma.t/m vr. 12.00 - 16.00 uur

TORENPLEIN 7 - 9231 CG SURHUISTERVEEN
TELEFOON 05124-1925

Munten
Penningen
Papiergeld
Accessoires
Numismatische boeken

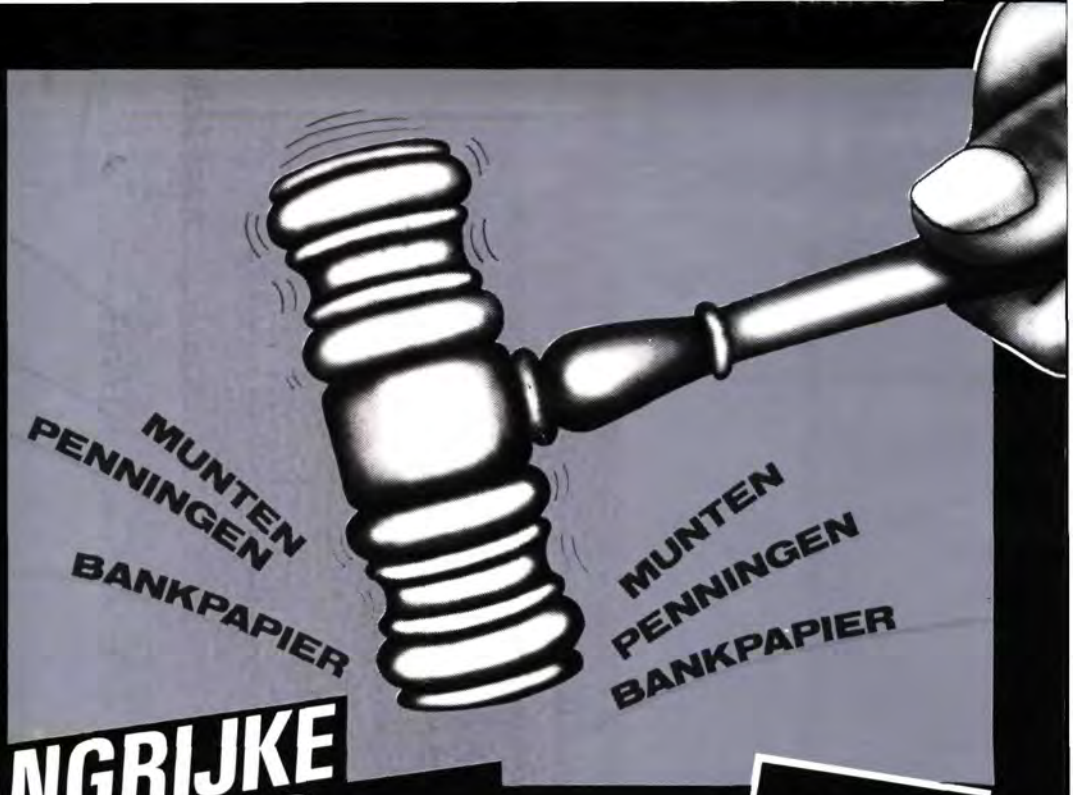
Taxaties
Verzekeringen

INKOOP – VERKOOP – VEILING

Onze grote voorraad is zeker een bezoek waard !

Laurens Schulman b.v.

Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

BELANGRIJKE VEILING VAN 2000 KAVELS

Vraag onze gratis veiling catalogus

* **Provinciaal:** mooie collectie gouden en zilveren munten w.o. Holland, zilveren rijder of ducaton 1673, piedfort!
* **Koninkrijk:** waaronder vele stukken op gepolijst stempel zoals ½ gulden 1910, 1 gulden 1842 korter borstbeeld, 1 gulden 1850, 2½ gulden 1841, 2½ gulden 1849 var. enz. enz.
* **Antieke munten:** ca. 100 kavels Romeinse munten.
* **Bankpapier:** gevarieerde afdeling waaronder leuke collectie Nederland.
* **Gouden munten:** van de gehele wereld waaronder mooie verzameling Italië, Zwitserland, Noord- en Zuid-Amerika.
* **Lots:** grote afdeling collecties en restanten ca. 500 kavels. 'Voor elck wat wils'.

"voor klinkende munt"

DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs

munt- en penningkundig nieuws

mei/juni 1989
13e jaargang no. 3

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

MONNAIES - MEDAILLES - LIVRES NUMISMATIQUES - VENTES PUBLIQUES - ARCHEOLOGIE

*

*

MUNTEN - PENNINGEN - NUMISMATISCHE BOEKEN - VEILINGEN - OUDHEDEN

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21

1016 GD Amsterdam
Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem
J. C. van der Wis

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Uitgave
Stichting De Beeldenaar
Postbus 98
1000 AB Amsterdam
Postgiro 5761252
Bankrekeningnummer:
27.67.73.632

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: f32,—.
Overige landen: f58,—.
Losse nummers: f6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Op de voorplaat:
Noodgeld van de gemeente Schiedam: 1 gulden 17 mei 1940

Inhoud

De muntslag in Tiel 75
Noodgeld van Schiedam 80
De vlaggen op de scheepjesschelling 84
Het Nederlandse bankbiljet 86
Onbekend maakt onbemind 89
Gildepenning of buurtpenning? 92
Penningnieuws 95
Derde European Papermoney Bourse, enorm succes! 98
Verenigingsnieuws 99
Tentoonstellingen 99
Bankbiljettennieuws 100

De muntslag in Tiel

door G.W. de Wit

Iets over de geschiedenis van Tiel*

De oudste geschiedenis van Tiel hult zich in duisternis. Niet alleen de geschiedenis is duister, ook de beschrijvingen zijn duister en in de moderne geschiedwerken vinden wij over de oudste tijden van Tiel niets. Oude beschrijvingen bieden wel enkele gegevens over Tiel in de vroege middeleeuwen. In het *Chronicon* van Sigebert van Gembloux wordt voor Tiel het jaartal 453 vermeld. Dit jaar is verbonden met de Ursula-legende en kan daarom onmogelijk juist zijn, omdat de Ursula-legende meer de tijd van na de Noormannen weerspiegelt. Het volgende jaartal dat wij tegenkomen is 618, in het *Chronicon Tielense* van Willem van Wije. Het jaartal heeft betrekking op de tocht van Dagobert naar Utrecht, die in de Gallische haven 'Tyell' een bedehuis bouwde. Dit *Chronicon* is overgeschreven van Beka en het Tielse bericht is ertussen geschoven. Het geheel kan nauwelijks op waarheid berusten. De derde vermelding geeft het jaar 698 en wel in de *Annales Tielenses*. In dat jaar zou Tiel samen met Elst door Karel Martel aan de kerk van Utrecht zijn geschonken. Ook dit jaartal kan niet juist zijn, want Karel Martel volgde pas op in 714; wel bestaat er een oorkonde van de schenking van Elst aan Utrecht. Ook aan dit jaartal moet dus ernstig getwijfeld worden. Al deze feiten brengen Müter ertoe aan te nemen dat Tiel in deze tijd niet bestond.[1] Zelfs in 850, toen een zekere Balderik goederen aan Utrecht schonk, werden vele villae en gehuchten genoemd, die nu nog onder de rook van Tiel te vinden zijn, maar Tiel zelf zoekt men er tevergeefs.

Enige zekerheid over het bestaan van Tiel is er pas met het jaar 863, toen Dorestat door de Noormannen voorgoed verwoest werd. De plaats van Dorestat werd ingenomen door Deventer, Tiel, Utrecht en Stavoren. Hiervan is Tiel uiteraard de plaats die het dichtst bij Dorestat lag en bovendien het eenvoudigste de doorvoerfunctie van de handel tussen Keulen en Engeland kon overnemen. Daarbij komt nog dat het doorvoerverkeer zich verlegde van de Rijn naar de Waal.

naar: H. HETTEMA Grote historische schoolatlas (Zwolle 1935), kaart 1

Na 863 zien wij het aantal vermeldingen dan ook toenemen. Volgens Müter is Tiel zo ongeveer rond 889 ontstaan, toen Gerulf de mansa in Theole bouwde. Het was zijn zoon Waltger die er een sterkte van maakte en een klooster stichtte. In 893 werd Tiel voor het eerst als oppidum genoemd. In 896 verleende Zwentibold, op verzoek van de bisschop van Utrecht, aan de kooplieden van Deventer en Tiel dezelfde rechten als vroeger de kooplieden van Dorestat hadden.[2] Opnieuw blijken dus de namen van Deventer en Tiel nauw verbonden te zijn.[3] In datzelfde jaar kreeg de Utrechtse bisschop tolvrijheid in Tiel. Er was in Tiel een koningshof, dat tot de rijksgoederen behoorde en bestuurd werd door een keizerlijke prefect. Zo'n prefect komt vrij lang voor; hieruit blijkt welk belang de Duitse keizer hechtte aan een eigen beheer over Tiel. Otto II bijvoorbeeld, verbleef van 1 tot 19 maart 977 in Tiel.
Tiel beleefde zijn bloeitijd in de 11e eeuw, vooral onder de Duitse keizers Hendrik II en Koenraad II (1002-1024-1039). Er was een haven en de doorvoerhandel, zoals die eerst te Dorestat plaatsvond, werd nu in Tiel bedreven. Een indruk van hoe Tiel er in die tijd uitgezien moet hebben en wat voor mensen de Tielenaren waren, krijgt men door lezing van de kroniek uit 1006 van Alpertus van Metz, mogelijk geschreven in Tiel of Amersfoort.[4] In de loop van de 11e eeuw ging de functie van Tiel als havenplaats geleidelijk aan verloren. De doorvoerhandel verlegde zich naar het westelijker gelegen Dordrecht.

Een vroege muntslag in Tiel?
Zoals de vroegste geschiedenis van Tiel zich in duisternis hult, zo ook hebben wij weinig zekerheid omtrent een eventuele vroege muntslag in Tiel. Onderstaand noem ik enige munten die met Tiel in verband gebracht zijn.
In zijn beschrijving van de vondst Escharen 1897, wees Lafaurie – op een suggestie van Zadoks-Josephus Jitta, maar met enige reserve – een tremissis en een solidus van rond 600 toe aan Tiel.[5] Het belangrijkste argument daarvoor is gelegen in het omschrift TELEDANVS, terwijl daarnaast nog meetelde dat ook enkele verwante, aan Nijmegen toe te schrijven stukken in deze vondst aanwezig waren. Zoals in het voorafgaande werd meegedeeld, ontbreekt echter iedere betrouwbare schriftelijke verwijzing naar de plaats Tiel in die tijd en dat maakt dat deze toeschrijving toch met enige omzichtigheid gehanteerd dient te worden.

solidus en tremissis, ca 600, met TELEDANVS

Van de verschillende sceatta's behoren het continentaal runen-type en het stekelvarken/standaard-type tot de meest voorkomende. Zeer schaars daarentegen is de sceatta waarvan de voor- keerzijde een combinatie vormt van de 'stekelvarken'-zijde van het ene type en de kop-kant van het andere. Onlangs werden door Op den Velde nog geen tien stuks geteld; het merendeel kwam uit vondsten op het continent, één exemplaar is afkomstig uit Engelse bodem.[6] Op alle exemplaren staan de letters TILV, hetgeen voor Metcalf aanleiding was het type aan Tiel toe te wijzen.[7] Uiteraard impliceert dit dat Tiel in het begin van de 8e eeuw, toen dit type aangemunt werd, bestond en belangrijk genoeg was om er munten te slaan. Een andere merkwaardigheid is, dat deze letters een plaatsnaam zouden weergeven, hetgeen op geen enkel ander sceatta-type voorkomt. Op grond hiervan opperde Op den Velde dan ook dat dit type veeleer aan Domburg of Quentovic moet worden toegeschreven.

sceatta met TILV

Ook onder de karolingische munten is er een die aan Tiel wordt toegeschreven, voornamelijk op basis van verspreidingsgebied en type-overeenkomst met dergelijke munten van Dorestat. Het betreft de serie denarii van Karel de Grote van vóór de munthervorming van 794, met de naam CAROLVS in twee regels op de ene en de muntplaatsaanduiding op de andere zijde. Dit in talloze plaatsen in het rijk aangemunte type heeft in Dorestat nog de bijzonderheid dat op de keerzijde naast de plaatsnaam consequent een zgn. francisca, een werpbijl, is afgebeeld.

denarius met CAROLVS, DORSTAT en een francisca

Behalve op de Dorestatse munten, wordt deze francisca ook een enkele maal op niet-Dorestatse stukken aangetroffen. De eerste (MG 113)[8] wordt toegeschreven aan Condé-sur-l'Escaut, even boven Valenciennes. De tweede (MG 241) zou gemaakt zijn in Gent, omdat het keerzijde-opschrift geïnterpreteerd kan worden als SCS BAB, een verwijzing naar de Sint-Bavo-kerk in die plaats.[9] De derde (MG 107-108) was tot voor kort aan Bonn toegeschreven vanwege het opschrift BONA (deze groep laat zich nog weer opsplitsen in één met alleen een francisca en één met een francisca en een kromstaf).

keerzijden van francisca-denarii van Condé sur l'Escaut, Gent (?) en Tiel; francisca-denarius van Tiel met kromstaf

In de schaarse gevallen dat de herkomst van de niet-Dorestatse 'francisca-munten' bekend is – tot dusver zijn er 12 stuks geteld, waarbij we van 3 de vindplaats weten – blijken zij steeds uit Nederlandse bodem afkomstig te zijn. Dit feit, samen met de overweging dat er bijzonder weinig reden bestaat om BONA met Bonn te vereenzelvigen, heeft Metcalf gebracht tot het voorstel deze munten aan Tiel toe te schrijven.[10] Hij beschouwt het woord BONA als een cognomen, op dezelfde wijze als bijvoorbeeld SANCTA van SANCTA COLONIA en denkt dan met name aan opschriften van 11e eeuwse munten van Deventer en Tiel waarop men BONA DAVENTRIA en TIELE BONA leest (zie de volgende paragraaf). Metcalfs suggestie klinkt interessant, maar de aanwijzingen zijn nog te zwak om een karolingische muntslag in Tiel als vaststaand te kunnen aannemen.

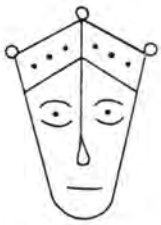
Voor de in het voorafgaande besproken solidus, tremissis, sceatta en denarius uit de periode 600-800 geldt dus dat nog hoogst onzeker is dat zij in Tiel geslagen werden: de naar die muntplaats verwijzende op- en omschriften moeten wellicht nog anders geïnterpreteerd worden en de overige aangevoerde omstandigheden hebben niet genoeg zeggingskracht. Als men Müter wil geloven dan zijn genoemde toeschrijvingen ook in het geheel niet mogelijk, eenvoudigweg omdat Tiel in deze periode nog niet bestond.

De 11e eeuwse penningen van Tiel

De muntslag in Tiel is van vrij korte duur geweest. Men kent tegenwoordig denarii of penningen van alle vijf Duitse keizers en koningen die tussen 983 en 1106 regeerden. De bloeitijd viel in de regeringen van Hendrik II en Koenraad II (1002-1024-1039) en in oudere literatuur als Van der Chijs en Dannenberg worden dan ook alleen maar munten van die twee vorsten genoemd.[11] Uit Hatz' studie van de Tielse penningen in Zweedse vondsten blijkt dat ruim 97% tijdens hun regeringen werd geslagen; de resterende 3% is van hun voorganger Otto II en de opvolgers Hendrik III en IV.[12]

Tiel moet in de eerste helft van de 11e eeuw een uitermate belangrijke muntplaats zijn geweest. Albrecht heeft aan de hand van vondsten vastgelegd dat de aanmuntingsintensiteit – quotiënt van de overgeleverde munten en de aanmaakduur – van Tiel met 22 na die van Keulen (50) het hoogste was in Neder-Lotharingen.[13] Zelfs in absolute aantallen bewaarde munten neemt Tiel de derde plaats in, na Keulen (muntslag gedurende 195 jaar) en Deventer (116 jaar). De munten zelf, die derhalve in grote hoeveelheden moeten zijn aangemaakt, vertonen een zeer uniforme stijl en hebben gemeen dat zij vrijwel zonder uitzondering slecht afgewerkt en zeer onooglijk zijn. De Tielse munten worden gekarakteriseerd door een lange smalle kop van de koning/keizer.

Vroeger beschouwde men als Tiels slechts de stukken die op de keerzijde het omschrift TIELE of het drieregelige opschrift TIELE BONA droegen.

typische Tielse uitvoering van de koningskop (reconstructie van Hatz)

Onder de penningen die aan Keulen werden toegeschreven, waren er echter die een smalle kop vertoonden en in het geheel niet pasten in de reeks Keulse munten. Vanwege de typisch Tielse kop worden deze penningen thans zonder reserve aan Tiel toegeschreven.

In eerste aanleg heeft men wel gedacht dat deze penningen imitaties waren van die van Hendrik II met TIELE of TIELE BONA in om- of opschrift. Dit blijkt echter niet het geval te zijn, want ook onder Koenraad II zijn er munten met het coloniagram geslagen. Kennelijk heeft men de diverse typen gedurende de hele periode door elkaar aangemunt, hetgeen de acceptatie in het betalingsverkeer wel vergemakkelijkt zal hebben. Onderstaande tabel geeft verkort weer welke typen men thans uit het Tielse munthuis kent (aangekruist = bekend)

penningen van Tiel met TIELE (boven), TIELE BONA (midden), en Coloniagram (onder)

	A	B	C	D	E	F
Otto III. Kg. 983-996	X					
Heinrich II. Kg. / Ka. 1002-1024		X	X	X	X	
Konrad II. Kg. / Ka. 1024-1039		X	X	X		X
Heinrich III. Kg. / Ka. 1039-1056			X	X		X
Heinrich IV. Kg. / Ka. 1056-1106						X

naar Hatz (1968)

Alle tot nu toe beschouwde penningen dragen een konings- of keizersnaam. Dit houdt in dat het muntrecht in Tiel steeds door deze vorsten zelf is uitgeoefend, hetgeen een aanwijzing is voor het belang dat zij aan het bezit van deze plaats hechtten. Er is echter een aantal munten bekend waarop de typisch Tielse kop staat, maar daarnaast ook een krom- en kruisstaf of twee kromstaven zijn afgebeeld.[14] Deze penningen uit de tijd van Hendrik II en Koenraad II staan dus in zekere relatie tot de geestelijkheid. Er is wel verondersteld dat de Utrechtse bisschoppen hiervoor verantwoordelijk waren, want zij bezaten namelijk sinds 950 een civitas in Tiel. Als plaats van aanmunting van deze penningen is wel gedacht aan Zaltbommel.[15] De brede kop die sinds ca 1030 op de Tielse munten voorkomt, doet ook enigszins denken aan de oudste Utrechtse penningen, geslagen onder bisschop Adelbold, met op de keerzijde TRAIECTVM in het karolingische tempeltje.

penning met kromstaf en kruisscepter

Nog een toeschrijving aan Tiel

De toeschrijvingen die ik in de tweede paragraaf noemde en die betrekking hebben op 7e en 8e eeuwse munten, leden alle aan hetzelfde euvel: volgens Müter bestond Tiel in die tijd nog niet. Dit argument tegen toewijzing gaat in ieder geval niet op voor het volgende stuk, waarvoor Tiel pas onlangs als mogelijke muntplaats geopperd is.

Onder de nabootsingen van Keulse penningen uit de 11e eeuw, is een groep te vinden waarbij onder het sterk verbasterde COLONIA enkele veel kleinere letters en krullen weergegeven zijn. Vanwege de lettertjes SOE zijn de munten uit deze groep tot dusver steeds aan Soest in Westfalen toegeschreven. Hieraan kleefde echter het bezwaar dat op deze stukken het voor Soest zo karakteristieke teken ℘ volledig ontbrak. Ilisch vergeleek een aantal van deze munten op stempelkoppelingen en kwam daarbij tot de conclusie dat deze exemplaren onmogelijk uit Soest konden komen en veeleer uit Neder-Lotharingen moesten stammen.[16] Als voornaamste in aanmerking komende muntplaatsen noemde hij Deventer en Tiel. Zoals we in de vorige paragraaf zagen is het

nabootsing van Keulse penning, tot dusver toegeschreven aan Soest (Westfalen) en recentelijk ook aan Tiel

type 'kop naar links of rechts/verbasterd coloniagram' in Tiel inderdaad niet onbekend. Toch zou ik, voorlopig, bij deze toeschrijving een vraagteken willen zetten.

Conclusie

De 11e eeuwse muntslag in Tiel is van korte duur, doch zeker omvangrijk geweest; zij wordt vooral gekarakteriseerd door uitermate slordig afgewerkte muntstukken. Daarnaast is er een aantal munttypes dat blijkens hun op- en omschriften of hun stijl wellicht iets met Tiel te maken heeft, maar de argumenten voor toewijzing aan die muntplaats roepen ten dele weer nieuwe vragen op. Gehoopt moet worden dat in de toekomst door nieuwe vondsten deze raadsels nog eens opgelost kunnen worden.

Noten

* Dit artikel is een bewerking van de voordracht die ik op 26 september 1987 in Tiel hield tijdens de najaarsvergadering van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde.

1. H. MÜTER Het ontstaan van de stad Tiel *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 9 (1955) 161-ff
2. H.P.H. JANSEN *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1972; =Prisma-Compendia 19) 54.
3. S. LEBECQ *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge* (Lille 1983) 146.
4. ALPERTUS VAN METZ *Gebeurtenissen van deze tijd* (Amsterdam 1980; H. VAN RIJ trl.) 19 en 79-81.
5. J. LAFAURIE Le trésor d'Escharen, Pays Bas *Revue Numismatique* 6s2 (1959/1960) 153-210.
6. W. OP DEN VELDE Escharen 1980 *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 72 (1985) 5-12.
7. D.M. METCALF Twenty-five notes on sceatta finds *Sceattas in England and on the continent. The seventh Oxford symposium on coinage and monetary history* (Oxford 1984; D. HILL/D.M. METCALF ed.; B.A.R. British Series 128) 193-205, speciaal noot 4.
8. K.F. MORRISON/H. GRUNTHAL *Carolingian coinage* (New York 1967) =Numismatic Notes and Monographs 158.
9. Ook is wel voorgesteld dit type onder Dorestat te klasseren, maar deze suggestie lijkt mij even onge-

klasseren, maar deze suggestie lijkt mij even ongeloofwaardig als de beide andere: J. LEYTEN Een karolingische munt van Dorestad? *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 58/59 (1971/1972) 145-147.

10. D.M. METCALF An early carolingian mint in the Low countries: BONA = Tiel *Revue Belge de Numismatique* 116 (1970) 141-152.
11. P.O. VAN DER CHIJS *De munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche vorsten* (Haarlem 1866); H. DANNENBERG *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit* (Berlin 1876).
12. G. HATZ Tieler Denare des 11. Jahrhunderts in den schwedischen Münzfunden *Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis*, II (Stockholm 1968) 97-190.
13. G. ALBRECHT *Das Münzwesen im niederlothringischen und friesischen Raum vom 10. bis zum beginnenden 12. Jahrhundert* (Hamburg 1959; = Numismatische Studien 6) 124-125.
14. Deze stukken zijn vooral bekend uit een vondst in Polen: R. GAETTENS *Der Fund von Ludwiszcze. Ein Schatz deutscher und skandinavischer Denare des XI. Jahrhunderts* (Halle 1943).
15. ALBRECHT (1959) 104.
16. P. ILISCH Eine Gruppe niederlothringischer Pfennige Heinrichs II. und Konrads II. *Lagom. Festschrift für Peter Berghaus zum 60. Geburtstag am 20. November 1979* (Münster 1981; T. FISCHER/P. ILISCH ed) 149-164.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.

numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL - BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

Noodgeld van Schiedam

door L.M.J. Boegheim

Numismatisch gezien vormt noodgeld een interessant hoofdstuk in de monetaire geschiedenis. De basis voor noodgeld is dikwijls een oorlog, die naast alle mogelijk ander ongerief een ontwrichting van het geldverkeer teweeg brengt. Pasmunt verdwijnt uit de circulatie door oppotting of door het in omloop brengen van slechte munten. Veelal zien de autoriteiten zich dan ook genoodzaakt tot uitgifte van noodgeld over te gaan. Bestaat een behoorlijke tijd van voorbereiding dan kan ook noodgeld zorgvuldig worden uitgevoerd, waardoor de kans op vervalsing natuurlijk aanzienlijk wordt verminderd. Maar soms moet op zeer korte termijn noodgeld worden vervaardigd en dan komt er wel geld in omloop dat deze naam nauwelijks verdient. Er zijn zelfs biljetten bekend, die met de schrijfmachine zijn vervaardigd, hoewel dit toch meer uitzondering is dan regel.

Ook Nederland heeft, zelfs in een recent verleden, noodgeld gekend. De op 10 mei 1940 in ons land uitgebroken oorlog had direct tot gevolg dat een groot gebrek aan pasmunt ontstond door het verbreken van de verbindingen met 's Rijks Munt te Utrecht en het in aanzienlijke mate oppotten door het publiek. Eén en ander noopte de Nederlandse autoriteiten tot uitgifte van noodgeld. Echter niet alleen de autoriteiten: noodgeld werd in de mei-dagen van 1940 ook door particuliere bedrijven in omloop gebracht.

De omvang van de uitgiften is vrij aanzienlijk geweest. Van de Waal[1] kwam in 1940 reeds tot een totaal van 2 provinciale en 117 gemeentelijke uitgiften met een gezamenlijke waarde van niet minder dan *f* 8.055.370,90. Hiervan werd door de beide provincies en door 92 gemeenten in totaal voor een bedrag van *f* 2.800.744,02 in circulatie gebracht. Pick[2] komt anno 1979 reeds tot meer dan 325 verschillende biljetten en meer dan 100 plaatsen van uitgifte. Waarschijnlijk zijn zelfs meer dan 350 verschillende biljetten gedrukt, doch vele hiervan door de snelle bezetting niet uitgegeven. De capitulatie bracht een vlot herstel der verbindingen met zich, waardoor het noodgeld overbodig werd en reeds na enkele dagen kon worden ingetrokken. Het is dan ook niet van grote invloed op de geldsomloop geweest, al heeft het, zoals nog zal blijken, heel wat werk met zich mee gebracht. Pick stelt ook, dat de Nederlandse noodgeldbiljetten van de Tweede Wereldoorlog tot de meest zeldzame zouden behoren. Gebleken is evenwel, dat er nogal wat bewaard zijn gebleven, zodat diverse uitgiften in relatie tot het aantal verzamelaars ervan eerder

schaars dan zeldzaam kunnen worden genoemd. De wettelijke basis voor de uitgifte van noodgeld vormde een telegram dat de toenmalige secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, mr dr K.J. Frederiks, op 11 mei 1940 deed uitgaan aan de Commissarissen der Koningin in de diverse provincies. Hierin werden deze gemachtigd toestemming te verlenen tot het uitgeven van plaatselijk noodgeld. De commissarissen stelden op hun beurt de gemeentebesturen van één en ander in kennis. Door het verloop der krijgsverrichtingen zijn ook enkele gemeentebesturen op eigen gezag tot uitgifte over gegaan, omdat geen verbinding meer met het provinciale bestuur bestond. Ook de gemeente Schiedam maakte van de verleende machtiging gebruik. Zij liet daartoe bij de bekende drukkerij van Roelants[3] ter plaatse tot een totaalbedrag van *f* 31.000 aan noodgeld drukken. De biljetten zijn op 17 mei 1940 gedateerd. Ik herinner mij goed – ik woonde als jongen destijds met mijn ouders in Schiedam – in die dagen een biljet van *f* 1,— bij de waterstokerij van Brand te hebben gezien. Omdat ik toen al verzamelde had ik dit natuurlijk graag willen hebben, maar mijn vader, die slechte ervaringen had met het Duitse inflatiegeld uit de periode na de Eerste Wereldoorlog, verbood mij de inwisseling ten strengste. Achteraf gezien heb ik er spijt van toen niet ondeugend te zijn geweest, doch ik troost mij nu maar met de gedachte dat vaders toch niet altijd gelijk hoeven te hebben.

Reeds op 17 mei 1940 richtte de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland zich per brief tot de gemeentebesturen inzake de intrekking[4]. Hij verzocht om maatregelen hiertoe, alsmede om een opgave van het resultaat.

Aldus hiertoe uitgenodigd berichtte de Schiedamse gemeenteontvanger met zijn brief van 3 juni 1940 uitvoerig aan B en W, die op hun beurt de Commissaris der Koningin op 7 juni d.a.v. van deze gegevens in kennis stelden.

Het totaalbedrag van *f* 31.000 werd op 17 mei 1940 door de gemeenteontvanger verkregen door tussenkomst van de gemeenteaccountant en in een apart register verantwoord[5]. De specificatie luidde als volgt:

6.000 à *f* 2,50	(nrs A1-A 6.000)	*f* 15.000
16.000 à *f* 1,00	(nrs A1-A10.000)	*f* 10.000
	(nrs B1-B 6.000)	*f* 6.000
		f 31.000

Op 17 mei 1940 werden afgegeven en in circulatie gebracht door

- Arbeidsbeurs:
  480 à *f* 2,50 (nrs A1-A480)
  940 à *f* 1,00 (nrs A1-A940)
- Maatschappelijk Hulpbetoon:
  2.800 à *f* 2,50 (nrs A481-A3280)
  8.000 à *f* 1,00 (nrs A941-8940)
- Postkantoor:
  800 à *f* 2,50 (nrs A3281-A4080)
  3.000 à *f* 1,00 (nrs A8941-A10000)
  (nrs B1-B1940)

Het totaal in omloop gebrachte bedrag bedroeg derhalve *f* 22.140

Niet in omloop gebracht werden 1920 biljetten van *f* 2,50 (*f* 4.800) en 4.060 biljetten van *f* 1,00 (*f* 4.060), dus een totaalbedrag van *f* 8.860.

Na 18 mei 1940 werd niets meer in omloop gebracht en stelde de gemeenteontvanger voor de inwisseling tot 1 juli 1940 te doen plaatsvinden. Daarna zouden de biljetten waardeloos zijn.

Reeds op maandag 20 mei 1940 werd met de inwisseling een begin gemaakt. Deze inwisseling bleek slechts mogelijk voor veelvouden van *f* 25 door het grote tekort aan zilverbonnen. Dit tekort kon echter door de medewerking van Sla-

venburg's Bank grotendeels worden opgelost. De directeur wisselde namelijk een zestal briefjes van *f* 1.000 in zilverbonnen en zulks reeds op de morgen van 20 mei 1940.
Tot 3 juni 1940 was ingewisseld:

4.036 à *f* 2,50 = *f* 10.090
11.764 à *f* 1,00 = *f* 11.764
f 21.854

zodat nog *f* 286 (44 à *f* 2,50 en 176 à *f* 1,00) uitstond.
Op 19 juni 1940 wendde de secretaris-generaal, hoofd van het departement van Binnenlandse Zaken zich per circulaire 12688 afd. B.B. tot de gemeentebesturen, waarbij opgave verzocht werd van:

a) aantal aangemaakte biljetten
b) aantal in circulatie gebrachte biljetten
c) aantal uit circulatie genomen biljetten
d) aantal biljetten dat op 24 juni 1940 bij aanvang van de dag nog in circulatie was

Gesteld werd dat vóór 8 juli 1940 alles moest zijn ingewisseld.
Met zijn brief van 24 juni 1940 nam de Schiedamse gemeenteontvanger ter zake als volgt stelling:

a) en b) als eerder vermeld
c) uit circulatie genomen:

4.063 à *f* 2,50 = *f* 10.157,50
11.872 à *f* 1,00 = *f* 11.872,—
f 22.029,50

d) nog in circulatie:

18 à *f* 2,50 = *f* 45
74 à *f* 1,00 = *f* 74
f 119

Door B en W werd per 29 juni 1940 van één en ander kennis gegeven aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en tevens aan diens ambtgenoot van Financiën.
Op 31 juli 1940 richtte de gemeenteontvanger zich opnieuw per brief tot B en W in verband met het voorschrift in zake de toezending van de biljetten aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, dat zulks had verlangd. Hij deelde mede dat in totaal voor een bedrag van *f* 22.072,50 ter inwisseling was aangeboden; er waren nog 7 biljetten van *f* 2,50 en 50 van *f* 1,00 in omloop.
Het Rijkspenningkabinet te 's-Gravenhage, de Nederlandsche Bank te Amsterdam, alsmede haar filiaal te Rotterdam hadden schriftelijk een exemplaar van de biljetten gevraagd voor hun collecties. De gemeenteontvanger stelde voor hiertoe over te gaan, alsmede ook voor het Schiedamse museum, voor het archief en voor eventuele andere musea enkele exemplaren achter te houden. Er zou nauwkeurig aantekening worden gehouden van de nummers der biljetten, die aan de diverse musea zouden worden afgegeven.[6]
Op 2 augustus 1940 werden door B en W een viertal pakken met ongeldig gemaakte biljetten tot een totaalbedrag van *f* 30.932,50 naar Binnenlandse Zaken gezonden. Men had van elke coupure 20 stuks achter gehouden, waarmede men de secretaris-generaal accoord vertrouwde.
Op 6 augustus 1940 mandateerde de gemeenteontvanger in zijn register een bedrag van *f* 30.932,50 en op 19 februari 1941 nog een bedrag van *f* 12,—.
Op 26 augustus 1940 wendde zich dhr. A. de Rover, Rotterdamsedijk 262 te Schiedam tot B en W met de mededeling dat nog één bon van *f* 2,50 in zijn bezit was, die hij verzocht alsnog te mogen inwisselen.
Op 18 oktober 1940 verzocht de gemeenteontvanger B en W de inleveringstermijn tot 1 januari 1941 te mogen verlengen. Er waren nog diverse verzoeken tot inwisseling ontvangen ondanks de

herhaalde publicaties in de plaatselijke bladen, waarin werd aangekondigd dat de biljetten hun geldigheid zouden gaan verliezen. De gemeenteontvanger adviseerde hiertoe in gunstige zin, omdat het veelal personen betrof, die buiten Schiedam woonachtig waren en dus de bedoelde persberichten waarschijnlijk niet hadden gelezen. Het ging toch niet aan nu mensen het slachtoffer te laten worden, die in de mei-dagen, toen Schiedam in moeilijkheden zat, hadden geholpen door het noodgeld te accepteren. Maar zijn voornaamste argument was, dat de stad er weinig schade van zou ondervinden, want er bleken in totaal nog 7 stuks à *f* 2,50 en 50 à *f* 1,00 dus *f* 67,50 nog niet te zijn ingewisseld.
Op 25 oktober 1940 werd een verzoek van dhr. Ouwerling, Straatweg 119 te Hillegersberg ontvangen om de nog in zijn bezit zijnde 6 biljetten à *f* 1,00 afkomstig van door hem in de mei-dagen opgehaalde huur, te mogen inwisselen.
B en W machtigden de gemeenteontvanger met hun brief van 25 oktober 1940 de inwisselingstermijn te verlengen tot 1 januari 1941. Zij accepteerden het betoog van de ontvanger en het biljet van dhr. De Rover mocht alsnog worden ingewisseld.
We mogen aannemen, dat de in het bezit van de heren De Rover en Ouwerling zijnde biljetten inderdaad nog zullen zijn omgewisseld. Derhalve kunnen ten hoogste 6 biljetten à *f* 2,50 en 44 à *f* 1,00 naast de officieel terug gehouden 20 stuks van iedere waarde niet zijn ingewisseld. Wellicht zullen er in de loop der jaren nog wel enkele exemplaren verloren zijn geraakt of eenvoudig als waardeloos weggegooid, omdat ze toch niet meer inwisselbaar bleken. De biljetten van *f* 1,00 zijn echter beslist niet zo zeldzaam gezien het relatief grote aantal overgebleven exemplaren.
Gesteld kan dus worden dat het noodgeld tot uiterlijk 1 januari 1941 kon worden ingewisseld en dat de gemeenteontvanger de gehele operatie met zijn mandaat van 19 februari 1941 als afgewikkeld zal hebben beschouwd.
Toch kan de mogelijkheid van latere inwisseling niet geheel worden uitgesloten. Immers het Verordeningenblad nr. 46 van 10 november 1941 bevat het besluit nr. 206 d.d. 21 oktober 1941 van de toenmalige secretarissen-generaal van de Departementen van Financiën en Justitie betreffende de circulatie van niet geautoriseerde betaalmiddelen. Volgens artikel 1 van dit besluit is het verboden hulpgeld aan te maken, uit te geven, aan te nemen of door te geven. Handelingen in strijd met deze bepaling werden als overtreding beschouwd en artikel 2 stelde deze strafbaar met ten hoogste 6 maanden hechtenis of ten hoogste *f* 5.000 boete. In artikel 3 stelde men voorts dat het in omloop zijnde hulpgeld binnen één maand aan de uitgevers ter inwisseling diende te worden aangeboden. Deze laatsten werden verplicht binnen 3 maanden tot inwisseling over te gaan. Het besluit trad op de dag van afkondiging in werking en was getekend door Postma als waarnemend secretaris-generaal van Financiën en Schrieke als secretaris-generaal van Justitie. De uiterste inwisselingstermijn mocht dus in principe op 10 december 1941 worden gesteld.

Ondanks genoemde verordening werd in de Schiedamse raadsvergadering van 26 september 1944 een nieuwe noodgeld emissie ter discussie gesteld. Besloten werd toestemming te vragen om in noodgeval te mogen overgaan tot uitgifte van noodgeld en voorbereidingen te treffen tot het doen drukken door de firma Roelants onder alle voorbehoud.
Nu waren echter in Rotterdam de firma R. Mees en Zoonen en de Rotterdamsche Bankvereniging op 1 maart 1944 met de Kamer van Koophandel voor Zuid-Holland overeen gekomen noodgeld te creëren, waarbij de banken voor distributie zouden zorg dragen.[7] Reeds op 16 maart 1944 leverde de firma Wijt & Zoonen hiertoe de coupures van *f* 1,00 en *f* 2,50 terwijl later ook biljetten van *f* 10,00 volgden.
Deze hele operatie werd strikt geheim gehouden. In oktober 1944 bleek echter dat de gemeente Rotterdam plannen koesterde in dezelfde richting, zodat de initiatiefnemers genoodzaakt waren met het gemeentebestuur contact op te nemen, teneinde moeilijkheden in een later stadium te voorkomen. Hoewel de gemeente zich zeer verbolgen toonde, besloot men na lange onderhandelingen nieuwe coupures te doen drukken van *f* 1,00 t/m *f* 25. De eerder gedrukte coupures werden bestemd om zo nodig in de omliggende gemeenten dienst te doen.
Wellicht is, ondanks de geheimhouding, iets van de voorbereidingen tot Schiedam doorgedrongen, want er is geen enkele aanwijzing te vinden waaruit blijkt dat men in Schiedam ter zake nog iets heeft ondernomen.
Het einde van het Schiedamse noodgeld-verhaal vormt een brief van 16 oktober 1944 van de directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon aan B en W, waarin deze schrijft zeer veel moeite te ondervinden bij het verkrijgen van zilverbons van *f* 1,00 en *f* 2,50. Hij verzocht bemiddeling tot het invoeren van noodgeld. Enige reactie hierop schijnt te zijn uitgebleven.

Noten

1. A.M. VAN DE WAAL Provinciaal, gemeentelijk en particulier noodgeld mei 1940, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 27 (1940) 110-120
2. A. PICK/C. SIEMSEN *Das Notgeld des II. Weltkrieges*

(München 1979)
3. Alle archiefstukken met betrekking tot dit noodgeld blijken begin der jaren zeventig te zijn vernietigd. Mondelinge mededeling aan de schrijver tijdens diens bezoek aan de firma Roelants op 22 december 1988.
4. Zie voor geciteerde stukken: Gemeente archief Schiedam-Dossier 228D-1940. Uitgifte noodgeld afd. A.
5. 'Register uitgegeven noodgeld' in Gemeente archief Schiedam
6. Gegevens omtrent de genoteerde nummers ontbreken. De beide afgebeelde exemplaren behoren tot de collectie van Belastingmuseum 'Prof. dr. Van der Poel' te Rotterdam.
7. *1720-1970: Gedenkboek 250 jaar Mees en Hope N.V.* (Rotterdam 1970) 67

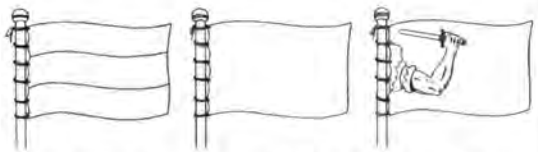
De vlaggen op de scheepjesschelling

door H.J. van der Wiel

Op de scheepjesschelling zien we een schip met welgeteld 5 vlaggen en een wimpel. Bij een onderzoek van deze schellingen was het mij opgevallen dat de grote vlag aan de achtersteven niet altijd de verwachte Nederlandse driekleur voorstelt. Dit is wel het geval bij alle Gelderse, Friese en Utrechtse stukken, en bij de eerste Zeeuwse scheepjesschelling van 1750. Maar in de jaren 1753 tot 1769 wordt een effen vlag gevoerd met in het midden de toren uit het wapen van Middelburg. Die zelfde Middelburgse vlag zien we weer vanaf 1788 tot en met 1793. In de tussenliggende jaren 1770-1788 zien we een driebaansvlag waarvan de middelste baan duidelijk breder is dan de beide andere, en de twee buitenbanen elk verdeeld zijn in drie smalle banen. In het midden staat dan weer het torentje van Middelburg. Op de eerste schellingen van de Geoctroyeerde Munt van West-Friesland (1676 en een deel van de emissie 1677), geslagen met stempels van Christoffel Adolfi, zien we een geheel effen vlag. De meest merkwaardige vlag vinden we echter op de Hollandse schellingen.

In 1670 werden drie bekwame stempelsnijders uitgenodigd om bij wijze van sollicitatie op de post van stempelsnijder-generaal, stempels te maken voor de nieuw uit te geven scheepjesschelling.[1] Het oorlogsschip op deze munt zou de Staten-vlag moeten voeren: de Hollandse leeuw met zwaard, vrijstaand op een effen doek. Op de proef van Matthijs Hooft uit Middelburg heeft de vlag evenwel drie horizontale banen, met in de middelste baan het gekroonde wapenschild van Holland. De proef van de Rotterdammer Daniël Drappentier vertoont de Staten-vlag, zoals gevraagd. Kandidaat Christoffel Adolphi uit Amsterdam tenslotte, laat het schip een effen vlag voeren waarop een zwaarddragende naar de vlucht gekeerde arm is weergegeven: een zogenaamde 'bloedvlag'.

De keus van de Staten van Holland viel op Daniël Drappentier en hij werd de nieuwe stempelsnijder aan de Munt te Dordrecht. Des te merk-

waardiger is het dat op de Hollandse schelling vanaf 1671, waarvoor Drappentier dus de stempels maakte, een aan Adolphi's proef ontleend detail verscheen: Drappentier nam de bloedvlag van de andere sollicitant over! Tot en met 1716 bleef op de schellingen deze vlag gehandhaafd, daarna werd steeds de Nederlandse driekleur gevoerd. Sinds 1713 waren we niet meer in oorlog en de tijd van de kaapvaart was dus ook voorbij. Vermoedelijk heeft men – wat laat – bedacht dat de bloedvlag nu geen pas meer gaf en de muntmeester c.q. stempelsnijder in die richting geïnstrueerd.

Op verschillende schilderijen en gravures uit de 17e eeuw vond ik de bloedvlag terug. Een bijzonder fraai voorbeeld is de gekleurde gravure van Hessel Gerritsz., voorstellende de vloot van de West-Indische Compagnie onder aanvoering van Piet Hein vlak voor de aanval op een Portugeese vloot in de baai van San Salvador. Van 5 van zijn schepen waait deze bloedvlag, drie andere voeren een effen rode vlag. Van Foreest meldt dat Nederlandse zeelieden al in 1597 zagen hoe de Portugezen de bloedvlag hesen als ze ten aanval gingen.[2] Hij haalt ook het reisverslag aan van schipper David de Vries die schrijft dat hij de prinsenvlag boven en de bloedvlag van achteren liet waaien bij het ontmoeten van de vijand, en vermeldt hoe admiraal de Ruyter in 1673 laat weten dat hij bij zeegevechten een rode vlag achteraf zal laten waaien, als teken *dat ieder zijn best zal doen met jagen*. De bloedvlag, al dan niet met de zwaarddragende arm, diende tot versterking van de strijdlust.

Noten

1. A.O. VAN KERKWIJK De stempelsnijders werkzaam aan de Munt te Dordrecht van 1576-1806 *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 7 (1920) 29-61; H.J. VAN DER WIEL De Hollandse scheepjesschelling *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 74 (1987) 82-94
2. H.A. VAN FOREEST Bloedvlag *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis 15 (1967) 36-49*

RIETDIJK bv

Gespecialiseerd in het veilen van Numismatische collecties

★ De commissie bedraagt 15% (incl. btw en verzekering) van de opbrengst en *f* 2,— kavelgeld.

★ Op grotere objekten is reductie mogelijk en worden eventueel renteloze voorschotten verstrekt.

Inzendingen zijn mogelijk ten kantore van maandag t/m zaterdag van 10.00-16.00 uur, of per aangetekende post. (Grotere collecties kunnen desgewenst afgehaald worden).

RIETDIJK bv

(Dir. M.M.A. Lichtendahl)
Noordeinde 41 (schuin t/o het Paleis)
Den Haag
tel. 070-647831, b.g.g. 647957

een kwestie van vertrouwen sinds 1919

Spaar en Voorschotbank Surhuisterveen

afd. Munten - Goud - Zilver

MUNTEN - PENNINGEN - BANKBILJETTEN

inkoop - verkoop - gratis taxatie

(betaling: kas - bank - giro)

Een bezoek aan ons Munt en Penningkabinet
is de moeite waard.
Geopend ma.t/m vr. 12.00 - 16.00 uur

TORENPLEIN 7 - 9231 CG SURHUISTERVEEN
TELEFOON 05124-1925

Het Nederlandse bankbiljet

EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

door J.J. Grolle

18. Duitse inval

Bij de invoering van het *f* 10-biljet 1933 (Grijsaard) werd besloten ook reservebiljetten voor deze coupure te produceren. De ontwerpen die Cachet daarvoor maakte waren op de gebruikelijke wijze voorzien van portretten. Eén daarvan was weer ontleend aan de schilderkunst uit de Gouden eeuw: de reeds bekende Hendrickje Stoffels. Het andere ontwerp toonde echter een achttiende-eeuws mansportret en illustreerde daarmee de ontwikkeling van de beveiligingstechniek door middel van het portret. Onder invloed van de afbeeldingen van mr Mees en koningin Emma zou het onpersoonlijke fantasieportret plaats maken voor het portret van concrete personen. Bij de Bank dacht men daartoe aan bekende Nederlandse staatslieden of geleerden, bij Enschedé had men een bredere horizon zodat Cachet de internationaal befaamde Franse chemicus Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794) koos. Daarmee was de aanzet gegeven voor het gebruik van cultuurdragersportretten dat na de Tweede Wereldoorlog algemeen ingang zou vinden en dat Frankrijk al tijdens die oorlog zou beproeven.[1]
Voor de keerzijde koos Cachet de Nederlandse leeuw. Acht jaar eerder was die nog door de Bank geweigerd,[2] maar inmiddels had zich het nationale gevoel ontwikkeld, zoals duidelijk werd bij de grote Willem de Zwijger-herdenking in 1933. De leeuw uit het Nederlandse wapen – een combinatie van het Generaliteitswapen van de Republiek en het Nassause wapen van de prinsen van Oranje – werd nu weer als waardig Nederlands symbool aanvaard. De portretten voor de voorzijde werden evenwel voorshands nog vervangen door dat van koningin Emma, zoals dat ook bij de *f* 20-1939 was gebeurd. Uiteindelijk kon het ontwerp in juni 1939 door de Bank worden goedgekeurd, doch voordat de produktie begon, vielen de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland binnen.
Direct na de inval gaf de Bank aan Enschedé opdracht alle drukmateriaal voor haar biljetten te vernietigen, maar spoedig na de vernietiging op 14 mei diende zich al de behoefte aan nieuwe biljetten aan. De modellen *f* 20 Koningin-moeder, *f* 25 Mees en *f* 100 Luitspelende vrouw werden gereconstrueerd; de *f* 10 Grijsaard besloot men niet meer aan te maken omdat het biljet al te lang in circulatie was geweest.
Het reservebiljet van *f* 10 Koningin-moeder werd nu verheven tot hulpbiljet en Drukkerij en Uitgeverij J.H. de Bussy te Amsterdam kreeg opdracht

C.A. Lion Cachet, uitgewerkt ontwerp hulpbiljet f 10-1940 (Koningin-moeder) met portret van Lavoisier, 1933; coll. Johez

C.A. Lion Cachet, ontwerp voor kz f 10-1940 (Koningin-moeder en Schone herderin), 1933, 8x11,5 cm; coll. Johez

andere *reservebiljetten* te drukken volgens het model van de reservebiljetten van 1 oktober 1914.[4] Het papier dat hiervoor werd gebruikt was normaal handelspapier zonder watermerk. Om toch een minimale beveiliging aan te brengen werden de vellen voorzien met een cursieve opdruk DE NEDERLANDSCHE BANK, verticaal tussen de biljetten gedrukt en bij het snijden overlangs in tweeën gedeeld. Hiermee had Enschedé de middeleeuwse methode van de zgn. *chirograaf* weer tot leven geroepen, die ooit de echtheid van documenten had gegarandeerd[5] en die hij al op de biljetten van de Algemeene Nederlandsche Maatschappij te Brussel had toegepast. Overeenkomstig de normen van de tijd werd ook De Bussy toegestaan de biljetten te signeren. Bovendien verschilden deze biljetten, die de vaste datum 20 mei 1940 kregen, van hun voorgangers uit 1914 door hun kleur: geelgroen en rose voor de voorzijde, sepia en bruin voor de keerzijde.[6] Vanwege de spoed waarmee ze werden aangemaakt, werden ze enkel in boekdruk uitgevoerd. Ze vormden uiteindelijk een zo pover resultaat dat de Bank besloot ze niet in circulatie te brengen en de produktie van de hulpbiljetten *f* 10 Koningin-moeder zo snel mogelijk te starten.
Dit *f* 10-biljet *model Koningin-moeder* werd aangemaakt vanaf 1 juni 1940 tot 10 januari 1941[7] op watermerkpapier dat oorspronkelijk bestemd was voor model Grijsaard. De voorzijde werd door Enschedé bedrukt volgens het irisprocédé in donkergroene plaatdruk op een bruine offsetondergrond. De gravure werd gestoken door R. Steinhausen. De keerzijde werd bedrukt met irisoffset in groen, bruin, blauw en rood. De biljetten hadden een afmeting van 8,2 cm bij 14,4 cm.
Nu de reservebiljetten van 20 mei waren afgekeurd, werd tot aanmaak van nieuwe reservebiljetten besloten. Deze waren geheel gelijk aan het hulp-model met koningin Emma, met dien verstande dat haar portret werd vervangen door de zgn. *Schone herderin*[8] naar wie ze werden genoemd en waarvoor de portretgravure was gemaakt door H. Seegers. Ze werden door Enschedé gedrukt vanaf 9 juli 1940.
Rost van Tonningen en Robertson die sinds maart 1941 namens de Duitse bezetter de Bank bestuurden, zagen evenwel ongaarne dat het *f* 10-biljet Koningin-moeder in circulatie kwam.
Het werd daarom weer gedegradeerd tot reservebiljet ten gunste van model Schone herderin dat vanaf 16 juni 1941 als hulpbiljet naast de Grijsaard in circulatie kwam. Toch bestonden van Duitse zijde ook tegen dit biljet bezwaren. Het was ontworpen door een joodse kunstenaar en het vertoonde op de keerzijde nog steeds oranjeappeltjes.
Vanaf 3 april 1941 had Enschedé van de herderin aanvullende series gedrukt op veiligheidspapier van Van Houtum & Palm met een gewijzigd watermerk, bestaande uit een druiventros met ran-

Reservebiljet f 10-1940, gedrukt door De Bussy, 8,9x15,8 cm; coll. DNB

Voorzijde hulpbiljet f 10-1940 (Koningin-moeder), 8,2x14,4 cm; coll. DNB

ken, de paraaf *de B* en vertikaal repeterend het waardegetal *10*. Ondanks deze extra oplage met de handtekeningen van de Duitsgezinde 'president' en 'secretaris' was de voorraad Schone herderin in mei 1942 uitgeput.[9]
In afwachting van een nieuw model *f* 10-biljet moest men toen gedurende drie weken de Koningin-moeder in omloop brengen tot grote woede van de Duitsers. Zowel de Schone herderin als de Koningin-moeder werden tenslotte gelijktijdig met de Grijsaard buiten omloop gesteld op 26 september 1945 ingevolge de Geldzuivering.

Hulpbiljet f 10-1940 (Schone herderin), 8,2x14,4 cm; coll. DNB

Noten

1 Te weten: FF 50 (1940-1942) en FF 100 (1942-1944) met resp. Coeur en Descartes. Jacques Coeur (1395-1456) was de valsemunter uit Bourges die het tot koninklijk muntmeester in Parijs bracht en die als eerste van de Franse kapitalisten gold; hij sneuvelde in de strijd tegen de Turken in dienst van paus Nicolaas V. René Descartes (1596-1650) was een Franse wiskundige en wijsgeer en gold als grondlegger van het rationalisme dat o.a. door Spinoza werd voortgezet.
2 Zie paragraaf 15
3 Resp. vanaf de series BH, FB en CU
4 Zie paragraaf 10
5 *Encyclopedie van munten en bankbiljetten*, C 38
6 Vgl. SOETENS (1987) 9; totale oplage 5.000.000 stuks in series van 100.000
7 Totale oplage: 4.800.000 stuks in series van 100.000
8 Naar een schilderij uit 1630 door Paulus Jansz Moreelse (1571-1638) in het bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam; vgl. SOETENS (1987) 11
9 Totaal gecreëerde oplage, inclusief de 'bijdruk': 45.262.500 stuks

Onbekend maakt onbemind

MUNTEN IN DE WERELD VAN DE ISLAM

door L. Boezelijn

10. Sji'iten roeren zich: de opkomst der Fatimiden

In ieder tijdperk van de geschiedenis staan mensen op, die met hun optreden het lot van hele landen en volkeren beïnvloeden. Niet alleen direct herkenbaar als zodanig voor de tijdgenoot, want naderhand beseft men vaak beter wat de gevolgen van hun handelen zijn geweest.
Een dergelijke omschrijving is van toepassing op een zekere Sa'id ibn Hoessein uit Syrië, overtuigd aanhanger van de *sji'a van de 'zeven'*. Dit vergt een nadere uitleg voor een goed begrip van de rest van het verhaal.
De sji'iten, aanhangers van de theorie dat slechts afstammelingen van de profeet Mohammed kalief en dus leider van de Islamitische gemeenschap konden zijn, waren onderling verdeeld in twee grote groepen, nl. die van de 'zeven' en die van de 'twaalf'. In hun kringen wordt de titel kalief niet gebruikt; zij geven de voorkeur aan de benaming *imam*, die vrij vertaald zoveel betekent als 'het voorbeeld dat men moet volgen'. Imams beschouwde men als door God verlichte mensen, die vrij van zonden waren. Na de moord in 661 op hun grote voorman Ali, echtgenoot van Mohammeds dochter Fatima, ging de directe afstamming van de profeet over op diens zoon Hoessein en zo verder totdat de zesde imam Ja'far zijn oudste zoon Isma'il wegens diens drankzucht onterfde. Hierdoor ging thans de afstamming door op Ja'fars jongere zoon Moesa; deze tak zette zich voort totdat de twaalfde imam, een kind nog, in 874 op onopgehelderde wijze uit zijn huis bleek te zijn verdwenen en nooit meer teruggezien werd. De sji'iten van de 'twaalf' houden vast aan hun geloof dat hun twaalfde imam eens zal terugkeren als de *mahdi*, de 'rechtgeleide'. Uiteraard werd de onterving van Ja'fars oudste zoon Isma'il niet door alle sji'iten erkend en het is deze groep die daarom 'die van de zeven' of *Isma'iliten* worden genoemd. Ook zij waren in afwachting van de komst van een mahdi, maar uit vrees voor de macht van de soennitische Abbasidische kaliefen bleven hun imams in het verborgene. Dit alles verklaart de grote aanhang die iemand verkrijgt als hij al of niet terecht beweert een directe afstammeling van de profeet te zijn en meer nog als hij zich de langverwachte mahdi noemt.
Rond het jaar 860 was een groep van de 'zeven' aktief in Syrië, van waaruit zij een steunpunt vestigden in Jemen (Z.W. Arabië). De jemeniet *Aboe 'Abd Allah al-Shi'i* trekt vandaar naar een streek in het huidige Algerije, waar hij in 894 met zijn anti-soennitische uitspraken geloof vindt bij de aldaar wonende Koetama-Berbers. Hij had om zo te zeggen de wind mee, want tussen deze toch al niet gemakkelijke berg- en woestijnbewoners en de machthebbers in de steden waren voortdurend spanningen; de rest van de bevolking was ook ontevreden over de te Kairouan residerende *Aghlabiden*. Deze dynastie van Arabische emirs was reeds sedert 800 aan het bewind in een territorium dat Oost-Algerije, Tunesië en later ook Sicilië omvatte; afgezien van een symbolische erkenning van het Abbasidische kalifaat regeerden zij verder geheel zelfstandig. Zo tegen het eind van de 9e eeuw hadden de Aghlabiden echter hun beste tijd wel gehad: dreiging uit het Oosten van de zijde van de Egyptische Toeloeniden, grote verliezen aan mensen en materieel in de strijd tegen de vele opstandige stamhoofden en dus ook hogere belastingen voor de bevolking. In naam van de verwachte mahdi trok Aboe 'Abd Allah met zijn Berbers ten strijde, veroverde Kairouan en de rest van het Aghlabidengebied, terwijl de laatste emir Aboe Moedar Ziyadat Allah III op het nippertje kon vluchten. Ondertussen was het met de sji'itische zaak in Syrië helemaal misgelopen en Sa'id ibn Hoessein had slechts het vege lijf kunnen redden door naar Zuidwest-Marokko te vluchten; daar werd hij echter enige tijd op bevel van de Aghlabiden gevangen gehouden. Aboe 'Abd Allah wist hem te bevrijden en zo trok Sa'id – zich thans *Oebaid Allah al Mahdi* noemend – als heerser Ifriqiya binnen. Ondank is 's werelds loon, want na korte tijd liet de mahdi zijn wegbereider vermoorden om zelf de leiding in handen te nemen.
Dit is een stukje voorgeschiedenis van de als *Fatimiden* bekend staande sji'itische dynastie, die in Noord-Afrika sedert 909 en in Egypte na 969 aan de macht was tot 1171; hun naam is afgeleid van de eerdergenoemde Fatima.

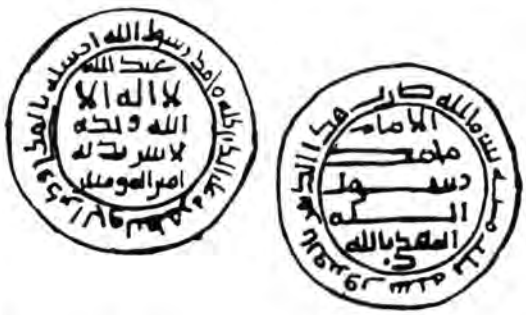
Uitgegroeid van een religieuze groepering naar een niet te onderschatten wereldlijke macht, werden de Fatimiden geconfronteerd met de muntslag van de Aghlabiden en hun westelijke buren, de Idrisiden uit Marokko (788-974). Spectaculair waren deze dinars en dirhems niet; zij vertonen daarvoor veel te veel overeenkomst met de bekende munten uit de vroege periode van de Abbasiden, terwijl de gewichten van ca. 4,3 resp. 2,9 gram nog altijd gehandhaafd waren. Met name bij de dinars (in correct Arabisch zouden we eigenlijk van *dananir* moeten spreken) is de determinatie moeilijk, omdat veelal geen munt-

plaats wordt genoemd. Aghlabidendinars hebben echter op de keerzijde het woordje غلب ghalaba (op de munten gestyleerd tot غلد) boven de naam van Mohammed in het veld staan. Dit woordje, dat 'hij veroverde' betekent, verwijst naar de naamgever van deze dynastie, de Perzische legeraanvoerder al-Aghlab (800).

Keerzijde van een dinar van de Aghlabidenvorst Ziyādat Allah I (210-223 AH), geslagen in 209 AH (AD 824/5), zeer waarschijnlijk te Kairouan; 19 mm, ca. 4,3 g. In het veld bovenaan ghalaba *en onderaan* Ziyādat Allah*; het jaartal in het omschrift in woorden, dus* تسع و مئتين tis' wa mi'atain, *negen en tweehonderd.*

Oebaid Allah had grote plannen. Zijn doel was uiteindelijk de Abbasiden uit te schakelen en een Fatimidische kalief als *amir al-moe'minin* ('bevelhebber der gelovigen') aan de macht te brengen; zelf had hij deze titel in januari 910 naast die van mahdi aangenomen. Hij laat dat behalve op het slagveld ook duidelijk numismatisch blijken.

Dinar, in 913 geslagen te Kairouan; 19 mm. Behalve de standaardteksten vertoont dit stuk ook de aanduidingen amir al-moe'minin *(voorzijde, onderste regel in veld),* el-Imam *(keerzijde, boven) en* el-Mahdi billah *(keerzijde, onder).*

In alle richtingen breidde Oebaid Allah zijn macht uit: in het Westen tot aan de grenzen van het koninkrijk der Idrisiden (Fez), in het Oosten over Tripolitanië en overzee op Sicilië (Siqiliya). Het Middellandse Zeegebied bleef uitermate gevaarlijk omdat zijn kapers de kusten van Italië, Provence en Corsica plunderden, Sardinië teisterden en zelfs Genua bezetten. De nieuwe hoofdstad werd het in 916 gestichte *al-Mahdiya* aan de Tunesische Oostkust, waar hij zich in 926 vestigde. De blik bleef ondertussen op het Oosten gericht, maar voordat aan de verovering van Egypte gedacht kon worden gingen vele jaren voorbij omdat eerst een gevaarlijke op het charidjisme steunende opstand van Berbers moest worden neergeslagen (944-947).

Egypte had sedert de verovering door de Islamitische legers een interessante geschiedenis achter de rug; na een periode van koloniale uitbuiting had het land in 868 een grote mate van zelfstandigheid ten opzichte van het Abbasidische kalifaat verworven. Van 868 tot 905 regeerde hier de dynastie der *Toeloeniden*, zo genoemd naar Ahmed ibn Toeloen, de zoon van een Turkse militaire slaaf en vertegenwoordiger van een Turkse generaal. Deze laatste – in 868 benoemd tot stadhouder van Egypte – bleef zelf liever in de kaliefenstad Samarra. Afgezien van allerlei verwikkelingen met Turkse huurlingen en twisten tussen de kalief en zijn broer de rijksregent, was het vooral de grote slavenopstand van de Zandj in Iraq, die maakte dat *Ibn Toeloen* vrij spel had. Onder zijn verstandig bewind bloeide Egypte weer op omdat hij de belastingopbrengsten grotendeels besteedde aan economische ontwikkeling; het land was en bleef een belangrijke graanschuur, waaraan Arabieren nog suiker- en rijstcultures hadden toegevoegd. Uit deze periode dateert als enige monument de indrukwekkende moskee van Ibn Toeloen te Caïro met zijn karakteristieke spiraalvormige minaret, gebouwd in de jaren 876-879 naar het voorbeeld van de grote moskee in het Mesopotamische Samarra. In 905 werd het bewind van de Abbasidische kaliefen over Egypte weer hersteld, maar na dertig jaar herhaalde de geschiedenis zich. De Turkse stadhouder in Egypte *Mohammed ibn Toeghdj* (935-946) mocht sedert 937 de Sogdische vorstentitel *ichsjid* voeren; in feite symboliseerde dit zijn zelfstandigheid ten opzichte van het steeds verder verzwakkende kalifaat van Baghdad. Ook deze dynastie der *Ichsjididen* was een kort bestaan beschoren (935-969), want in dit laatste jaar trokken de Fatimiden onder hun Siciliaanse generaal Djauhar hun hoofdstad Foestat (thans Oud-Caïro) binnen.

Op numismatisch gebied hebben beide dynastieën geen opzienbarende zaken nagelaten; hun dinars komen sterk overeen met die der Abbasidische kaliefen. Mochten we echter deze toch wel schaarse munten aantreffen, dan zijn we met het vinden van de muntplaatsaanduiding مصر Misr (Egypte) en het ontcijferen van het jaartal al een heel eind op de goede weg.

Keerzijde van een dinar van Ahmed ibn Toeloen (868-884); 22 mm, ca. 4,3 g. In het veld op de vierde tekstregel wordt met Moe'tamid billah *eer bewezen aan de Abbasidische kalief Moe'tamid (870-892).*
Regel daaronder: Ahmed ibn Toeloen.
Het omschrift dat om 12 uur begint is de tekst van Koran IX, 33 het 'Second Symbol'.

Djauhar heeft nog meer belangrijke feiten op zijn naam staan, die het vermelden beslist waard zijn. In de onmiddellijke nabijheid van het uit de Islamitische beginperiode daterende Foestat stichtte hij een nieuwe nederzetting, die hij naar de regerende Fatimidenkalief al-Moe'izz (953-975) *al-Moe'iziya al-Qahira*, 'de zegevierende (stad) van Moe'izz' noemde: de bakermat van het van deze naam afgeleide Caïro. Een tweede vérstrekkende gebeurtenis was de stichting van de al-Azharmoskee in 973, waaraan een Fatimidische theologische hogeschool werd toegevoegd; het sji'itische gedachtengoed kon nu vanuit een vast centrum worden uitgedragen en nog heden ten dage geldt deze oude eerbiedwaardige hogeschool als een der belangrijkste Koran-universiteiten ter wereld.

De kern van de macht in het Fatimidengebied had zich daarmee definitief naar het Oosten verplaatst, waardoor het Westelijke gebied duidelijk minder belangstelling was gaan genieten. *Ifriqiya* (letterlijk 'Klein Afrika', waarmee dan het huidige Libyë, Tunesië en Oost-Algerië werd bedoeld) werd door de kalief overgelaten aan de Berberse *Ziriden*, die het voortaan vanuit Kairouan bestuurden.
Mede voor een goed begrip van de situatie omstreeks het jaar 950, moeten we wel bedenken dat ondanks alle onderlinge verdeeldheid en strijd het Islam-territorium in dit Mediterrane gebied zeer uitgebreid was en nog zeer bedreigend voor Zuid-Europa: behalve de gehele Noordafrikaanse kust en het merendeel van het Iberische schiereiland hielden zij ook alle eilanden in de Middellandse Zee van de Balearen tot en met Cyprus bezet. Een 'maritieme Reconquista' moest nog op gang komen, want pas in 1016 gelukte het Pisa om Corsica te heroveren, gevolgd door Sardinië in 1050. Voor de ontwikkeling van de handel in het zeegebied van de Golfe du Lion en de gemoedsrust van de Provencebewoners was het een hele opluchting toen in 972 de laatste moslimsteunpunten aan de Zuid-Franse kust, Montpellier en Fraxinetum (Frainet) konden worden heroverd. De verdere ontwikkelingen in het Middellandse zeegebied vormen een verhaal apart, waarbij dan de belangrijke rol van de Italiaanse stadstaten aan de orde zal komen.
Voor het laatst bewaard is een nadere beschouwing van wat de Fatimiden bij vele verzamelaars zo bekend heeft gemaakt, nl. het volkomen breken met de traditionele aanblik van hun munten. In de beginperiode van de dynastie werden de hele dinars en de uit Sicilië en Palestina afkomstige ¼ dinars nog geslagen volgens het al eeuwen oude patroon, maar de derde Fatimidische kalief al-Mansoer (946-953) voerde het voor Fatimidenmunten zo karakteristieke type in met de omschriften in concentrische ringen op voor- en keerzijde. Zijn opvolger al-Moe'izz (953-975) breidde het aantal rondlopende teksten zelfs tot drie uit met in het middelpunt een dikke punt of een enkel woord, bv. *al-'izza lillah* 'de macht is

Typische Fatimiden-beeldenaar. De voorzijde is te herkennen aan het woord محمد = *Mohammed in de buitenste regel, die het* 'Second Symbol' *weergeeft. De binnenregel, eveneens op 12 uur beginnend, is een loftuiting op Ali: 'Ali is de uitstekendste van de uitvoerenden (van de wil van God) en de hoogste van de beste boodschappers'. De Kalima vormt de binnenste regel. De keerzijde geeft in dezelfde volgorde achtereenvolgens: 1e de zgn. Bismillah met muntplaats* al-Mansoeriya *(nabij Kairouan) en jaartal 361 AH, 2e de naam van de kalief en zijn titel* al-Moe'izz li-din Allah amir el-moe'minin *('al-Moe'izz, bevelhebber der gelovigen van het geloof in Allah') en 3e De Imam Ma'add (de eigenlijke naam van de kalief) roept (alle mensen) op de Enigheid van de Eeuwige God te belijden.*

aan God'. De dinars waren van uitstekend gehalte en constant gewicht van rond 4,2 gram en mede om die reden de toonaangevende munt van die tijd; het benodigde goud was behalve uit West-Afrika ook afkomstig uit de mijnen in het gebied tussen Nubië en de Rode Zee. Voor de kleinere transacties werden ook zilveren munten geslagen met als belangrijkste denominatie de halve dirhem van ca. 1,4 gram. Verder kende men behalve de schaarse hele dirhem nog een hele afdalende reeks van ¼, ⅛ en zelfs $^1/_{16}$ dirhems, allemaal volgens het dinar-patroon. Kopergeld schijnt helemaal niet in de circulatie te zijn voorgekomen.
Het determineren van een Fatimidendinar is niet zo eenvoudig omdat de teksten dicht op elkaar staan en bovendien rondlopen, dus waar te beginnen? (zie illustratie onderaan op vorige blz.)

Dat de zilveren munten met daarop vaak slechts een gedeelte van de tekst zichtbaar ware zoekplaatjes zijn, laat zich raden. Evenwel, nooit versagen!

(wordt vervolgd)

Gildepenning of buurtpenning?

door C. van Remmen

Wittop Koning heeft in zijn beschrijving van de Noord-Nederlandse gildepenningen[1] in navolging van het oude werk van Dirks[2] onder die van 's-Gravenhage een penning opgenomen, toegeschreven aan het Hoedemakers- of Sint Jacobsgilde. Ook in Minard van Hoorebekes werk over de Noord-Nederlandse gilde- en presentiepenningen en armloodjes[3] vinden wij deze penning terug, nu als buurtpenning van de Haagse Sint Jacobstraatsbuurt. Van deze penning is een 15-tal exemplaren verspreid bewaard gebleven.
Op de penning staat Jacobus de Meerdere, vereerd te Santiago de Compostella, afgebeeld als pelgrim, in een lange mantel met staf, drinkfles en reistas. Op de kleding zijn vijf zgn. Jacobsschelpen aangebracht; de figuur staat tussen de jaartalcijfers 16-53. Het omschrift luidt S IACOP MET V SCHELPEN WILT ONS HELPEN. Op de andere zijde staat binnen een parelrand zes regels tekst: W V GROEN D/P MEIIEVR H/A V HEYDEN H/A R V LEVWEN /NO 51 /VERLIES VI ST.
In een poging klaarheid te scheppen ten aanzien van deze klaarblijkelijk tegengestelde toeschrijvingen heb ik nagegaan of geschriften met betrekking tot het Sint Jacobsgilde in het Haagse Gemeente-Archief duidelijkheid konden verschaffen. Daar blijken zich te bevinden een aantal bladen met nominaties gericht aan de burgemeesteren van de stad, gedateerd vanaf 1634, waarop namen van kandidaten, voorgedragen voor een bestuursfunktie in het gilde. Hieruit is de als bijlage toegevoegde lijst van genomineerden en benoemden samengesteld. Van sommige jaren ontbreekt de nominatie, van andere jaren konden de benoemingen gerekonstrueerd worden.[5]
Het bestuur van een gilde bestond, evenals dat van een buurtvereniging, uit een deken en enkele

hoofdmannen, in aantal variërend van twee tot zes. Bij stemming tijdens een vergadering maakten de 'gemene broeders' een voordracht op uit degenen die zich voor een bestuursfunktie beschikbaar hadden gesteld. Uit deze voordracht van dubbele aantallen – dus twee namen voor de deken en twee voor elke hoofdman – benoemde het kollege van burgemeesteren van de stad een nieuw bestuur. Dat bestuur diende meestal één of twee jaren, maar ook langere perioden zijn geregistreerd. Als wij de gegevens op de lijst vergelijken met die op de penning, dan vallen de volgende niet goed te rijmen verschillen en onduidelijkheden op.

Om te beginnen vinden wij géén van de vier namen op de penning ook maar een enkele keer terug in de lijst die loopt van 1644 tot 1660. Dit is te meer merkwaardig omdat het aantal gildebroeders gering moet zijn geweest. In 1647 brachten 22 leden hun stem uit en op afwezigheid stond boete. Vervolgens blijkt uit de lijst dat het gilde maar twee hoofdmannen per keer benoemd kreeg. Dit geldt, gezien de archiefstukken, ook voor eerdere en latere jaren, in elk geval die tussen 1634 en 1668. Toch worden op de penning drie hoofdmannen vermeld. Bij alle nominaties zien wij dat voor de post van deken steeds een keuze is gemaakt uit de aftredende hoofdmannen. W.V. GROEN, op de penning genoemd als deken, zou volgens deze gewoonte in de voorafgaande periode als hoofdman moeten zijn opgetreden. Maar op de daarvoor in aanmerking komende tijdstippen geeft de lijst de namen van Anthony van Sevenhuijsen, Niclas de Wale, Pieter Minoor en nog eens Claes de Wael. Dit alles bijeengenomen rechtvaardigt ernstige twijfel aan de juistheid van de toewijzing aan het Hoedemakersgilde.

Is de penning dan de presentiepenning van de Sint Jacobstraatsbuurt waarvoor hij door Minard van Hoorebeke wordt gehouden? In het oude centrum van Den Haag ligt inderdaad de Sint Jacobstraat tussen Spui en Wagenstraat naast de Nieuwe Kerk. Een buurtvereniging, mede omvattend de Korte Sint Jacobstraat of Bezemstraat, is bekend, hoewel het oudste geschreven bericht daaromtrent dateert van 1711.[4] Ook blijkt uit de archiefstukken dat bij de opheffing van de buurtverenigingen oude stijl in 1816, door de Sint Jacobsbuurt penningen aan het Gemeentebestuur zijn overgedragen.[5]
Den Haag is de stad waar een rijk geschakeerd buurtleven zich ook manifesteerde in het op grote schaal uitgeven van presentie- of begrafenispenningen per buurt. Deze buurtpenningen zijn in de 17e en 18e eeuw in gebruik geweest als presentiepenningen bij begrafenissen en bij brand: ze moesten per gelegenheid worden ingeleverd als bewijs dat de daarvoor aangewezen 'geburen' hun dragers- of andere plichten korrekt hadden vervuld. Elke buurt had een eigen meestal genummerde uitvoering, waarop een lijkbaar of lijkstoet waren afgebeeld, of attributen die met de naam van de buurt samenhingen. Namen van deken en hoofdmannen komen in beperkte mate eveneens op andere buurtpenningen voor: in het Oost Noordenrijk (de buurt van de Nieuwe Uitleg) in 1730 en 1770 en in het Noordeinde in 1778, dus wel ongeveer tachtig jaar later.
Tussen 1645 en 1655 zijn verhoudingsgewijs zeer veel buurtpenningen geslagen of gegoten; er schijnen in die jaren heel wat verenigingen tot leven te zijn gekomen. Maar dit vormt nauwelijks een ondersteuning van het standpunt van Minard: hetzelfde kan immers van gildepenningen worden gezegd. De beeltenis van Sint Jacob op de penning vormt eigenlijk het enige houvast. Een sterke aanwijzing, maar zeker geen bewijs.

Noten

1. D.A. WITTOP KONING *De penningen der Noord-Nederlandse Ambachtsgilden* (Amsterdam 1978)
2. J. DIRKS Jetons de présence aux funérailles etc. des quartiers de la Haye *Revue Belge de Numismatique* 353 (1859) 492-517
3. L. MINARD VAN HOOREBEKE *Noord-Nederlandsche Gildepenningen, presentie-, kerk- en armloodjes van de XVe tot de XVIIIe eeuw* (Gent 1877-1879)
4. J.E.J. GESELSCHAP *Inventaris van de archieven van de Buurten van 's-Gravenhage, 1584-1816* ('s-Gravenhage 1958)
5. Gemeente-archief, 's-Gravenhage; Oud-Archief Bn 350 nr 4892.

Genomineerden en benoemden als Deken en Hoofdmannen van het Hoedemaker- of Sint Jacobsgilde te 's-Gravenhage

1644		E. Hissels	benoemd als deken
		L. van Rijn	benoemd als hoofdman
		Th. Leenderts	benoemd als hoofdman
1645	genomineerd:	Leendert van Rhijn	benoemd als deken
		Theunis Leenderts	
		Herrij Magnie	benoemd als hoofdman
		Isaacq van Egens	benoemd als hoofdman
		Willem Lans	
		Robbert Jaecobs	
1647	aangemeld voor verkiezing op de nominatie:	Herrij Magnie	
		Pieter Wuijts	genomineerd als hoofdman

		Erassemus Wesselijn	
		Frans van Hellemont	genomineerd als deken
		Willem Lans	genomineerd als deken
		Robbert Jaecobs	genomineerd als hoofdman
		Gerrit Gerrits	genomineerd als hoofdman
		Niclaes Louael	genomineerd als hoofdman
		Dimanche Mitting	
		Pieter Minneur	
		Theunis Leenderttsz	
		Alexander (de Ben?)	
		Dirck Verhart	
		(Voor deze verkiezing brachten 22 gildebroeders hun stem uit.)	
1650	genomineerd:	Robbregt Jacobs	benoemd als deken
		Claes de Wael	
		Frans van Hellemont	benoemd als hoofdman
		Anthonij Kip	benoemd als hoofdman
		Joris Joeritsz	
		Anthonij van Sevenhuisen	
1652	genomineerd:	Anthonij Kijp	benoemd als deken
		Frans van Hellemont	
		Anthony van Sevenhuijsen	benoemd als hoofdman
		Niclas de Wale	benoemd als hoofdman
		Matijs Bouljon	
		Linert van Rin	
1653/1656?		Tonis L. van Sevenhuijsen	benoemd als deken
		Pieter Minoor	benoemd als hoofdman
		Claes de Wael	benoemd als hoofdman
1657	genomineerd:	Pieter Minoor	benoemd als deken
		Claes de Wael (inmiddels overleden)	
		Salomon Hagenbaert	benoemd als hoofdman
		Jan Jansz Croomen	benoemd als hoofdman
		Alexander de Ben	
		Anthonij Kip	
1658	?	Salomon Hagebaert	benoemd als deken
		Frans van Hellemont	benoemd als hoofdman
		Claes de Klercke	benoemd als hoofdman
1659	genomineerd:	Frans van Hellemont	benoemd als deken
		Robbert Paessen	benoemd als hoofdman
		Anthony Kijp	benoemd als hoofdman
		Willem Cornelisz Dobbe	
		Pieter Mooneur	
1660	genomineerd:	Robbert Paessen	benoemd als deken
		Nicolaes de Klerck	benoemd als hoofdman
		Willem Cornelisz (Dobbe?)	benoemd als hoofdman
		Jan Jansz (Croomen?)	
		Anthony van Sevenhuijsen	

Penningnieuws

door Frank Letterie

Nieuw werk van medailleurs, nieuwe uitgaven, tentoonstellingsactiviteiten.
Goed reproduceerbare foto's met gegevens sturen aan F.T.S. Letterie, Hamminkweg 1, 7521 RB Vorden (05752-2697). Gelieve tevens te vermelden of foto's na gebruik voor *De Beeldenaar* beschikbaar gesteld mogen worden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
Geïnteresseerden kunnen zich voor nadere inlichtingen over de hieronder besproken penningen tot de samensteller van de rubriek richten.

– – – – – –

Fluitekruid
Een vrij ontwerp van **Carla Klein** uit 1988, in brons gegoten, 70 mm.
Voorzijde: een blokfluit-spelend meisje.
Keerzijde: de plant fluitekruid, met de tekst MELODIEËN IN FLUITEKRUID

Fari, zonnekatje
Eveneens een vrij ontwerp uit 1988 van **Carla Klein**, ook in brons gegoten.
Op de voorzijde staat een zonnebadende vrouw op de rug gezien, de keerzijde vertoont een in de zon zittende kat van de kunstenares met het omschrift FARI, ZONNEKATJE en de initialen van de ontwerpster.
De vrouw en de kat hebben beide vloeiende vormen en een grote liefde voor de zon. Deze overeenkomst van eigenschappen vormt de relatie tussen voor- en keerzijde van de penning.

Vlinderjaar 1989
Deze door **Frans van der Veld** ontworpen gietpenning (80 mm, brons) wordt uitgegeven door de Vlinderstichting in Wageningen.
De Vlinderstichting is een landelijke natuurbeschermingsorganisatie die zich zowel met onderzoek als met voorlichting en educatie bezighoudt. Het doel van de Vlinderstichting is het behoud en herstel van de Nederlandse dagvlinderfauna. In 1983 is de Vlinderstichting opgericht voor de landelijke inventarisatie van dagvlinders, dit in samenwerking met de Landbouwuniversiteit te Wageningen. De resultaten worden in mei 1989 in boekvorm gepubliceerd als *Atlas van de Nederlandse dagvlinders*. Van de 75 soorten die Nederland rijk was, zijn er 14 uitgestorven en 30 in sterke mate bedreigd. Deze situatie is voor de Vlinderstichting aanleiding geweest om 1989 tot Nationaal Vlinderjaar uit te roepen. Dagvlinders zijn indicatief voor de kwaliteit van de gehele natuur. De activiteiten in het Vlinderjaar zijn op diverse doelgroepen gericht om belangstelling en daarmee de zorg voor de Nederlandse dagvlinder te wekken. De Vlinderstichting wil zich in het Vlinderjaar inzetten voor de volgende projecten:
1° *Vlindereducatiecentrum* Een centrum voor onderzoek, advies en informatie ten behoeve van natuur- en groenbeherende instanties, leerkrachten, schoolbiologen, enz. Een voorbeeld voor vlindertuinen en een vlinderkwekerij zullen onderdeel zijn van het vlindereducatiecentrum.
2° *Tussen Berkel en Oude IJssel* Voor de vlinderfauna in de westelijke Achterhoek zal een behoud- en herstelplan worden opgesteld en in 1989 van start gaan. Dit gebeurt in samenwerking met gemeenten en beherende instanties. Met diverse aktiviteiten wordt de bevolking betrokken bij het herstel van de vlinderstand.
3° *Herintroductie pimpernelblauwtjes* Het is de bedoeling twee van de meest bedreigde vlindersoorten in de wereld, geheel uit Nederland verdwenen, hier terug te brengen. Er zijn in Brabant twee geschikte landschappen waar ze uitgezet kunnen worden.
Het Vlinderjaar wordt ondersteund door diverse Nederlandse (natuurbeschermings)organisaties: Ministerie van Landbouw en Visserij, Wereld Natuur Fonds, Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland, Landbouwuniversiteit Wageningen, Instituut voor Natuurbeschermingseducatie, Noorderdierenpark, Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en Stichting Veldstudiecentrum Orvelte.
Meewerkende instanties bij het project in de Westelijke Achterhoek zijn: Provincie Gelderland, Staatsbosbeheer, Geldersch Landschap, Recreatieschap 'De Graafschap', Recreatieschap Oost-Gelderland, Landbouwvoorlichting, Streek-VVV Achterhoek.

Professor dr P.H. van Thiel-penning
Bronzen gietpenning van 80 mm door **Frank Letterie**, gemaakt in opdracht van de Vereniging Instituut voor Tropische Geneeskunde gevestigd te Rotterdam en Leiden. De penning wordt jaarlijks uitgereikt ter gelegenheid van de 'Van Thiel-lezing'.
Voorzijde: portret van prof. dr P.H. van Thiel, hoogleraar in de tropische geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden van 1947 tot 1965.
Keerzijde: Malariamug met het embleem van de Vereniging op de achtergrond, omschrift VERENIGING INSTITUUT VOOR TROPISCHE GENEESKUNDE. ROTTERDAM-LEIDEN.

Martinus van Marum-penning
Martinus van Marum (1750-1837), conservator van Teylers Museum, bezocht in Frankrijk onder andere de scheikundige Antoine Laurent Lavoisier. Van Marum kwam zo in aanraking met diens zgn. zuurstofleer en maakte deze nieuwe leer in 1787 bekend met de publicatie van zijn *Schets der Leere van Lavoisier*. Lavoisier zelf publiceerde in 1787 zijn *Méthode de nomenclature chimique* en in 1789 *Traité élémentaire de chimie*. Hiermee was de moderne scheikunde gevestigd.
Ter gelegenheid van het feit dat Van Marum tweehonderd jaar geleden zijn *Schets* publiceerde en vijftig jaar daarna overleed, heeft de Koninklijke Chemische Vereniging een bronzen gietpenning van 80 mm laten ontwerpen door **Frank Letterie**. De penning wordt jaarlijks uitgereikt aan een chemicus die veel gedaan heeft voor de popularisering van de scheikunde.
Op de voorzijde staat het portret van Van Marum. De keerzijde vertoont een door Van Marum ontworpen en gebruikt apparaat om water te maken door verbranding van waterstof; dit apparaat is in Teylers Museum te zien. Het omschrift CHIMIA CIVIBUS betekent 'De chemie aan het volk', bovenaan staan de letters KNCV voor Koninklijke Nederlandse Chemische Vereniging, meteen daaronder is het embleem van de Vereniging weergegeven.

Derde European Papermoney Bourse enorm sukses!

door Ed van Gelder

Met het doormidden scheuren van een lint van namaaksnippen opende op zaterdag 8 april Dhr. D. Schuurman in het Maaspaviljoen te Maastricht de European Papermoney Bourse 1989. Deze voor de derde maal georganiseerde papiergeldmanifestatie had al ruim van tevoren een groot aantal aanmeldingen tot deelname gekregen. De roem van deze, met circa 500 bezoekers grootste beurs van Europa, was echter ook aan het publiek niet voorbijgegaan. Van heinde en ver waren ze naar Maastricht getogen om zich twee dagen lang te kunnen verlustigen aan tienduizenden stuks papiergeld, aangeboden door een internationaal keurkorps van handelaren. Nadat op de zondagmiddag een Australische verzamelaar zijn toezegging gestand deed door inderdaad op bezoek te komen waren met hem alle continenten in Maastricht vertegenwoordigd. Zelfs een niet-ingewijde werd het toen duidelijk, papiergeld als verzamelobject is in!

Een goed idee van de organisatie was het aantrekken van twee tolken. Hierdoor konden met name de Frans, Spaans en Portugees sprekenden zich goed verstaanbaar maken. Verheugend was ook te kunnen constateren dat het merendeel van de bezoekers tot de kopers konden worden gerekend.

Een opvallend groot aantal prominente bezoekers was dit keer in het Maaspaviljoen aanwezig. Speciaal voor deze gelegenheid uit Washington overgekomen mocht het organiserend comité Dhr. Boling welkom heten. Joseph Boling is President van de International Bank Note Society (IBNS) onder welks auspiciën de beurs was georganiseerd. Hij werd vergezeld door Frederick Schwan met wie hij samen verschillende catalogi heeft geschreven. Verder zagen we de Chefredacteur van 'Die Geldscheinsammler', Alexander Persijn, alsmede van vaderlandse bodem onze Bert van Beek, Hans Jacobi, Nico Arkestein en Jan Grolle tussen vele andere vooraanstaande auteurs op het gebied van papiergeld.

Veel belangstelling was er voor de lezing van Dhr. Schuurman. Als Hoofd van het bureau falsificaten van de Centrale Recherche en Informatiedienst is deze moderne Sherlock Holmes als geen ander op de hoogte van wat er komt kijken bij de namaak van papiergeld. Door de Numismatische Kring Limburg was zijn lezing uitgeroepen tot hun kringbijeenkomst, een initiatief dat zeker navolging verdient. Ook de lezing van de tweede dag, over het bergen van papiergeld uit het wrak van de 'Titanic', mocht zich in een behoorlijke belangstelling verheugen. Met prachtige dia's illustreerde Yasha Beresiner zijn boeiend verhaal. Gedurende de beide dagen konden de bezoekers tevens een fantastische tentoonstelling over de vroegste vormen van Duits papiergeld bewonderen.

Voor menigeen bleken de twee dagen nog te weinig om al het aangeboden en tentoongesteld materiaal te bekijken. De meesten lieten dan ook weten volgend jaar terug te komen 'om de rest te bekijken'.

Tot slot heb ik nog een tip voor degenen onder U die thuis gebleven zijn. Wilt U echt weer eens een keer de ouderwetse beurssfeer van weleer proeven, weest er dan volgend jaar ook bij! Ik durf er bijna een eed op te doen dat U enthousiast de vierde European Papermoney Bourse zult verlaten.

A. G. van der Dussen b.v.
(beëdigd taxateur in munten sinds 1975)

Hondstraat 5,
NL-6211 HW Maastricht.
tel. 043-215.119
Fax. 216.014

Wij danken U
voor Uw belangstelling voor
Veiling No. 11.

Onze volgende veiling wordt
(om alle vergissingen te voorkomen)
gehouden op

9, 10 en 11 october 1989.

Ter tafel komen:

Antieke munten.
Modern World Crowns na 1800.
Van alles en nog wat -
en literatuur.

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST

Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1, 1815 GP Alkmaar, 072-120041, grio 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60, 4205 HD Gorinchem, 01830-26543

Tentoonstellingen

MUNTVONDSTEN IN DRENTHE
Een selectie van tien muntvondsten uit het bezit van het Drents Museum.
4-25 juni in Drents Museum, Brink 1 te Assen (05920-12741); geopend dinsdag t/m vrijdag 09.30-17.00 uur, zaterdag en zondag 13.00-17.00 uur.

KLEYN PROFEYT
Munten van de VOC in India.
Tot 31 december 1989 in Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25 te Rotterdam (010-4111055); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 11.00-17.00 uur.

SCHEPEN MET GELD
De handel van de VOC op Azië en de daarbij gebruikte munten.
Verlengd tot 30 september 1989 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28 te Leiden (071-120748); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 13.00-17.00 uur.

REVOLUTIONAIR GELD
Veranderingen in het Franse geldstelsel rond 1800 en de invloed daarvan op de rest van Europa.
Tot januari 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden (zie hiervoor).

MONETA GOSLARIENSIS
Munten uit Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van Goslar, een van de centra van handel in en verwerking van de rijke zilvervoorraden uit de Rammelsberg.
Tot medio 1990 in Niedersächsisches Münzkabinett der Deutschen Bank, Georgsplatz 20 te Hannover, geopend maandag, woensdag en vrijdag 08.15-15.30 uur en dinsdag en donderdag 08.15-17.30 uur.

Bankbiljettennieuws

door Erik van der Kam

BRAZILIË
Op 15 september 1988 heeft de Banco Central do Brasil een nieuw biljet van 5.000 cruzados in circulatie gebracht. Op de voorzijde staat een portret van de Braziliaanse schilder Candido Portinari afgebeeld. Zijn beeltenis is tevens gebruikt voor het watermerk. Op de keerzijde staat Portinari weer afgebeeld, nu terwijl hij bezig is met een schilderij. Het biljet is voorzien van een magnetische vertikale veiligheidsdraad. De hoofdkleur van het biljet is blauw en het formaat is 154x74 mm.

PORTUGAL
Op 20 november 1988 bracht de Banco de Portugal een nieuw biljet van 500 escudos in circulatie. Op de voorzijde staat een portret van Mouzinho da Silveira, op de keerzijde enkele symbolen van agrarisch Portugal, zoals een hooiberg en olijftakken. Het watermerk is eveneens een portret van Mouzinho da Silveira. Het biljet is voorzien van een vertikale veiligheidsdraad opgebouwd uit de repeterende landsnaam in microprint. De hoofdkleur van het biljet is zalmachtig en het formaat is 156x74 mm.

INDIA
De Reserve Bank of India heeft een nieuwe uitgifte van het 2 rupee biljet het licht doen zien. Op de voorzijde staat rechts van een ornamentale versiering het wapen van India. Op de keerzijde is een satelliet afgebeeld in een baan om een hemellichaam. Als watermerk is ook het wapen van India gebruikt. De hoofdkleuren zijn oranje en groen en het formaat is 106x63 mm.

muntenhandel Groningana

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

Munthandel Verschoor
Merelsingel 12
3291 VH Strijen
☎ 01854-1719

INKOOP-VERKOOP-TAXATIES-ADVIEZEN

Gespecialiseerd in de betere kwaliteiten van:
Koninkrijksmunten
Provinciaal
VOC + Nederlands-Indië
Europese munten

ÉÉNMALIGE OFFICIËLE UITGIFTE IN HET KADER VAN DE VIERING VAN 150 JAAR SPOORWEGEN IN NEDERLAND (1839-1989)

voorzijde

achterzijde

Op 19 februari j.l. ontving Drs. E. H. T. M. Nijpels, Minister van VROM, tijdens een speciale bijeenkomst in het "Autotron" te Rosmalen, het eerste exemplaar van de "gelegenheidsmunt"-uitgifte "150 jaar Spoorwegen in Nederland".
Ons nationaal vervoersbedrijf, de N.V. Nederlandse Spoorwegen, bestaat op 20 september 1989 150 jaar. Wij allen maken in meerdere of mindere mate gebruik van de diensten van deze immer boeiende onderneming.
De speciaal voor deze gelegenheid geslagen herdenkingsserie "gelegenheidsmunten" in goud, zilver en brons mag in uw verzameling zeker niet ontbreken. Aangezien de oplagen zeer beperkt gehouden zijn, is reservering sterk aanbevolen. Om zeker te zijn dat u tot diegenen gaat behoren die deze historische uitgifte aan zijn kollektie kan toevoegen, is reservering mogelijk via de **speciale infolijn 04120-26264.**

DEZE BELANGRIJKE EN HISTORISCHE UITGIFTE IS MEDE TOT STAND GEKOMEN DANKZIJ:

DE NV NEDERLANDSE SPOORWEGEN & HET SPOORWEGMUSEUM e.v.a. instellingen.

SPECIFICATIE:

1). **150-ZILVERSTUK** - edel sterlingzilver (925/1000) - proofslag - diameter 49,5 mm - ca. 45 gram - dikte 2 mm - oplage 4.500 ex. Prijs *f* 150,00.

2). **50-BRONSSTUK** - hoogwaardig brons - kwaliteit proof - diameter 49,5 mm - oplage 4.500 ex. - Prijs *f* 77,50.

3). **2000-GOUDSTUK** - glanzend 14 kt goud (585/1000) - geslagen in proofkwaliteit (d.w.z. gematteerde reliefafbeelding tegen een spiegelende achtergrond) - diameter 49,5 mm - gewicht ca. 50 gram - oplage 150 ex. - Prijs *f* 2.975.00.

Al deze uitgiften gaan vergezeld van een certificaat van echtheid, ze zijn verpakt in een luxe opbergcassette.
Snelle beslissers ontvangen als premie bij hun bestelling een speciale bronzen proof uitgifte.*

BESTELWIJZE:
Deze kostbare en historische uitgifte kunt u bestellen door overmaking van het juiste bedrag op rekening van: 150 jaar Spoorwegen in Nederland, IJsselstraat 12 te 5347 KG Oss. Nr. 18.04.06.558 (RABO) Girorekening van de RABOBANK te Oss is: 10.74.951: Bij overmaking op dit giro-nummer van de bank beslist vermelden ons bankrekeningnummer + uw bestelling. **Levertijd:** voor 15 april 1989.

* Indien u bestelt voor 15 maart 1989, ontvangt u één van deze vier Bronzen uitgifte t.w.v. *f* 45,00. **GRATIS** (Specificatie: ∅ 41 mm, dikte 1,75 mm, kwaliteit PROOF). Vermeld daarom op de bankoverschrijving **UW KEUZE:** A, B, C, of D.

GRATIS

A.

1e. Loc. in Nederland*

B

Mat. 54 (Hondekop)*

C.

Sprinter*

D.

De Doorloper (IC-3)*

Inlichtingen & reserveringen:

150 Jaar Spoorwegen in Nederland
IJsselstraat 12
5347 KG OSS.

Telefoon: 04120-26264
Telefax: 04120-39414
Banknr: 18.04.06.558
(giro v.d. Bank: 10.74.951)

achterzijde: gratis bronzen uitgiften werkelijk formaat

Munten
Penningen
Papiergeld
Accessoires
Numismatische boeken

Taxaties
Verzekeringen

INKOOP – VERKOOP – VEILING

Onze grote voorraad is zeker een bezoek waard !

LS

Laurens Schulman b.v.

Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

BELANGRIJKE VEILING VAN 2000 KAVELS

Vraag onze gratis veiling catalogus

* **Provinciaal:** mooie collectie gouden en zilveren munten w.o. Holland, zilveren rijder of ducaton 1673, piedfort!
* **Koninkrijk:** waaronder vele stukken op gepolijst stempel zoals ½ gulden 1910, 1 gulden 1842 korter borstbeeld, 1 gulden 1850, 2½ gulden 1841, 2½ gulden 1849 var. enz. enz.
* **Antieke munten:** ca. 100 kavels Romeinse munten.
* **Bankpapier:** gevarieerde afdeling waaronder leuke collectie Nederland.
* **Gouden munten:** van de gehele wereld waaronder mooie verzameling Italië, Zwitserland, Noord- en Zuid-Amerika.
* **Lots:** grote afdeling collecties en restanten ca. 500 kavels. 'Voor elck wat wils'.

"voor klinkende munt"

DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs

munt- en penningkundig nieuws

juli/augustus 1989
13e jaargang no. 4

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

MONNAIES - MEDAILLES - LIVRES NUMISMATIQUES - VENTES PUBLIQUES - ARCHEOLOGIE

✽

MUNTEN - PENNINGEN - NUMISMATISCHE BOEKEN - VEILINGEN - OUDHEDEN

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21

1016 GD Amsterdam
Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem
J. C. van der Wis

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Uitgave
Stichting De Beeldenaar
Postbus 98
1000 AB Amsterdam
Postgiro 5761252
Bankrekeningnummer:
27.67.73.632

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: f32,—.
Overige landen: f58,—.
Losse nummers: f6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Op de voorplaat:
'De dromer' van Adri van Rooyen

Inhoud

Een bijzonder beeld 107
Penningen, ontworpen door Nederlandse sierkunstenaars in de periode 1897-1941 112
Romeinse muntschatten uit Voorburg, III 117
De muntslag van Floris van Wevelinkhoven, bisschop van Utrecht 1379-1393 119
De zilveren dukaat 123
Het Nederlandse bankbiljet 126
Bankbiljettennieuws 130
Penningnieuws 132
Boekbespreking 135
Tentoonstellingen 136
Verenigingsnieuws 136

Een bijzonder beeld

door Frank Letterie

Op 9 oktober 1985 werd bij het opleidings- en recreatiecentrum 'De Pauwenhof' van De Nederlandsche Bank in Voorthuizen, het beeld 'De dromer' onthuld: een jongeman die zijn dromen vertelt. Behalve dat het kunstwerk zeer geslaagd is, maakt het feit dat de bronzen figuur een lendendoek draagt, bestaande uit 175 penningachtige reliëfs het bijzonder de moeite waard om er in *De Beeldenaar* aandacht aan te besteden.
Adri van Rooyen, de maker van dit beeld, kreeg zijn opleiding aan de Rijksacademie te Amsterdam (avondcursus) bij prof. C. Hund en bij Nynke Jelles Schepers. Voor de moeilijke opdracht gesteld een beeld te ontwerpen, dat op het bankwezen zou slaan, kreeg Adri de gelukkige inval zich door de Jozeffiguur te laten inspireren. Hij las in die tijd de roman 'Joseph und seine Brüder' van Thomas Mann. Om dit nader te verklaren laat ik graag de beeldhouwer zelf aan het woord in de hier volgende toelichting, die hij mij met de foto's toezond.

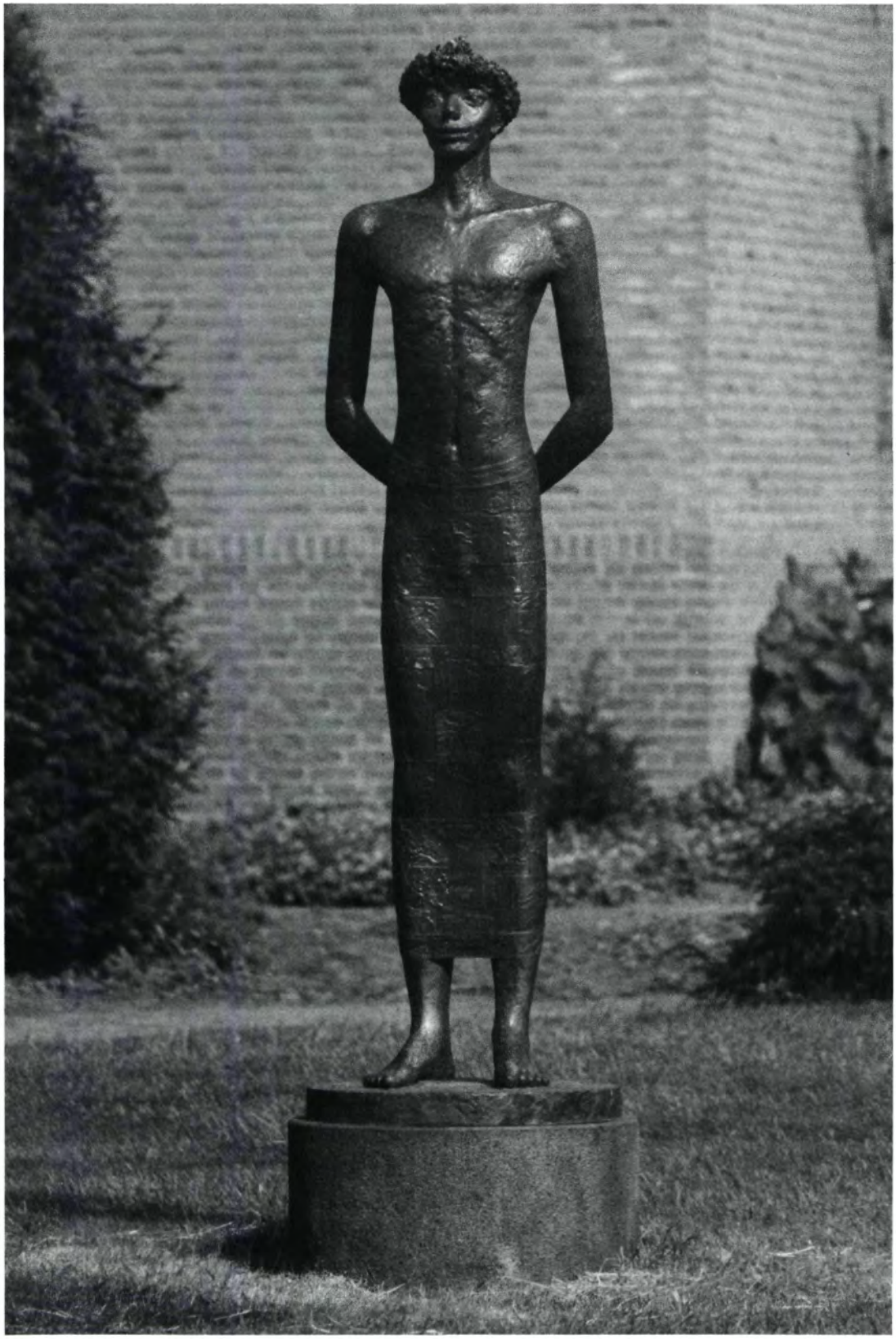
'Inderdaad is Jozef in de Oudheid een prima econoom geweest. Men behoeft zich maar het verhaal van de zeven vette en de zeven magere jaren te herinneren en bovendien zijn passende maatregelen, om daarachter de abstract geformuleerde taakstelling van De Nederlandsche Bank te herkennen.
En nog roept deze gedachte niet direct een beeld op, want het kan mij er niet om te doen zijn een historische figuur te willen portretteren. Het historische aspect zou namelijk de betekenis van zo'n beeld tot die van een anecdote maken.
In tegendeel zou ik iets willen maken dat verwijst naar een positieve ontwikkeling in de toekomst. Het gaat altijd – bij al ons handelen – om de mens, om een toekomstig mensbeeld dat ons als de moeite waard voor ogen staat. Als een voorwaarts gericht dromen zoals Jozef dat zelf deed. Dít is het inspirerende van zijn figuur.
De vraag is dan wel, wat als positief wordt gezien (is het wel universeel genoeg gesteld) en hoe dat plastische gestalte krijgt.

Het beeld toont een jongeman die zijn dromen vertelt. Het is een gedeeltelijk beklede jongensfiguur van bepaalde verhoudingen, een bepaalde stand in de ruimte en een daarmee samenhangende zeggingskracht. Hopelijk is dit verstaanbaar voor anderen. Waar het hier een beeldtaal betreft wil ik niet proberen deze taal met tekst te dupliceren. Wel moeten enkele details worden toegelicht.
Bij de schetsmatig uitgevoerde hoofdtooi is gedacht aan een bladerkrans waarop vogels kunnen aanvliegen, aldus symboliserend het in werking zijn van een contact met de 'buitenwereld' buiten het eigen initiatief om. In de Oudheid werd een offer(dier) bekranst, waardoor eveneens een dergelijke relatie werd uitgedrukt. Dit denkbeeld was mijn motief bij de uitwerking; voor een ander werkt het wellicht alleen als een willekeurige plastische bekroning.
De figuur heeft een lap stof omgeslagen, laten we zeggen een mooi geborduurde badhanddoek of een patchwork-lap. Deze sluit nauw om het lichaam, maakt er op de hoge punten deel van uit en is ongeplooid, dus niet naturalistisch. Evenmin als de bouw van de gehele figuur.

Oppervlak
Het oppervlak van het bovenste deel van de figuur is niet volkomen glad, niet 'geschuurd', maar zo glad als het met de vingers al boetserend in klei te krijgen is, dus levendig, maar zonder storende 'gaten' in die textuur.
Het oppervlak van de onderste helft van de figuur is verlevendigd door de toepassing van een groot aantal verschillende kleine reliëfs, waarvan er 175 nodig waren om de patchwork-lap geheel in te vullen.
De plastische betekenis van deze reliëfs is dat een verheviging wordt geboden in de belevingswaarde van het beeld, gaande van veraf naar dichtbij. Van veraf krijgt het gehele beeld voor de oplettende beschouwer een bepaald karakter, ontstaan voornamelijk door de stand van de massa in de ruimte. Dichterbij komend blijkt de textuur van de onderste helft ook nog een figuratieve betekenis te hebben, en wel van een 'oneindig' gevarieerde rijkdom. Er wordt een reservoir van associaties aangeboden dat hopelijk aanleiding zal geven tot dromen, doordat de beschouwer wordt uitgenodigd zich in de verschillende voorstellingen te verdiepen.

Reliëfs
De meeste reliëfs hebben als gemeenschappelijke grondtrek een meditatief karakter. Er zijn gesprekken weergegeven, in zichzelf verzonken figuren en liefdesparen zoals die mijns inziens in het pronkgewaad van een dromer passen. Maar daartegenover staan dansers die niet voor niets ter hoogte van de knieën van de Dromer zijn terechtgekomen.
De reliëfs zijn in potloodschetsen naar de natuur, uit de herinnering aan vroegere belevenissen of bij de lezing van genoemd boek voorbereid.
Het spreekt vanzelf dat vrijwel alle reliëfs verschillend zijn want het ging er om een geheel te bereiken dat een grote rijkdom aan associatieve waarden bezit. Daarop mocht niet door reproductie worden bezuinigd; de verwerkelijking van het grote aantal mag alleen een kwestie van tijd zijn, niet van geestelijke armoede of luiheid.
Aanvankelijk is gedacht de plaatsing van gladdere of ruiger gemodelleerde reliëfs te laten samenvallen met het meer of mindere spannen van de bonte rok om de benen van de figuur. Een reliëf met een glad oppervlak zou aldus vanzelf terechtkomen op de hoge punten. In de praktijk bleek dit niet houdbaar, omdat daardoor soms associatieve verbanden zouden worden verbroken. Toch bestaat er in de samenhang van de reliëfs geen strikte litteraire volgorde – het is geen stripverhaal – maar er is wel in grote thematische groepen gedacht die ten opzichte van elkaar niet scherp zijn gescheiden. In de positiekeuze van die

groepen zijn op- en ondergang van de zon, de zonnebaan zoals die zich op het beeld projecteert, maatgevend geweest. Er zijn morgen-, dag-, avond- en nachtkanten.
De ontwerpen zijn gemodelleerd in boetseerwas op houten plankjes waarvan de structuur steeds is gekozen in overeenstemming met het karakter van de voorstelling. Hiervan zijn siliconenrubbernegatieven gemaakt, waarin in het platte vlak een gips (positief) is gegoten om het modelé te controleren. Gips werkt namelijk veel harder en tekenachtiger, minder plastisch, heeft minder suggestieve kracht dan de was of – later – het brons. Voor een nuchtere controle is het dus een passend materiaal.
Tenslotte is er een oplossing gevonden voor het probleem van de in het platte vlak geboetseerde reliëfs die moesten worden gekromd in overeenstemming met de positie die ze in de bonte rok innemen.

Losse opmerkingen
Jozefs droom 'zon, maan en sterren bogen voor mij neer' wordt werkelijkheid bij het rond de Dromer lopen en steeds buigen van de mensen om de reliëfs te bekijken.
Geen rationele uitleg van hetgeen in de reliëfs is voorgesteld, want dat zou het bedroevende reisgidseffect hebben: in het vreemde land is mij al iemand vóór geweest. Wat wordt aangetroffen kan dan al geen eigen ontdekking meer zijn want de reisgids belet door rationalisatie de eigen interpretatie.
Het is niet de bedoeling in de reliëfs dromen uit te beelden, maar misschien raadsels die de beschouwer laten dromen.
Er is geen loodzware betekenis, maar een divertimento. Daarvan komt misschien iets over als men de moeite zou nemen de rondgang van het licht om de Dromer, om de bonte rok te volgen, het aanlichten, verhelderen, verduisteren en strijklicht op een volgend gedeelte, enzovoort.
De samenhang van de reliëfs is in groepen gedacht die zijn opgehangen aan de zonnebaan. Niet cyclisch gericht op een centraal thema. Jozef was een wereldlijk, geen geestelijk leider. Bij een denkbare 'rok van Juda' zou in een cyclus kunnen worden gepreludeerd op de komst van de Messias. De Bijbel zou dan een litteraire basis zijn van waar uit de voorstellingen zouden worden bedacht. Er is dan geen plastische basis maar een litteraire, en toch is dat niet slecht, als het resultaat maar plastisch is.
In de bonte rok van de Dromer ligt aan de basis van de meeste voorstellingen de plastische ervaring van levende omstandigheden, in de loop der tijd in schetsjes vastgelegd.
Het voorvlak, het 'dag'vlak: productieve vruchtbaarheid staat hier centraal. Essentieel voor iedere zakenman, kunstenaar, notaris, ambtenaar, voor iedereen die plannen maakt, die ideeën voorwaarts in de tijd projecteert en tracht te realiseren. Zelfherkenning.'

Van elk reliëf, als een zelfstandig gegeven, kunnen één of meer afgietsels in brons of zilver worden besteld bij de beeldhouwer Adri van Rooyen, Provincialeweg 44, 4031 JM Ingen (gem. Lienden). Telefoon 03443-1572.

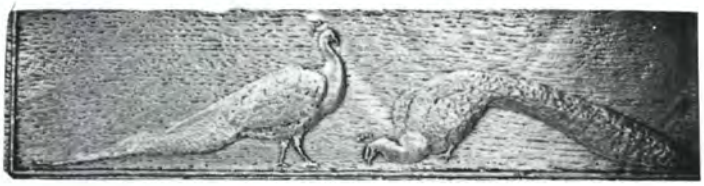

Penningen, ontworpen door Nederlandse sierkunstenaars in de periode 1897-1941, I

door Titus M. Eliëns

Inleiding

In de jaren '90 van de vorige eeuw zien we dat de grenzen tussen de beeldende kunst en kunstnijverheid vervagen. De schilder gaat zich bezighouden met het ontwerpen van boekbanden, de beeldhouwer verlegt zijn werkzaamheden naar het gebied van de keramist, terwijl de architect zijn eerste meubels ontwerpt. De vrije kunstenaar ontwikkelt zich tot sierkunstenaar, een tendens die zich tot in de jaren '30 van deze eeuw zal voortzetten.

In zijn algemeenheid behoort de moderne penningkunst tot het domein van de beeldhouwer en de graveur. Overeenkomstig de hiervoor geschetste ontwikkeling hebben echter ook sierkunstenaars zich incidenteel, in een enkel geval op grote schaal, met het ontwerpen van penningen beziggehouden, een vaardigheid, die zich bevindt op het raakvlak van de beeldende kunst en kunstnijverheid.[1]

In deze bijdrage zullen die sierkunstenaars worden behandeld, die vanuit een andere achtergrond dan de beeldhouw- en graveerkunst penningen hebben ontworpen. Kunstenaars als L. Bolle, H. van den Eijnde, M. Hack, H. Krop en L. Zijl vallen derhalve buiten dit bestek, hoewel zij belangrijke prestaties op het gebied van de penningkunst hebben geleverd. Evenmin zullen de penningen van edelsmeden als C.J.A. Begeer en F. Zwollo sr. hier worden behandeld, aangezien het ontwerpen van penningen tot één van hun vele werkzaamheden op het gebied van de edelsmeedkunst behoorde. Dit onderzoek heeft een twaalftal sierkunstenaars aan het licht gebracht, die penningen hebben ontworpen.[2] Sommige van deze kunstenaars modelleerden de penningen zelf, bij anderen werden de ontwerpen door een modelleur of graveur uitgevoerd. Voor zover dit laatste bekend is, zal hiervan steeds melding worden gemaakt. In het hiernavolgende zullen de sierkunstenaars chronologisch op grond van hun eerste penningontwerp behandeld worden.

J. Toorop

In 1897 ontwierp J. Toorop (1858-1928) een penning ter gelegenheid van de tentoonstelling van nijverheid en scheepvaart, die in dat jaar te Dordrecht werd gehouden (afb. 1). Toorop geniet vooral bekendheid als één van de eerste symbolistische kunstenaars in Nederland, maar ook als sierkunstenaar heeft hij zich geenszins onbetuigd gelaten. Tot zijn werkzaamheden op het gebied van de sierkunst behoren onder andere het ontwerpen van affiches, boekverluchtigingen, metaalkunst en keramisch werk.[3] Op het gebied van de

1: J. Toorop (ontw.), L. Zijl (mod.), Tentoonstelling van nijverheid en scheepvaart te Dordrecht, 1897. Verzilverd brons, 80 mm, KPK.

KB collectie Koninklijke Begeer bv, Zoetermeer
KHA collectie Koninklijk Huis archief, 's-Gravenhage
KPK collectie Rijksmuseum Koninklijk Penningkabinet, Leiden
PC particuliere collectie

penningkunst heeft Toorop zich slechts éénmaal aktief betoond.
Vanwege het tienjarige bestaan van de kunstnijverheidsvereniging 'Voor Vak en Kunst' te Dordrecht werd in 1897 bovengenoemde tentoonstelling gehouden. Op het tentoonstellingsterrein was een reconstructie te zien van Dordrecht uit vroeger tijd: oude Dordtse gevels alsmede het voormalige stadhuis werden rondom een marktplein voor de duur van de tentoonstelling in ere hersteld.
De voorzijde van de door Toorop ontworpen en door L. Zijl uitgevoerde prijspenning toont rechts de in historisch kostuum gestoken burgemeester van oud-Dordrecht H. Nijland, die aan de voorzitter van 'Voor Vak en Kunst' A. Zoethout het eerste exemplaar van de penning aanbiedt.[4] Op de achtergrond is de toren van de Oude Kerk van Dordrecht afgebeeld met ter weerszijde schepen. Wat opvalt, zijn de twee zonnen die hier zijn weergegeven en die het symbolistische aspect van het werk van Toorop uit deze periode zouden kunnen verraden. Aan de linker kant is sprake van een door de rook van een stoomschip half verduisterde zon, terwijl de rechter zon zich stralend verheft boven oude koopvaardijschepen. De verklaring voor deze symboliek zou wellicht gezocht kunnen worden in de oorspronkelijk welvarende positie van de havenstad Dordrecht, die in de negentiende eeuw verloren was gegaan. De keerzijde laat het wapen van Dordrecht zien met een op- en omschrift in een ongewoon lettertype. R. Wolff noemt 'het grillige, doch originele type der letters en der leeuwen bij het wapen het meest opmerkelijke'.[5] Zowel in zijn boekverluchtigingen als ontwerpen voor affiches heeft Toorop eenzelfde grilligheid van letter en versiering toegepast.

C.A. Lion Cachet

Tot het oeuvre van de veelzijdige sierkunstenaar C.A. Lion Cachet (1864-1945), die onder meer verbonden is geweest aan de Amsterdamse kunsthandel Van Wisselingh & Co, kunnen bijvoorbeeld ontwerpen voor meubels, scheepsinterieurs, boekbanden, bankbiljetten en ex libris worden gerekend. Bovendien heeft hij twee plaquettes ontworpen en drie penningen.
In 1901 ontwierp hij een eenzijdige tinnen plaquette ter gelegenheid van het huwelijk van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik (afb. 2). Van dit ontwerp werden door de firma Gerritsen een kleine 45.000 exemplaren vervaardigd, die in een doosje met het gekroonde monogram WH gesierd aan de Amsterdamse lagere schooljongens werden uitgereikt. Bovendien werden er 23 exemplaren in zilver uitgevoerd, waarvan de Koningin en de Prins er enige kregen aangeboden bij hun

2: C.A. Lion Cachet, Bezoek Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik aan Amsterdam, 1901, Tin, 52×43 mm, KPK.

bezoek aan Amsterdam in datzelfde jaar. De meisjes kregen een bloempot, die eveneens door Lion Cachet was ontworpen. De plaquette heeft een voorstelling van een gestileerde oranjeboom waaromheen de woorden 'Oranje' en 'Mecklenburg' en het jaartal 1901. Erboven houden twee klimmende leeuwen de wapens van het vorstelijk paar vast. Rondom de boomstam zijn dansende kinderen afgebeeld, terwijl aan de voet ervan de Schreierstoren en de Nieuwe Kerk zijn weergegeven.[6] Lion Cachet geeft in dit weliswaar anekdotisch opgebouwde ontwerp blijk van zijn expressionistische en geladen ornamentiek. Overigens verbaasde het *Algemeen Handelsblad* van 5 en 6 maart 1901 zich er over dat 'zulk een leelijke looden gedenkpenning, althans gemaakt van een metaal zoo zacht, dat men het geheele feestgeschenk tussen twee vingers krom buigt' aan de schooljongens was uitgereikt.
In 1904 kreeg Lion Cachet van mr. C. Fock (1828-1910), commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, de opdracht om een penning te ontwerpen die aan de meest begaafde leerlingen van het Koninklijk Conservatorium te Den Haag zou worden uitgereikt (afb. 3). Fock was sinds 1879 voorzitter van de Commissie van Toezicht van het conservatorium en wilde op deze wijze zijn 25-jarig voorzitterschap herdenken.[7] De penning is zowel aan de voor- als de keerzijde versierd met een motief dat bestaat uit een cirkel met drie uitstulpende niervormige lobben en met een op- en omschrift. Het midden van de voorzijde is voorzien van een bekroonde parelcirkel, waarin de hoofdletter C van Conservatorium is beschreven, welke een lier omsluit. Hieromheen staan drie radiaal geplaatste vrouwen met een harp, terwijl in de rand de wapenschilden van Nederland en Den Haag zijn afgebeeld en een fantasiewapen met lier. De keerzijde draagt in

3: C.A. Lion Cachet, Conservatoriumpenning, 1904. Zilver, 82 mm, PC.

4: C.A. Lion Cachet, Nationale bloemententoonstelling te Haarlem, 1910. Metaal en zilver, 81 mm, KPK.

het midden het familiewapen van Fock. Het helmteken van dit wapen wordt links en rechts onder herhaald. In de rand zien we drie figuren van met de rug tegen elkaar geplaatste harpen. Het ontwerp van deze penning, die nog steeds wordt uitgereikt, getuigt van eenzelfde grillige lijnvoering als de penning uit 1901.
In 1910 ontwierp Lion Cachet een prijspenning voor de nationale bloemententoonstelling, die bij gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de 'Algemeene Vereeniging voor bloembollencultuur' te Haarlem werd gehouden (afb. 4). De penning van donker metaal is geïncrusteerd met zilver, waarna het oppervlak spiegelglad is gepolijst. De voorzijde toont een vaas met gestileerde bloemen en een omschrift, de keerzijde een op- en omschrift. Kenmerkend voor het werk van Lion Cachet is het spel van licht en donker, zijn bijzondere gevoeligheid voor de werkingen van het zwart en het wit.[8] Vergelijken we de afbeelding van de voorzijde van de penning met een eveneens door Lion Cachet ontworpen ex-libris uit 1909, dan zien we dat hij deze penning als een graficus heeft vormgegeven (afb. A).
Toen in 1910 het stoomschip Juliana te water werd gelaten, kreeg koningin Wilhelmina een door Lion Cachet ontworpen roodkoperen met zilver ingelegde plaquette aangeboden.[9] (afb. 5). De voorzijde laat het stoomschip Juliana en een omschrift zien, de keerzijde een uit gestileerde leeuwen opgebouwde versiering, eveneens met omschrift. Het wekt geen verbazing dat Lion Ca-

A: C.A. Lion Cachet, Ex libris Victoriacollege Stellenbosch (Zuid Afrika), 1909.

5: C.A. Lion Cachet, Tewaterlating s.s. Juliana, 1910. Roodkoper en zilver, KHA.

B: C.A. Lion Cachet, Interieur s.s. Jan Pieterszoon Coen, 1915.

chet een dergelijke opdracht kreeg: tussen 1907 en 1939 heeft hij een groot aantal scheepsinterieurs ontworpen, waaronder ook het interieur van dit stoomschip. Het ontwerp van de keerzijde gebruikte hij opnieuw in een ex-libris voor het s.s. Juliana, terwijl we in 1915 hetzelfde ontwerp terugzien in een vlakversiering in het door hem ontworpen interieur van het stoomschip Jan Pieterszoon Coen.[10] (afb. B) Het motief van de leeuw is een steeds weer terugkerend versieringselement in het werk van Lion Cachet en gaat terug op het Perzische of Byzantijnsche leeuwenmotief.

Zeer traditioneel van opvatting en weinig passend in zijn totale oeuvre, is Lion Cachets laatste ontwerp voor een penning die ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij in 1941 werd vervaardigd (afb. 6). Het modelé is van de hand van J.J. van Goor (1874-1956). Ook voor de schepen van deze Maatschappij had Lion Cachet interieurs ontworpen. Op de voorzijde is het Stoomschip Tegelberg weergegeven, op de keerzijde de Indische Archipel, waarmee deze Maatschappij de verbindingen onderhield. Beide zijden dragen een om-

6: C.A. Lion Cachet, 50-jarig bestaan Koninklijk Paketvaart Maatschappij, 1941. Brons, 60 mm, KB.

schrift.[11] Het lijkt hier eerder om een in brons uitgevoerde illustratie te gaan dan om een ontwerp voor een penning.

(wordt vervolgd)

Noten

1. Waar in het hiernavolgende gesproken wordt over penningen, worden daartoe ook plaquetten gerekend die, in tegenstelling tot de ronde vorm van de penning, rechthoekig zijn.
2. Dit onderzoek zou niet mogelijk zijn geweest zonder de zeer gewaardeerde hulp van mevrouw G. van der Meer, tot voor kort verbonden aan het Koninklijk Penningkabinet te Leiden, mevrouw A. Krekel-Aalberse, conservatrice van het Van Kempen en Begeer Museum te Zoetermeer en de heer G. Haentjens Dekker, die de penningencollectie van Koninklijk Begeer bv te Zoetermeer beheert. De heer C. van Wanrooy, fotograaf van het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut te Leiden, heeft met zorg en geduld de penningen gefotografeerd.
3. Voor een opsomming van zijn sierkunst in de periode 1880 tot het begin van 1924, zie A. PLASSCHAERT *Jan Toorop* (Amsterdam 1925) 31-59. Hier wordt overigens geen melding gemaakt van deze penning uit 1897.
4. W.K.F. ZWIERZINA *Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1880-1935*, I ('s-Gravenhage 1935) nr. 301; dit referentiewerk wordt hierna kortweg 'Zwierzina' genoemd.
5. R. WOLFF Penningen in Jugendstil *De Geuzenpenning* 11 (1961) 15.
6. In het *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 19 (1911) 138 wordt er gesproken over het afbeelden van de Nieuwe Kerk, terwijl de catalogus van de tentoonstelling in het Koninklijk Paleis *Koninklijke Geschenken. Traditie en vernieuwing rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1988) 29 spreekt over de Oude Kerk. Hoewel aan de plaquette zelf moeilijk valt af te lezen of het de Oude of Nieuwe Kerk betreft, lijkt mij dat het hier gaat om de Nieuwe Kerk, op grond van het gegeven dat Wilhelmina daar in 1898 als Koningin was ingehuldigd.
7. F.A. NELEMANS De wereld van een muziekpenning *De Beeldenaar* 9 (1985) 207.
8. A. VAN DER BOOM *C.A. Lion Cachet 1864-1945* (Bussum 1952) 35. Deze publicatie geeft een uitputtende opsomming van het zeer diverse oeuvre van Lion Cachet, er wordt echter geen melding gemaakt van de door hem ontworpen penningen en plaquettes.
9. S. WIGERSMA Oranjepenningen *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 18 (1910) 225-226.
10. Voor een afbeelding van de ex-libris zie VAN DER BOOM (1952) afb. 54, voor de vlakversiering zie ook S. VAN RAVESTEYN *De sierkunst op Nederlandse passagiersschepen* (Rotterdam 1924) afb. 7.
11. A.C. VON WEILER *Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-60*, V (Leiden 1960) nr 1479.

Romeinse muntschatten uit Voorburg, III

door Tom Buijtendorp

Een half jaar geleden publiceerde schrijver dezes in dit blad over Romeinse muntschatten uit Voorburg. Kort daarop schreef M. de Weert een reaktie die het onderstaande korte weerwoord uitlokt.* Eerst komt de indeling van de verschillende soorten muntvondsten ter sprake, dan volgen kort de overige kritiekpunten.

Indeling muntvondsten

Fundamenteel is de kritiek dat ik munten *onjuist gedefinieerd* heb (p. 54), waarmee De Weert blijkens zijn betoog bedoelt dat hij het oneens is met de gehanteerde indeling van de muntschatten. Ik gebruikte de indeling van Van der Vin.[1] De Weert (p. 53) haalt uit een onbekende bron (*men*) een zichzelf tegensprekende indeling met definities die de juiste zouden moeten zijn. In werkelijkheid schept zijn indeling alleen maar verwarring.

Een spaarpot kan *in de loop der tijden* zijn ontstaan en valt zodoende onder De Weerts definitie van een accumulatieschat. Een spaarpot bestaat echter ook *uit geld dat door de eigenaar apart is gelegd omdat hij het niet onmiddellijk nodig had* en valt dus eveneens onder De Weerts definitie van een spaarschat. Een beurs die wordt gevuld met een deel van het zojuist uitbetaalde loon om het in de kroeg uit te geven, valt onder geen enkele definitie van De Weert.

Vreemd is ook dat De Weert schat E (p. 54) aanduidt met een *spaarschat die bedoeld is voor de dagelijkse uitgaven*, terwijl een spaarschat volgens zijn definitie juist geld betreft dat de eigenaar *niet onmiddellijk nodig had*. Verder behandelt De Weert enerzijds schatvondsten en wijvondsten als twee verschillende categorieën, om vervolgens te stellen dat de wijvondsten onder de schatvondsten vallen (p. 53).

Dat De Weert de verzamelschat als aparte hoofdcategorie opvoert is ook geen verbetering. Het verzamelen op grond van afbeeldingen zal doorgaans een bijkomend aspect zijn geweest waarbij bijvoorbeeld het sparen voorop stond. Het kan daarom beter als een speciaal kenmerk worden behandeld en niet als een afzonderlijke categorie naast onder meer de spaarschatten. Hetzelfde geldt voor de wijschatten (zijnde een speciaal kenmerk van bepaalde accumulatieschatten). Al met al acht ik mijn indeling beter dan die van De Weert. Het beeld is kort samengevat als volgt:

Bij munten waarvan de vindplaats bekend is ('vondstmunten') wordt wat betreft de vondstomstandigheden een onderscheid gemaakt tussen munten die los zijn gevonden ('losse vondsten') en munten die dicht bij elkaar zijn gevonden ('schatvondsten', ook wel 'gesloten vondsten'). De losse vondsten worden onderverdeeld in:

- grafvondsten
- nederzettingsvondsten, ook wel 'muntcomplex' (losse vondsten uit een nederzetting, exclusief grafvondsten)
- overige losse vondsten (idem buiten een nederzetting)

Belangrijk is dat de schatvondsten uit een nederzetting afzonderlijk worden behandeld ten opzichte van de losse vondsten uit een nederzetting, dit omdat schatvondsten het patroon kunnen verstoren. Ik heb in mijn artikel willen aangeven dat de Voorburgse nederzettingsvondsten vermengd zijn met schatmunten. De Weerts lijst van het *vondstcomplex Arentsburg-Voorburg* is dus vervuild.

Bij schatvondsten luidt de gebruikte indeling kort samengevat:

- spaarschat: spaargeld waarvoor de beste munten zijn geselekteerd op geringe slijtage, hoge nominale waarde en hoog gehalte).
- omloopschat: een verzameling munten zonder 'spaarselektie' op genoemde eigenschappen; vaak piek in munten die enige jaren voor de sluitdatum zijn geslagen; belangrijk schattype bij reconstructie geldcirculatie.[2]
- accumulatieschat: munten die tezamen zijn gevonden maar niet tezamen verborgen of verloren zijn, zoals munten in een waterput of beerput; vaak munten met een sterk uiteenlopende datering.
- metaalschat: bedoeld om te laten omsmelten, vaak tezamen met brokken en baren edelmetaal.

Ik meen deze indeling juist te hebben toegepast.

Uit de samenstelling van een schat blijkt overigens niet altijd of er sprake is van spaarselektie. Waar twijfel bestaat tussen spaarschat en omloopschat gebruik ik in mijn scriptie de overkoepelende term 'geldschat'.

Overige kritiekpunten

Dat de munten uit schat A Romeins zijn staat inderdaad niet geheel vast. Bij schat C denkt De Weert dat niet alle munten tot de schat behoren. Reuvens vermeldt de vondst echter onder de munten die als *hoopjes bijeen gevonden* zijn en stelt dat ze *dieper in de grond* zaten (even diep als de vloer van een nabij gelegen kelder) hetgeen op een opzettelijke begraving duidt. Dat ze als één groep in het dagboek worden gedetermineerd wijst ook al op het gesloten karakter van deze

vondst.[3] Bij schat D sluit De Weert ten onrechte de mogelijkheid uit dat het een verstrooide schat is.
De Weert baseert zich op onjuiste gegevens als hij voorrekent dat schat E precies het equivalent was van 4½ denarius. De exacte waarde van de schat valt niet uit Reuvens' omschrijving af te leiden omdat Reuvens het kopergeld alleen determineert als *Iste* en *IIde grootte*. Ik sprak daarom van *een vergelijkbaar bedrag* om in ieder geval de orde van grootte aan te geven. Door een schrijffout kwam er 3 in plaats van 5 zilveren muntjes te staan.
Het artikel was reeds een jaar voor publicatie bij de redactie ingeleverd[4] waarna alleen nog kleine wijzigingen konden worden aangebracht. De Weert was in dat stadium zo vriendelijk de codering van de auteur te vervangen door de inmiddels gereed gekomen nieuwe inventarisnummers van De Weert, waarvoor de auteur hem erkentelijk is. Later vond De Weert kennelijk de sestertius van Hadrianus terug. Zelf kon de auteur in een noot melden dat recent in de waterput *twee geelkleurige koperstukken* zijn opgegraven, dus net zoals de munten van schat F zonder patina. De Weert vergist zich als hij meent dat dit een definitieve determinatie is. Zo gaat dat echt niet in de archeologie.
Volgens de inventarislijst van Reuvens determineerde hij op 170 munten 67 denarii (39%). Aangevuld met de ongedetermineerde munten en de munten uit Holwerda's jaarverslagen, gaat het om ongeveer 72 denarii op totaal ongeveer 213 munten (33%), meer dan de circa 20% die De Weert aantrof. Dat De Weert de oude lijsten niet inkeek is jammer omdat ze informatie verschaffen over de mate waarin de nu nog aanwezige munten een goede afspiegeling vormen van hetgeen oorspronkelijk gevonden is.
Gebruiksslijtage betreft uitsluitend de slijtage en niet de beschadiging door corrosie en dergelijke zoals traditionele kwaliteitsaanduidingen die aangeven. Beide begrippen zijn dus niet uitwisselbaar, zoals De Weert stelt. Ik tracht de gebruiksslijtage te beschrijven (waarover meer in mijn scriptie). Wat betreft de rest van de kritiek voegt De Weert niets toe, soms doordat hij slecht leest (nergens beweerde ik bijvoorbeeld dat schat C twee legioensdenarii bevat).
Dat de tellingen in de lijst van De Weert onderling niet overal kloppen kan iedereen overkomen. Het aantal munten van Faustina I moet vermoedelijk 10 zijn, het aantal sestertii uit de tweede eeuw waarschijnlijk 78. De schaarse ruimte in *De Beeldenaar* die De Weert verspilde met het spuien van grotendeels onjuiste kritiek, had hij beter kunnen besteden aan de bespreking van zijn inventarisatie: is het zeker dat de teruggevonden munten in Voorburg zijn opgegraven? Wat determineerde hij anders dan Van der Vin? enzovoorts. Hopelijk is De Weert bij zijn determinaties zorgvuldiger geweest dan bij het formuleren van zijn kritiek.

Noten

* *De Beeldenaar* 12 (1988) 431-437 en 13 (1989) 53-55. De redactie hanteert de stelregel dat een reactie maximaal half zo lang mag zijn als het bekritiseerde artikel. Voor een uitvoeriger betoog verwijs ik daarom naar de scriptie waarop ik in het najaar aan de economische faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam hoop af te studeren.

1. J.P.A. VAN DER VIN *Het geld van Grieken en Romeinen. Inleiding in de antieke numismatiek* (Leuven 1984) 98-102; vergelijk ook W.A. VAN ES *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies. Een periodisering der relaties* (Groningen 1960) 10, 15 ev.
2. Vergelijk A.C. KROPFF A hoard of third century roman coins from Vught *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 74 (1987) 9 en J. FITZ *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet mitte des 3. Jahrhunderts* (Budapest 1978) 227.
3. Dagboek Reuvens I pp 48-49 en II p 185.
4. T. BUIJTENDORP Periodisering van Romeins Voorburg *Westerheem* 37 (1988) 114 noot 7

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

De muntslag van Floris van Wevelinkhoven, bisschop van Utrecht 1379-1393

door J. Fortuyn Drooglever

In 1986 werd bij een verbouwing van een huis in Hattem een gouden munt gevonden, die voor determinering naar het Kon. Penningkabinet werd gezonden. Hier werd vastgesteld dat de munt een goudgulden was, die op last van de Utrechtse bisschop Floris van Wevelinkhoven was geslagen te Deventer, tijdens diens regering van 1379 tot 1393. Het goudgehalte van deze munt was hoger dan dat van de Keurvorstengulden, die toentertijd de gangbare gouden munt was. Daarom was de bisschoppelijke munt al spoedig uit de circulatie verdwenen; deze gulden is dan ook zeer zeldzaam. In een handschrift van Nicolaas Verheyden uit 1750, dat zich in het Gemeentearchief van Deventer bevindt, zou volgens Van der Chijs naast de afbeelding van deze gulden zijn vermeld: 'Dese irste Deventer gulden is beter dan de golden koerfursten golden, doen synnens nu nyet meer voirhanden'.[1]
Ik heb deze vermelding echter in het bedoelde handschrift (nr 885-12) niet kunnen terugvinden. Het gelukte het museum 'De Waag' te Deventer deze munt, met behulp van een subsidie van de Stichting Nederlandse Penningkabinetten aan te kopen, ter aanvulling van de fraaie muntcollectie, die zich in dit museum bevindt en die in 1899 aan de gemeente Deventer werd gelegateerd door de Deventer patriciër Mr H.W. Cost Jordens. Naar aanleiding van deze muntvondst heb ik mij verdiept in deze bisschop Floris, zijn functioneren als muntheer en in hoeverre hij deze functie in Utrecht dan wel in Deventer uitoefende.

Bisschop Floris van Wevelinkhoven, over wiens jeugd, voorzover ik kan nagaan, niets bekend is, wordt het eerst vermeld in 1364, als hij benoemd wordt tot bisschop van Münster. Aangenomen kan worden dat hij, althans zijn familie, afkomstig is uit het dorp Wevelinkhoven bij Düsseldorf. Zijn regering als bisschop van Utrecht heeft zich gekenmerkt door veel schermutselingen met de landadel in Neder- en Oversticht en aanvankelijk ook door tegenwerking van kerkelijke instanties. De eerste jaren dat Floris als bisschop in Utrecht in functie was, gedroeg hij zich, evenals zijn voorgangers, als een wereldlijk vorst. Hij bestreed enkele oproerige edelen in zijn bisdom en belegerde een aantal kastelen, die hij liet verwoesten, als de kasteelheer – soms met have en goed – verdreven was.
Na 1381 was de rust in het bisdom hersteld en toen kon bisschop Floris zich aan zijn kerkelijke werkzaamheden wijden. Over zijn levensloop, en vooral over zijn betrekkingen tot Deventer, hoop ik elders iets mede te delen.[2] Het is merkwaardig dat over de persoon en de regering van deze bisschop, die in zijn tijd door zijn optreden tegen de landadel voldoende aandacht op zich vestigde, thans zo weinig bekend is en dat hij vrijwel geheel in het duister der geschiedenis is verdwenen. In de meeste encyclopediën en biografische woordenboeken ontbreekt zelfs zijn naam!

Na dit summiere overzicht wil ik thans enkele regels wijden aan de functie van muntheer, die bisschop Floris uitoefende, evenals dat door de andere bisschoppen van Utrecht van 1046 tot 1528 het geval was. Het leek mij van belang na te gaan welke munten van bisschop Floris bekend zijn en met behulp van het standaardwerk van Van der Chijs en de collecties van het Kon. Penningkabinet, het Centraal Museum te Utrecht, het Museum De Waag te Deventer en enkele particuliere collecties heb ik de hieronder beschreven catalogus opgesteld. Waarschijnlijk zijn de meeste munten van Floris omgesmolten, ze zijn in elk geval schaars tot zeldzaam, met uitzondering van de dubbele groten. Van deze munten vond ik in de bovengenoemde collecties 30 exemplaren in 14 verschillende typen. Er zijn dus tenminste 14 verschillende muntstempels geweest, zodat naar schatting ruim 100.000 van deze munten geslagen zijn. De meeste munten zijn in Deventer aangemaakt. Het gouden schild (nr. 1) zou volgens Van der Chijs in Utrecht geslagen zijn, maar volgens Van Doorninck[3] is ook deze munt in Deventer geproduceerd. De voorkeur voor deze muntplaats boven die voor de te Utrecht gevestigde bisschoppelijke munt is wellicht te verklaren omdat de uit het Rijnland afkomstige bisschop zich beter thuis voelde in het Oosten van de Nederlanden, dan in het centrale Utrecht. Hij heeft het grootste deel van zijn Utrechtse tijd in het Oversticht doorgebracht, waar hij ook is overleden. Ook is het mogelijk dat bisschop Floris, die in het begin van zijn regering zoveel tegenwerking ondervond, ook met het personeel van de Utrechtse munt moeilijkheden had. Overigens heeft zijn opvolger, Frederik van Blankenheim eveneens zijn munten in het Oversticht (Deventer en Hasselt) laten slaan, terwijl zijn voorganger Arnoud van Hoorne aan Harderwijk de voorkeur gaf. Het is niet uit te sluiten dat de verhouding van de bisschoppen in die tijd met de stedelijke regering van Utrecht te wensen overliet en dat de bisschoppen hun voorraden goud en

zilver liever buiten het bereik van de Utrechtse machthebbers opsloegen!
Tenslotte wil ik nog vermelden dat bisschop Floris ook tijdens zijn regeringstijd als bisschop van Münster munt heeft laten slaan en wel kleine koperen muntjes, die 'wevelinkhovers' genoemd werden. Deze naam is overgegaan op latere, na 1380 te Münster geslagen koperen muntjes. (pers. med. van dr P. Ilisch)

Noten

1. P.O. VAN DER CHIJS, *De Munten der bisschoppen heerlijkheid en de stad Utrecht* (Haarlem 1854) 138
2. *Overijssels Regt & Geschiedenis.*
3. P.N. VAN DOORNINCK, *Acten betr. Gelre en Zutphen 1377-1397* (Haarlem 1901) 77.

CATALOGUS

Alle munten zijn geslagen te Deventer voorzover niet anders vermeld en zijn niet gedateerd.
Afkortingen:

vdCh	P.O. van der Chys, Munten (...) Bisschoppen v. Utrecht
P...	inventarisnr. in de collectie Kon. Penning Kabinet te Leiden
CM...	inventarisnr. in de collectie van het Centraal Museum te Utrecht
W...	inventarisnr. in de collectie van het museum 'De Waag' te Deventer
p.c....	particuliere collectie te ---

1. **Gouden schild** (G) geslagen te Utrecht vlgs catal. CM en vdCh. Vz. gekroonde vorst op zetel met zwaard in rechterhand en wapenschild in linkerhand; op dit schild het wapen van het Sticht, een adelaar en het familiewapen van Floris van Wevelinkhoven, omgeven door een geschulpte rand binnen een parelrand.
   + FLORENC ✕ EPIS ××COPUS ✕ TRAIECTEN
   Kz. gebloemd kruis in boogrand binnen een parelrand.
   + XPC ⁘ VINCIT ⁘ XPC ⁘ REGNAT : XPC : IMPERAT
   a. vdCh XII-1. P. 5392
   b. ...VNICIT... i.p.v. VINCIT. vdCh.- CM 2024

2. **Rijnse gulden** (G) muntplaats waarschijnlijk Rhenen.
   Vz. halve man met zwaard onder een baldakijn binnen parelrand, hieronder het wapen van de bisschop.
   FLOREN ⁝ EP/C ⁝ TRAIECT
   Kz. twee wapenschilden met de dubbele adelaar en het wapen van Wevelinkhoven binnen een zespas-ornament en een parelrand.
   + MONETA . NOVA . FLORENI . RENENS.
   vdCh.XII-2. P.5393 CM 2025.

3. **Deventer gulden** (G)
   Vz. halve figuur van een bisschop met versierde mijter, in linkerhand kromstaf, rechterhand opgeheven, onder een baldakijn binnen een parelrand, hieronder wapen van Floris. FLORENC oo EPS ⁘ TRAI
   Kz. adelaar, gezeten op een wapenschild met het wapen van het Sticht binnen geschulpte rand + MONETA NOVA DAVENTRIENSIS.
   vdCh. XII-3 P.5394 CM 2026 W.H1988-43

4. **Goudgulden** (G)
   Vz. als 3 maar omschr. FLORENS . EPIS . TRAIECT
   Kz. als 3 maar omschr. + MONETA . NOVA . EPI . TRAIECTENS
   vdCh.XII-4. opm. deze munt is, behalve bij vdCh, afgebeeld in een handschrift in het Deventer Archief (nr. 885-12) maar nimmer aangetroffen.

5. **Dubbele groot**
Vz. Borstbeeld van Bisschop Floris van Wevelinkhoven van voren gezien met mijter, binnen een geschulpte rand en een parelrand. Hieronder het familiewapen van Wevelinkhoven.
Kz. schild met het wapen van het Sticht, hierboven een adelaar binnen een parelrand.
a. Vz. + FLOREN : EPC : TRA ✕ / IECTENSIS : DAV.
Kz. + MONETA: NOVA : D ✕✕AVENTRIENSIS vdCh.XII-5. P. 1913-195. CM 2027. W. 53. pc te Deventer
b. Vz. als a. Kz. ....DAVENTRINSI. vdCh.XII-6P 5395
c. Vz. als a. Kz. ...DAVENTRIENS. vdCh.XII-7.CM.2039. W. 54 pc.Dev.
d. Vz. + FLOREN : EPC : TR •/• AIECTENSIS : da.
Kz. + MONETA : NOVA : /• DAVENTRIENS. vdCh.XII-8.W 55
e. Vz. + FL.OREN : EPC : T •/• RAIECTENSIS : D.
Kz. als d. vdCh. XII-9 P.5398. W 56. pc te Deventer

f. Vz. als c. Kz. ...DAVENTRIES. vdCh.XII-10. P.5399
g. Vz. gewijzigde mijter en groter wapenschild van het Sticht dan op a. + FLOREN : EPC ✕T ✕ /✕ RAIECTENSIS.
Kz. + MONETA : NOVA D ✕ / ✕ AVENTRIENSIS. vdCh. XIII-11. P.5400

h. Vz. onversierde mijter, overigens als a.
Kz. + MONETA : NOVA ✕ / ✕ DAVENTRIENS vdCh.XIII-12 P.5403
i. Vz. versierde mijter, wapenschild staat scheef, overigens als h.
Kz. als h. vdCh.XIII-13 W.57
k. Vz. + FLOREN ✕ ✕ EPC ✕ TRA / IECTENSIS ✕ ✕ DAV.
Kz. + MONETA ✕ NOVA ✕✕ DAVENTRIENSIS vdCh.-Cm.2028-2029.
l. Vz. als k. Kz. MONETA NOVA DEVENTRIES CM. 2030
m. Vz. als k. Kz. ... DAVENTRIENS. vdCh.-CM 2031/2/3/4. P. 5396

n. Vz. FLORENE•TRAIECTENSIS.D.
Kz. als m. vdCh.-CM 2035
o. Vz. ...TRAIECTENSISI
Kz. als m. vdC.-CM 2036/7/8. P.5402.
6. **Dubbele groot** (Z)
Vz. wapenschild met het wapen van het Sticht, het familiewapen van Van Wevelinkhoven en van Deventer binnen een driepas en een parelrand. + FLORENCIUS ⁝ DEI ⁝ GRA ⁝ EPC ⁝ TRAIEC.
Kz. gevoet kruis, tussen de benen van dit kruis MON / ETA / DAV / ENT.
omschrift: BNDICTV SIT NOME DNI NRI IHV XPI.
vdCh. XIII-16 P. 5407 en 1960-488. CM 2040. pc te Deventer

7. **Groot** (Z)
Vz. borstbeeld van bisschop van Wevelinkhoven binnen een parelrand, hieronder zijn familiewapen.
+ FLOREN : EPC : T ✕ / ✕ RAIECTENSIS
Kz. adelaar met wapenschild van het Sticht binnen parelrand.

+ MONETA : NOVA : DAVENTRIENS. vdCh. XIII-14. P. 5406

8. **Halve groot** (Z)
Vz. wapenschild van het Sticht en wapenschild van Wevelinkhoven binnen parelrand. FLORENS : EPC : TRAIE.
Kz. gevoet kruis over een parelrand. MONETA DAVENT.
vdCh. – P. – CM 2042
9. **Halve groot** (Z) geslagen te Utrecht
Vz. borstbeeld van bisschop Floris v. Wevelinkhoven zonder wapenschild binnen een geschulpte en een parelrand. ..FLORENS ....IECTEN....
Kz. gevoet kruis binnen 2 parelranden, tussen de benen: I NOIE DNI.. MONETA : NOVA : TRAIECTE. vdCh.- CM 2041 P.-
10. **Kwart groot** (Z?)
Vz. borstbeeld van de bisschop zonder wapenschild.
+ FLOR .....AIEC.
Kz. adelaar met wapenschild van het Sticht. ..ONETA D X/X AVE ...
vdCh. XIII-15. Slechts 1 ex. bekend, in Teylers Museum te Haarlem
11. **Kwart groot** (Z?)
Vz. borstbeeld van bisschop van Wevelinkhoven met mijter binnen parelrand. Hieronder zijn familiewapen. FLOREN EPC TRAI.
Kz. als 10.
vdCh.- P.- CM 203
12. **Achtste groot** (Z?)
Vz. borstbeeld van de bisschop FLOR ... EP TRA.
Kz. adelaar, waaronder het wapenschild van het Sticht. MONET / DAVEN.
vdCh.- P. 1969-675.

A. G. van der Dussen b.v.
(beëdigd taxateur in munten sinds 1975)

Hondstraat 5,
NL-6211 HW Maastricht.
tel. 043-215.119
Fax. 216.014

Wij danken U
voor Uw belangstelling voor
Veiling No. 11.

Onze volgende veiling wordt
(om alle vergissingen te voorkomen)
gehouden op

9, 10 en 11 october 1989.

Ter tafel komen:

Antieke munten.
Modern World Crowns na 1800.
Van alles en nog wat -
en literatuur.

De zilveren dukaat

door Albert A.J. Scheffers

Op 15 juni jl. vond bij 's Rijks Munt de eerste slag van de vernieuwde zilveren dukaat plaats. De zilveren dukaat, net als het gouden muntstuk met dezelfde naam een oude 'negotiepenning' of handelsmunt, is in de Muntwet 1987 opgenomen als een officiële Nederlandse munt zonder de hoedanigheid van wettig betaalmiddel. De opname in de Muntwet 1987 en vooral de gekozen specificaties voor gewicht en gehalte hebben nogal tot commotie geleid. De juist afgetreden voorzitter van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde, de heer Bert van Beek, wijdde zelfs twee artikelen aan dit onderwerp.[1]
Alvorens te komen tot een verklaring van hetgeen in de nieuwe Muntwet aan specifikaties is opgenomen, lijkt het raadzaam in te gaan op het verleden van deze munt.

De muntcirculatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden werd in de 17e eeuw regelmatig 'vervuild' met buitenlandse munten. De Staten-Generaal, de verenigde vergadering van afgevaardigden van de zeven provinciën belast met het bestuur over de Republiek, trachtte al jaren een einde te maken aan de toevloed van Zuidnederlandse dukatons en patagons. Door hun te geringe intrinsieke (= innerlijke) waarde verdrongen deze de door de Nederlandse munthuizen geslagen rijksdaalders. Nadat de Staten-Generaal lange tijd de invoer van deze minderwaardige vreemde muntsoorten had trachten te verbieden, werd nu gekozen voor de introductie van twee geheel nieuwe Nederlandse munten: de *zilveren rijder* of *dukaton* en de *zilveren dukaat*.
Aan de hand van een tekening, welke was toegezonden door het College van Raden en Generaalmeesters der Munt, en aan de hand van de in ordonnanties en instructies gegeven omschrijving van de beeldenaar sneden de stempelsnijders van de diverse munthuizen de stempels. Met deze stempels, die onderling in detail verschillen omdat iedere stempelsnijder zijn eigen 'handschrift' heeft, werd de zilveren dukaat geproduceerd.
De zilveren dukaat moest op de voorzijde het gekroonde wapenschild van de Generaliteit vertonen met de wapenspreuk van de Republiek: CONCORDIA RES PARVÆ CRESCVNT, hetgeen vrij vertaald 'eendracht maakt macht' betekent. De keerzijde moest een staande geharnaste man met getrokken zwaard over de rechterschouder tonen, zoals op de gouden dukaat, maar nu met het gekroonde wapenschild van de provincie voor het linkerbeen. Als omschrift moest op de keerzijde staan: MO NO ARG PRO CONFOE BELG gevolgd door een afkorting van de naam van de provincie. Voor de provincie Utrecht, in het Latijn Traiectum genaamd, was deze afkorting TRA, TRAI of TRAJ. Het omschrift is een afkorting van: moneta nova argentea provinciarum confoederatarum belgicarum, hetgeen staat voor 'nieuwe zilveren munt van de provinciën der Verenigde Nederlanden'.

In de overgeleverde muntmeesterinstructie van 11 augustus 1659 wordt gesproken over een gewicht voor de zilveren dukaat van 18 engels 11 $^{61}/_{71}$ aas (29,25 gram), met een tolerantie van 1 engels per mark, en een gehalte van 10 penningen 11½ grein ($^{873}/_{1000}$ met een tolerantie van 1 grein.[2]
Een produktieproces vereist immer een tolerantie op de specifikaties om de produktiekosten niet onevenredig hoog te maken. In de instructie van 1659 werd dan ook als laagst toegestaan gewicht 18 engels $8^{2209}/_{11200}$ aas (28,078 gram) genoemd. Het gehalte moest op z'n minst 10 penningen 10 grein ($^{868}/_{1000}$) zijn.[3]
De zilveren dukaat beantwoordde geheel aan het beoogde doel. De nieuwe munt werd snel geaccepteerd en werd zelfs een favoriet betaalmiddel voor de handel met de landen gelegen aan de Oostzee. Vandaar dat diverse provinciale munthuizen grote aantallen zilveren dukaten hebben geslagen tot aan het einde van de Republiek. De Gelderse provinciale Munt sloeg zilveren dukaten tot in het jaar 1802. Verder kennen we nog zilveren dukaten uit de Hollandse Munt tot en met het jaar 1806, Westfriese zilveren dukaten tot en met 1796 en de Zeeuwse tot en met het jaar 1798. De Utrechtse Munt heeft zelfs zilveren dukaten geslagen tot en met het jaartal 1816.[4] Van der Wiel berekende voor zijn artikel over de Utrechtse zilveren dukaten aan de hand van de door Besier gepubliceerde gegevens over de muntproduktie dat de Utrechtse Munt ruim 25 miljoen zilveren dukaten heeft geproduceerd, de Zeeuwse Munt ruim 19 miljoen, de Gelderse en de Westfriese Munt respectievelijk 15,5 en 13 miljoen stuks. In de Hollandse Munt zijn zo'n 6 miljoen zilveren dukaten geslagen, terwijl de provinciale Munt van Overijssel 3,3 miljoen zilveren dukaten heeft voortgebracht. De produktie van zilveren dukaten in de stedelijke munthuizen van Deventer, Kampen en Zwolle en die van de provinciale Munt van Friesland bleef ruim beneden de 1 miljoen stuks.[5] In zijn onderzoek naar de Utrechtse zilveren dukaten geslagen in de periode 1659 tot en met 1808 onderscheidt Van der Wiel 10 verschillende typen. Deze verschillende typen zijn over het algemeen te herleiden naar de activiteiten van de verschillende stempelsnijders, die werkzaam zijn geweest voor de Utrechtse Munt.

Koning Lodewijk Napoleon heeft de Nederlandse zilveren dukaat een persoonlijk accent willen meegeven door het gekroonde Generaliteitswapen en de Latijnse spreuk op de voorzijde te laten vervangen door zijn eigen portret en naam. Op de keerzijde liet hij het gekroonde provinciewapen voor het linkerbeen van de staande geharnaste man vervangen door het wapen van het Koninkrijk Holland en werd het omschrift vervangen door een Nederlandse vertaling van de Latijnse spreuk: EENDRAGT MAAKT MAGT.
Dit nieuwe type zilveren dukaat werd, net als de gouden dukaat van veranderd type uit die tijd, niet geaccepteerd in de internationale handel. Vandaar dat prins Willem van Oranje in 1814 als soeverein vorst van de Nederlanden toestemming gaf de oude handelsmunten te produceren met de oude beeldenaar. Letterlijk staat er in het tweede artikel van het Besluit van 19 januari 1814 '*in de stempels van den Gouden en Zilveren Dukaat zal geen hoegenaamde verandering plaats hebben*'.
Voor de zilveren dukaat betekende dit dat het oude Generaliteitswapen met het vertrouwde omschrift CONCORDIA RES PARVAE CRESCVNT weer op de voorzijde verscheen. De staande geharnaste man met het gekroonde wapenschild van de provincie voor zijn linkerbeen kwam terug op de keerzijde, net als het oude omschrift MO NO ARG PRO CONFOE BELG TRAI. Het wapenschildje boven de kroon op de voorzijde en de laatste vier letters van het omschrift op de keerzijde geven aan dat het oude Utrechtse provinciale type werd gebruikt. Dit valt te verklaren uit het feit dat ons land sinds 1806 nog maar één Munt kende, te Utrecht. Dit muntbedrijf was vroeger werkzaam geweest als provinciale en stedelijke Munt van Utrecht. Deze nieuwe Muntwetgeving maakte de start van de produktie van onder andere de zilveren dukaat mogelijk.
In de verzameling van het Museum van 's Rijks Munt bevinden zich enkele proefslagen in tin van de zilveren dukaat 1814. Verder dan enkele proefslagen in afwijkend metaal schijnt men niet gekomen te zijn. Daarnaast bezit het Museum een exemplaar van de zilveren dukaat 1815, waarvan ook slechts een klein aantal stukken geslagen is. Serieuze produktie is er pas gemaakt met de stempels voor de zilveren dukaat 1816. Van deze zilveren dukaat, de laatste in de reeks vanaf 1659, zijn ruim 174.000 stukken geslagen onder verantwoordelijkheid van de Utrechtse muntmeester Y.D.C. Suermondt.

In de Muntwet van 28 september 1816, de wet waarmee de regeling van het muntwezen voor het Koninkrijk werd vastgelegd, werd ook de zilveren dukaat weer opgenomen. Men verwachtte blijkbaar met het gebruik van de oude Nederlandse

handelsmunten op de oude voet verder te kunnen gaan. In artikel 9 van de Muntwet 1816 wordt een beschrijving van de beeldenaar gegeven. In de tekst van deze wet is een fout gemaakt in de benoeming van de voor- en keerzijde, ten opzichte van de ordonnantie van 1659. De geharnaste man met ontbloot zwaard over de rechterschouder en het wapenschild voor zijn linkerbeen stond nu op de voorzijde, terwijl het nieuwe Koninkrijkswapen met aan weerszijde de cijfers van het jaartal nu op de keerzijde stond.
Net als bij de gouden dukaat werd het omschrift van in dit geval dus de voorzijde aangepast aan de veranderde staatkundige vorm van ons land. Volgens de Muntwet 1816 diende het omschrift van de zilveren dukaat te luiden MO ARG REG BELGII, hetgeen de afkorting is van het Latijnse 'moneta argenta regni belgii', (zilveren munt van het Koninkrijk der Nederlanden). Ook de beide wapenschilden zouden volgens de tekst van de nieuwe wet veranderd moeten worden in het Koninkrijkswapen. Tenslotte dient nog vermeld dat het gewicht en het gehalte veranderd werden ten opzichte van de ordonnantie van 1659. Volgens de Muntwet 1816 zou het gewicht van de zilveren dukaat 28,078 gram moeten zijn, het gehalte zilver $^{868}/_{1000}$. Deze twee getallen zijn afgeleiden van die welke in de Ordonnantie 1659 zijn gegeven. Zoals we al zagen was het laagst getolereerde gewicht volgens deze ordonnantie 28,078 gram. De tolerantie in het gehalte was in 1659 gesteld op 1 grein. In 1699 werd het laagst getolereerde gehalte voor de zilveren dukaat echter gesteld op 10 penningen 10 grein ofwel omgerekend naar moderne eenheden $^{868}/_{1000}$. Op zowel het gewicht als het gehalte werd in de Muntwet 1816 geen tolerantie toegestaan.

Het archief van 'sRijks Munt bevat een tekening van de zilveren dukaat, als bijlage behorend bij een rapport van Inspecteur Essayeur Generaal W.A.A. Poelman. Met deze tekening wilde Poelman de voorgestelde grootte van elk muntstuk aangeven en tegelijkertijd de plaats van de letters van het omschrift vastleggen. De zilveren dukaat is echter nooit volgens deze beschrijving geproduceerd. Het is zelfs niet duidelijk of de stempelsnijders van 'sRijks Munt ooit de opdracht hebben gehad tot de aanmaak van stempels voor een proefslag van deze nieuwe zilveren dukaat.

Toen bij de behandeling van de Muntwet 1987 het VVD-Tweede Kamerlid Th. Joekes bij amendement om herinvoering van de zilveren dukaat in de muntwet vroeg, is er opnieuw gekozen voor de oude 'provinciale' versie van de Utrechtse zilveren dukaat.
De in 1816 ontstane wisseling in beschrijving van voor- en keerzijde is echter gehandhaafd. De staande geharnaste man, nu op de voorzijde is gestoken in een nieuw harnas maar heeft voor zijn linkerbeen nog steeds het Utrechtse provinciale wapen. De afkorting van de woorden moneta nova in het omschrift is gewijzigd in: MON NOV.
Op de keerzijde is het oude wapen veranderd in het wapen van het Koninkrijk: de generaliteitsleeuw met zwaard en pijlenbundel kreeg gezelschap van de blokken in het veld uit het Nassause wapen. Het wapenschildje van de stad Utrecht, dat op de oude provinciale zilveren dukaten stond als teken van de Munt is vervangen voor het muntteken van 'sRijks Munt, de mercuriusstaf met slangen, en is te zamen met het muntmeesterteken pijl en boog van drs. Chr. van Draanen, geplaatst onder de cijfers van het jaartal. De rand is afgewerkt met een kabel.
Het gewicht van deze hernieuwde zilveren dukaat is gebaseerd op dat van 1659, te weten 28,25 gram. Het gehalte is ook terug naar het niveau van 1659, namelijk $^{873}/_{1000}$. In tegenstelling tot Van Beek moet ik dus constateren dat de nieuwe zilveren dukaat wel degelijk gebaseerd is op een enkel stuk wetgeving, namelijk dat van 11 augustus 1659! De verwisseling van de benoeming van de voor- en keerzijde en de veranderde afkorting van de woorden moneta nova zijn slechts details van gering belang, die aan het basisprincipe van de wetgeving uit 1659 niets veranderen. De aanpassingen in de beeldenaar van voor- en keerzijde zijn voortgekomen uit de verandering van de staatkundige vorm van ons land. Het Generaliteitswapen moest wel veranderd worden in het wapen van het Koninkrijk. En aangezien 'sRijks Munt sinds november 1816 de staf van Mercurius met de slangen als muntteken voert, moest ook het Utrechtse wapentje boven de kroon, het teken van de provinciale Utrechtse Munt, vervangen worden.[6]

Noten

1. B. VAN BEEK Nieuwe munten – nieuwe muntwet *De Beeldenaar* 11 (1987) 213-215.
   B. VAN BEEK nogmaals de nieuwe zilveren dukaat *De Beeldenaar* 12 (1988) 243-245.
2. Instructieboek 1606-1814, aanwezig in Archief 'sRijks Munt.
3. De omrekening van penning en grein naar grammen en van engels en aas naar duizendsten wordt onder andere gegeven in H.E. VAN GELDER *Munthervorming tijdens de Republiek 1659-1694* (Amsterdam 1949) 20.
   H.E. VAN GELDER *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1980) noemt als gewicht 28,25 gram.
4. *Zie voor een overzicht van de produktie van de zilveren dukaat in de diverse munthuizen* A. DELMONTE *De zilveren Benelux* (Amsterdam 1967) en J. SCHULMAN *Handboek van de Nederlandse munten van 1795 tot 1975* (Amsterdam 1975).
5. H.J. VAN DER WIEL Zilveren dukaten van Utrecht *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 51 (1964) 1-16.
6. P.W. KASTELEYN Mercuriusstaf en Morenbuste. De invoering van een welbekend en een miskend teken op Nederlandse Koninkrijksmunten *De Beeldenaar* 9 (1985) 3-13.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.
numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL – BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

Het Nederlandse bankbiljet

EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

door J.J. Grolle

19. Tweede Wereldoorlog

Sinds de Eerste Wereldoorlog heeft Enschedé zijn vakbekwaamheid als waardepapierdrukker uitgedragen met reclamebiljetten, soms zelfs op naam van fictieve instellingen. Uit 1916 kennen we zo'n biljet van De Nederlandsche Bank; een biljet van 'De Nationale Bank' naar ontwerp van Seegers dateert uit 1915 en een van 'De Jelsumer Bank' door Jongert uit 1925.[1] Hoewel de Bank hiertegen aanvankelijk geen bezwaar had, bleek zij er in 1926 minder van gecharmeerd te zijn toen zo'n fantasiebiljet ter incasso werd aangeboden.[2] Desalniettemin ging de drukker door met het maken van alternatieve biljetten, die hij zelf 'noodbiljetten' noemde. In dit kader paste reeds het ontwerp van N.J. van de Vecht uit 1922 voor een biljet van 5 gulden.[3] Hoewel de Bank niet gerechtigd was tot emissie van die coupure, wist men nooit waartoe de nood haar ooit kon dwingen. In 1940 zou deze ambitie van Enschedé de Bank evenwel zeer van pas komen toen besloten werd

Reclamebiljet van Joh. Enschedé op naam van 'De Nationale Bank' naar ontwerp van H. Seegers, 1915, 9 cm × 16 cm; coll. DNB

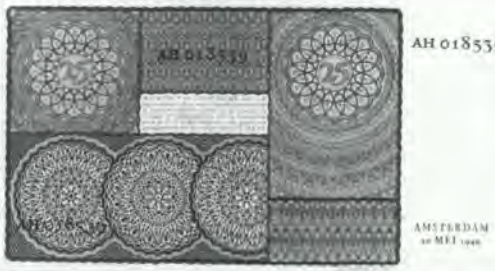
Fantasiebiljet f 25,, 1916, 9 cm × 16 cm; coll. DNB

om naast het gereconstrueerde Mees-biljet[4] een hulpbiljet van 25 gulden in te voeren. Van de ontwerpen[5] die Enschedé in de dertiger jaren had laten maken door André van der Vossen was dat

N.J. van de Vecht, ontwerp 'noodbiljet' f 5 (Turfsteker), 1922, 25 cm × 42,2 cm; coll. Johez

Vz. en kz. hulpbiljet f 25-1940 (Prinsesje 1), 9 cm × 16 cm; coll. DNB

met het portret van een prinsesje[6] voltooid zodat het direct in produktie kon worden genomen. Reeds in 1931 was dit ontwerp gereed, doch toen werd het afgewezen ten gunste van model Grijsaard.[7] Thans diende men alleen de nominale waarde nog aan te passen.
Dit hulpbiljet *f* 25-1940 dat *model Prinsesje* werd genoemd, werd ter verhoging van de produktiesnelheid enkel in offset uitgevoerd en kreeg als vaste datum 20 mei 1940. Op de keerzijde werd een compositie van guilloches in rechthoeken opgenomen. Het werd aangemaakt[8] op veiligheidspapier van v/h Pannekoek & Co met een watermerk dat uit kubussen bestond, gemodelleerd door Pannekoek, en had een afmeting van 9 cm bij 16 cm. De portrettekening voor de voorzijde was gemaakt door Sem Hartz.[9] Het biljet werd sinds 2 juni 1943 naast model Mees in circulatie gebracht, overigens tot ongenoegen van de Duitsers: de oranje-achtige hoofdkleur – waardoor het de bijnaam *Oranjezonnetje* kreeg – deed te veel denken aan het Nederlandse koningshuis en men besloot tot een herdruk in roodbruin, die vanaf oktober 1943 werd aangemaakt.[10] Dit hulpbiljet *f* 25-1943, *model Prinsesje 2*, kwam in april 1944 in circulatie; het week van het vorige model af door een cartouche rond het watermerk en een duidelijker portrettekening. Ook de benaming en plaats van de functionarissen op de voorzijde waren gewijzigd evenals de serie- en nummeraanduiding op de keerzijde. Bij toeval, onwetend en zeker ongewild heeft de

Vz. hulpbiljet f 25-1943 (Prinsesje 2), 9 cm × 16 cm; coll. DNB

Duitse bezetter met de uitgifte van dit model het Nederlandse verzet een hart onder de riem gestoken. Het afgebeelde prinsesje stelde vermoedelijk Elisabeth van Nassau (1620-1628) voor, dochter van de Friese stadhouder Ernst Casimir van Nassau-Dietz en was voor de goede verstaander dus wederom een verwijzing naar het Huis van Oranje-Nassau. De modellen Prinsesje werden op 26 september 1945 buiten omloop gesteld ingevolge de Geldzuivering, tegelijk met model Mees.

Vanwege de hoge leeftijd van Lion Cachet had het Enschedé en de Bank in 1939 beter geleken naar een nieuwe ontwerper om te zien en zij besloten daarvoor een besloten prijsvraag[11] uit te schrijven. Op voordracht van de Rijksacademie deden hieraan de kunstenaars Leo Gestel[12], Kuno Brinks[13] en Pyke Koch[14] mee, terwijl de Bank op aandringen van de drukker ook Gerrit van der Veen[15] uitnodigde. In februari 1940 kwam Gestel als winnaar uit de bus en begin mei kreeg hij opdracht een ontwerp te maken voor de coupure van 50 gulden ter vervanging van Jongerts model Minerva.[16]
Op de voorzijde nam Gestel het portret van de oestereetster[17] en het spiegelbeeld daarvan op, ter weerszijde van een medaillon met oranjeappeltjes. De keerzijde vertoonde een winterlandschap van Isaäc van Ostade.[18] Op 12 december 1940 kon de directie de drukproef goedkeuren en van januari tot maart 1941 werd het biljet in oplage gedrukt.[19]
Dit *f* 50-biljet *model Oestereetster* werd uitgevoerd in plaatdruk op offset. R. Steinhausen maakte de gravure voor de voorzijde, W.Z. van Dijk[20] voor de keerzijde. De biljetten hadden een bruine hoofdkleur en waren gedrukt op roomkleurig veiligheidspapier van v/h Pannekoek & Co met een watermerk bestaande uit een arm met fakkel, horizontale golflijnen en de paraaf *de B.* Ze hadden een afmeting van 9,4 cm bij 16,5 cm en kwamen pas na de dood van de ontwerper, vanaf 15 juni 1942 in circulatie. De bezetter eiste dat de voornaam van Isaäc van Osta-

Vz. en kz. f 50-1941 (Oestereester), 9,4 × 16,5 cm; coll. DNB

de niet in de aankondiging in de Staatscourant werd opgenomen. Bovendien waren de Duitsers zeer gebelgd over de oranje-appeltjes op de voorzijde. Met de Geldzuivering werd model Oestereetster op 26 september 1945 buiten omloop gesteld.

Na de 'machtsovername' in maart 1941 door Rost van Tonningen en Robertson was één van hun grootste zorgen om aan de vraag naar *f* 10-biljetten te voldoen. Wilde men het reservebiljet met koningin Emma uit de circulatie houden, dan diende er zo spoedig mogelijk een nieuw model te worden aangemaakt. Aan Enschedé werd verzocht een ontwerp te maken die daarmee Wubbo de Jonge[21] belastte.

Om de produktiesnelheid op te voeren werd in oktober 1941 besloten 15 in plaats van 8 biljetten per vel te drukken. Het op 10 maart 1942 goedgekeurde ontwerp toonde op de voorzijde het portret in spiegelbeeld van Volkert Jansz, één van de staalmeesters naar het beroemde schilderij van Rembrandt[22] en getekend door R. Steinhausen; op de keerzijde motieven van guilloches. Pas in december waren de drukker en de Bank het eens over de druktechniek. Eveneens ter versnelling van de produktie en omwille van de kosten zag men af van plaatdruk ten behoeve van driekleuren-offset, op de voorzijde zelfs volgens het irisprocédé. De hoofdkleur der biljetten was blauw, de afmeting 6,8 cm bij 14,3 cm. De drukproef van dit *f* 10-biljet *model Staalmeester* werd op 8 mei 1943 goedgekeurd en op 11 mei kon

Vz. en kz. f 10-1943 (Staalmeester), 6,8 × 14,3 cm; coll. DNB

met de aanmaak worden begonnen.[23] De biljetten werden geantedateerd vanaf 14 januari 1943 en geproduceerd tot 24 april 1944. Ze werden gedrukt op veiligheidspapier van Van Houtum & Palm met een watermerk bestaande uit een vliegende meeuw met horizontale golven en de paraaf *de B*, waarvoor het stempel was gemodelleerd door de drukker. De meeuw was gelokaliseerd in een medaillon dat werd gevormd door de nul van de waarde-aanduiding. De haast waarmee de aanmaak geschiedde ging ten koste van de stabiliteit van de kleuren en de controle bij de produktie, waardoor nogal wat kleurvarianten en misdrukken in omloop zijn gekomen. Op 25 juni 1943 kwam het biljet uiteindelijk in circulatie; het werd door de Geldzuivering buiten omloop gesteld op 26 september 1945. In de volksmond kreeg het de naam *man met de hoed* of kortweg *hoed*, naar het portret van staalmeester Jansz met zijn flambard.[24]

Het uit 1941 daterende plan om naast de Staalmeester *reservebiljetten* aan te maken bleef in de ontwerpfase steken. Ontwerpen van onder anderen Gerrit van der Veen[25] en Wubbo de Jonge[26] werden uiteindelijk niet gerealiseerd. De lange tijdsduur die de produktie van de Staalmeester in beslag nam en de daardoor dreigende stremming van de biljettencirculatie – mede veroorzaakt door de intrekking van *f* 500-Koning-stadhouder en *f* 1000-Grietje Seel per 14 maart 1943 – bracht de directie er daarom toe de oplage van het reservebiljet *f* 10-De Bussy alsnog te creëren. De geplande aankondiging in de Staatscourant van 28 april 1943 en de voorgenomen uitgifte daarna gingen evenwel niet door.[27] De eenvoudige boekdruk der biljetten was geen goede garantie tegen

G.J. van der Veen, uitgewerkt voorontwerp reservebiljet f 10, 1942, 7 cm × 14,5 cm, niet gerealiseerd; coll. Johez

namaak en men was gedwongen het model Koningin-moeder toch te hulp te roepen.[28]
De gehele gecreëerde oplage van De Bussy werd in juni 1944 overgebracht naar de kluis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in Arnhem. Na de geallieerde luchtlanding en de slag om Arnhem werden de biljetten in beslag genomen door het Devisenschutzkommando en overgebracht naar de Rotterdamsche Bankvereeniging in Deventer, waarheen ook Rost van Tonningen en het departement van financiën waren uitgeweken. Via het Militair Gezag werden 1.700.000 biljetten in juni 1945 naar Amsterdam geretourneerd, enkele weken later gevolgd door het restant van de oplage. Tijdens het transport naar Amsterdam schijnen zich problemen te hebben voorgedaan, zodat een aantal biljetten in vreemde handen 'verdween'. De overgebleven biljetten werden uiteindelijk begin februari 1946 vernietigd.[29]

Noten

1. Afgebeeld in *Encyclopedie* E 25
2. *f* 25-1915 'Nationale Bank' was via fa Proost aan verschillende personen en instellingen afgegeven.
3. Nicolaas Jacobus van de Vecht (1886-1941), aquarellist, tekenaar, lithograaf en leraar kunstnijverheidsonderwijs te Amsterdam; 1920 winnaar van de postzegelprijsvraag; vgl SCHEEN II 472; zijn ontwerp bevatte een turfsteker, omgeven door de spreuk *Gezegend zy het land waar het kind zyn moer* (turf) *verbrand*.
4. Zie paragraaf 16 en 18.
5. O.a. schetsontwerp met Vrouw en fruitmand voor *f* 10, met Vrouw en kind en met Meisjeskopje voor *f* 5 (1939); oudere ontwerpen met portretten van Schone herderin, Prinsesje en Boerhaave.
6. Naar Paulus Jansz Moreelse (1571-1638) in het bezit van het Rijksmuseum; vgl SOETENS (1987) 38.
7. Zie paragraaf 18.
8. Series van 100.000 stuks; totaal gecreëerd 5.350.000 stuks.
9. Samuel Louis Hartz (geb. 1912), grafisch ontwerper, leerling van J.J. Aarts, in dienst van Johez; ontwierp ook postzegels; gaf les aan P. Wetselaar; vgl SCHEEN I 442.
10. Oplage 25.200.000, waarvan 174.000 misdrukken; gecreëerd 25.026.000 waarvan ca. 23.026.000 daadwerkelijk in circulatie.
11. *Grondslagen voor een ontwerp van een Nederlandsch Bankbiljet van f 10*; zie BOLTEN (1987) 92-98.
12. Leendert Gestel (1881-1941), schilder, tekenaar en graficus; leerling van o.a. Jan Visser en Nicolaas van der Waay; vgl SCHEEN I 372; beschrijving van de ontwerpen zie Bolten (1987) 214-217.
13. Kuno Brinks (geb. 1908), tekenaar en graficus; leerling van o.a. H. Luns; 1933 Prix de Rome; 1936 hoogleraar aan de Rijksacademie te Amsterdam; vgl SCHEEN I 63: op zijn ontwerp is Christiaan Huygens afgebeeld.
14. Piet Frans Christiaan Koch (geb. 1901), autodidactisch schilder in realistisch-figuratieve trant; vgl SCHEEN I 616; zijn ontwerp bevatte classicistische guirlandes en putti.
15. Gerrit Jan van der Veen (1902-1944), studie aan de Rijksacademie; voornamelijk beeldhouwer; vgl SCHEEN II 475; op zijn ontwerpen komen o.a. portretten van stadhouder Willem III en Juliana van Stolberg voor.
16. Zie paragraaf 14.
17. Naar Jan Havicksz Steen (1626-1679) in het bezit van het Mauritshuis te Den Haag.
18. Schilderij door Isaäc van Ostade (1621-1649) in het bezit van de Hermitage te Leningrad; vgl SOETENS (1987) 59.

19. Oplage 6.645.000 stuks in series van 100.000.
20. Willem Zion van Dijk (geb. 1915), grafisch ontwerper in dienst van Johez.
21. Wubbo de Jonge (1987-1953), tekenaar en grafisch ontwerper in dienst van Johez; vgl SCHEEN I 565
22. *De Staalmeesters* (1662) door Rembrandt Harmensz van Rijn (1606-1669) in het bezit van het Rijksmuseum; vgl SOETENS (1987) 12.
23. Oplage 57.955.444 in series van 100.000 stuks, gedrukt met 15 biljetten per vel; hiervan 1.710.444 misdrukken; gecreëerd 56.256.000, waarvan 53.713.500 daadwerkelijk in circulatie.
24. Zie J.M. VERKOOYEN De Staalmeester *Muntkoerier* (1987 nr 3) 23-25.
25. Ontwerp Van der Veen; Dame met voile en korenaren, ontworpen voor 15 biljetten per vel.
26. Ontwerpen De Jonge: Meisjeskopje en Moerdijkbrug voor 15 biljetten per vel en Staalmeester klein formaat voor 18 biljetten per vel.
27. Dit in tegenstelling tot de bewering van L. DE JONG *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog*, VII 260n.
28. Zie paragraaf 18.
29. Arch. DNB, notitie P.J. Soetens van 10 jan. 1977.

Bankbiljettennieuws

door Erik van der Kam

Suriname

De Centrale Bank van Suriname heeft met ingang van 1 januari 1989 een nieuw biljet van 250 gulden in omloop gebracht. Op de voorzijde staan links een portret van Anton de Kom en rechts het monument opgericht ter nagedachtenis van de Revolutie van 1980 afgebeeld. Op de keerzijde links een Toekan en rechts Anton de Kom een menigte toesprekend. Als watermerk dient de afbeelding van een vogel en de hoofdkleur van het biljet is blauwgrijs. Het formaat is 150x73 mm.

Libië

Op 1 september 1988 is er door de Centrale Bank van Libië een tweetal nieuwe bankbiljetten in omloop gebracht. Op het 10 dinar biljet staat op de voorzijde het portret van Omar El mukhtar en op de keerzijde het fort van Sheba met een mensenmassa afgebeeld. Het watermerk wordt gevormd door een valk en de hoofdkleur is grijsblauw. Het formaat 182 mm bij 91 mm.

Kolonel Khadaffi, de Libische leider staat in traditionele klederdracht op de voorkant van het nieuwe 1 dinar biljet afgebeeld. Op de keerzijde bevindt zich een afbeelding van de Mol!ai Mohammed moskee te Tripoli. De kleur van het biljet is blauw en het watermerk een valk. Het for-

maat is 162x81 mm. Beide biljetten zijn voorzien van een vertikale veiligheidsdraad.

Marokko

De bank Al-Maghrib heeft op 7 november 1988 een biljet van 100 dirham in circulatie gebracht. Op de voorzijde staat koning Hassan II afgebeeld. Een afbeelding van het schilderij 'De Groene Mars' van Ahmed Ben Yussuf siert de keerzijde. Een portret van koning Hassan II doet dienst als watermerk. De kleur is bruin en het formaat is 152x75 mm. Het biljet is voorzien van een vertikale veiligheidsdraad.

Argentinië

Met ingang van 30 september 1988 is er door de Banco Central de la Republica Argentina een nieuw biljet van 1000 australes in circulatie gebracht. Op de voorkant staat Julio A. Roca geportretteerd, op de keerzijde is de Vooruitgang gesymboliseerd. Als watermerk dient een vrouwenportret met muts als symbool van de vrijheid. De hoofdkleur is oudroze en het formaat is 155x65 mm.

Utrecht
1670 Smedengilde

J. B. Westerhof
NUMISMAAT
gespecialiseerd in provinciale munten, historie- en moderne penningen van alle landen.
Inkoop, verkoop, taxaties, veilingen.
Hoogend 18, 8601 AE Sneek
tel. 05150-17198 – 's maandags gesloten

Penningnieuws

door Frank Letterie

Nieuw werk van medailleurs, nieuwe uitgaven, tentoonstellingsactiviteiten en bijzondere aanwinsten van verzamelaars. Goed reproduceerbare foto's met gegevens sturen aan F.T.S. Letterie, Hamminkweg 1 7251 RB Vorden, tel. 05752-2697. Tevens vermelden of foto's, na gebruik voor *De Beeldenaar*, beschikbaar gesteld mogen worden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
Geïnteresseerden kunnen zich voor nadere inlichtingen over de hieronder besproken penningen tot de samensteller van de rubriek richten.

Penningdoos
Deze 'penningdoos' is ontworpen door **Theo van de Vathorst** in opdracht van het echtpaar Van den Heiligenberg ter gelegenheid van hun tiende huwelijksverjaardag. In de doos voor elk van de 10 jaar een minipenning. De deksel is bekroond met een vogeltje en de onderkant met vijverplanten. De penningdoos is in brons gegoten.

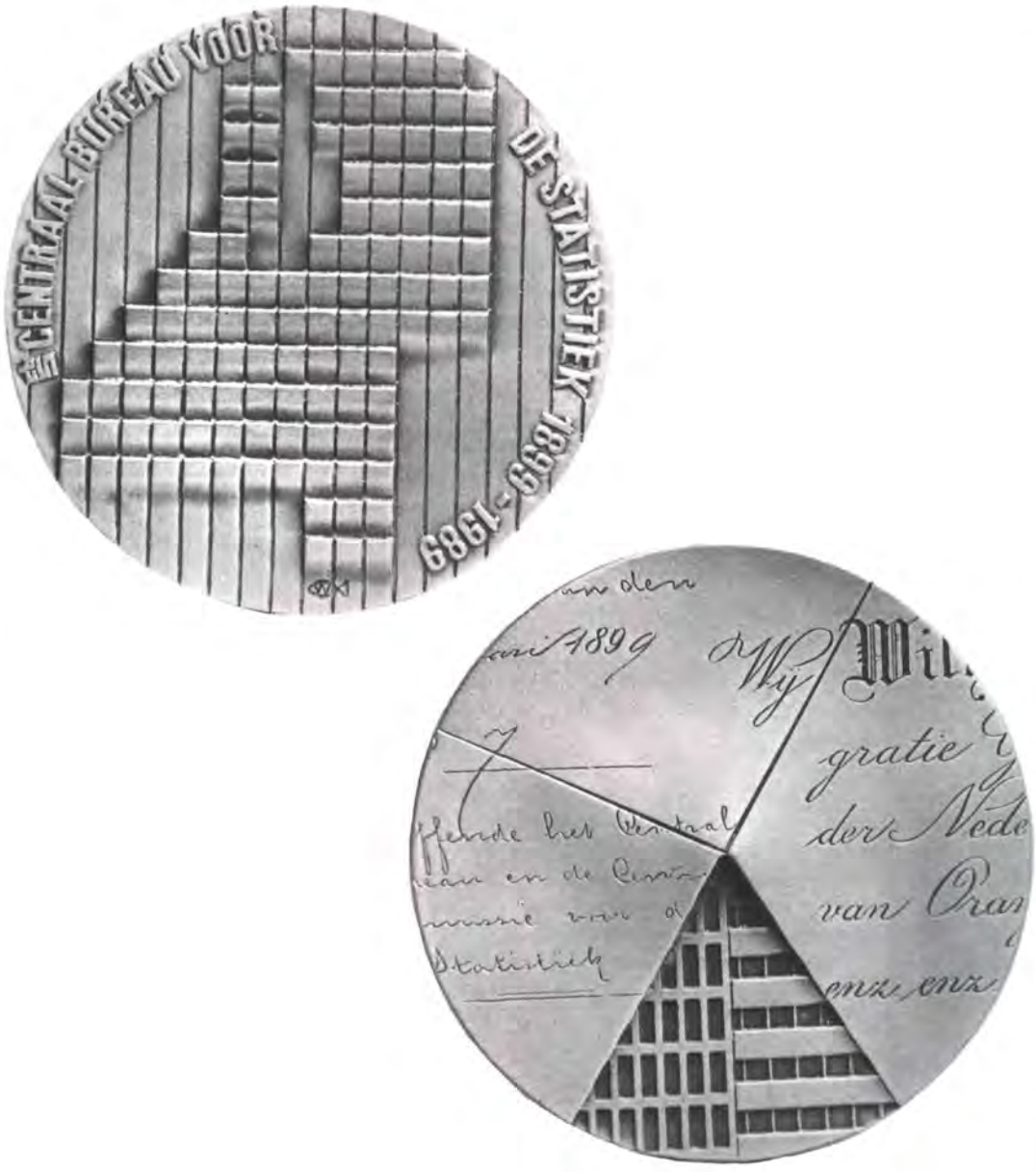

Centro Dantesco
Vrije penning gemaakt voor de prijsvraag van het Centro Dantesco, waarvan in de afgelopen zomer een tentoonstelling te zien was in Ravenna. Het opgegeven thema was een vergelijking uit de Hel van Dante. Dante en Vergilius dalen af in de hel en komen in hoofdstuk 19 regel 49 bij een ravijn waar zondaars op hun kop in putten staan met hun voeten in brand. Dante spreekt met een van hen, Paus Nicolaas III, die denkt dat Dante zijn opvolger Paus Bonifacius VIII is die na hem in dezelfde put zal branden. Dante voelt zich als een priester die de biecht hoort van een sluipmoordenaar. Sluipmoordenaars werden na veroordeling met hun kop naar beneden levend begraven.

Penning 40 jarig huwelijk
Een bronzen gietpenning, diameter 75 mm, die **Jos Reiners** ontwierp in opdracht van een kunstliefhebber en penningverzamelaar in Brabant.

90 Jaar Centraal Bureau voor de Statistiek

Het Koninklijk Besluit waarbij het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Centrale Commissie voor de Statistiek zijn ingesteld, is gedateerd 9 januari 1899. Negentig jaar derhalve verzamelt, bewerkt en publiceert het CBS de Statistische opgaven die voor praktijk of wetenschap nuttig geacht worden.

Ter gelegenheid van dit negentigjarig jubileum is een penning geslagen naar een ontwerp van **Willem Vis** (gepatineerd brons, 70 mm).

De voorzijde van de penning toont een gestileerde kaart van Nederland. De staafjes waaruit het land is opgebouwd, zijn geïnspireerd door het in de statistiek veel gebruikte staafdiagram.

De keerzijde is opgezet als een cirkeldiagram. Ze toont drie karakteristieke passages in origineel handschrift uit het Koninklijk Besluit van 1899. Het uitgediepte vlak geeft de gevelaanzichten van de gebouwen van het CBS in Voorburg en Heerlen weer.

Bestelling van deze penning is mogelijk tegen betaling van de kostprijs (ca. *f* 25,—) vóór 1 september 1989. Nadere inlichtingen hierover zijn te verkrijgen bij het directie-secretariaat van het Centraal Bureau voor de Statistiek, Postbus 959, 2270 AZ Voorburg (tel. 070-694341, toestel 3035).

Boekbespreking

R. VAN DER LINDEN, *Beeldhouwster Theresia R. van der Pant/Sculptress* (Amsterdam 1989) Judith Leyster Stichting/SDU Uitgeverij, 72 blz., *f* 24,95

In 1987 ontving de beeldhouwster Theresia van der Pant de oeuvre-prijs van de Judith Leyster Stichting die eens in de twee jaar een vrouwelijke beeldend kunstenaar bekroont. De prijs bestond uit een geldbedrag van *f* 10.000, een overzichtstentoonstelling en een monografie/catalogus over het werk van de bekroonde. De tentoonstelling vond voorjaar 1989 plaats in het Frans Halsmuseum te Haarlem (daarna was deze tentoonstelling nog een maand in Schiedam te zien). Het boek van Riet van der Linden verscheen, als onderdeel van de prijs, tegelijk als catalogus. Deze monografie is tweetalig (Nederlands en Engels) uitgevoerd.
Behalve een voorwoord en het juryrapport bevat het boek, dat uiteraard rijk geïllustreerd is, twee hoofdstukken (een biografie en een vraaggesprek met de beeldhouwster) plus een door Roos van Put samengestelde catalogus van sculpturen en penningen.
Theresia van der Pant is maakster van zo'n 110 sculpturen en, volgens deze catalogus, 10 penningen. De eerste penning dateert uit 1957 en is indertijd in opdracht van de Vereniging voor Penningkunst vervaardigd bij de dood van de schilder Jan Sluyters. De laatste penning stamt uit 1982: een bronzen gietpenning voor de Elisabeth Otter-Knollstichting. In het boek nemen de penningen een bescheiden plaats in: twee ervan staan (eenzijdig) afgebeeld.
In 1982 werd het leven en werk van Theresia van der Pant reeds uitvoerig beschreven in het (bij uitgeverij Spijk in Venlo) verschenen boek van José Boyens, *Traditie en experiment: tien Nederlandse beeldhouwers*. Vergelijking van de nieuwe monografie met dat boek (indertijd verschenen naar aanleiding van een groepstentoonstelling in het Noordbrabants Museum) laat zien dat Theresia van der Pant na 1982 nog vele schitterende sculpturen heeft gemaakt; in *biografisch* opzicht weet Riet van der Linden echter maar heel weinig toe te voegen aan de periode sinds dat jaar.
Voor liefhebbers van penningen zijn beide hier genoemde publikaties informatief. In het boek uit 1982 staan zeven penningen van Theresia van der Pant beschreven: er is steeds vermeld wat op voor- en keerzijde te zien valt. Het boek uit 1989 is met drie extra penningen completer, maar de beschrijvingen van voor- en keerzijde ontbreken in de recente catalogus.
Overigens wist L.C. Boogerd in een artikeltje over Theresia van der Pant, verschenen in *De Geuzenpenning* van oktober 1973, nog een penningstudie te noemen (vrouw en poes in lood) die in de latere publikaties niet meer terug te vinden is. Kennelijk was de kunstenares daar toch niet tevreden mee. Het artikel van Boogerd maakt ook mooi duidelijk hoe lang Theresia van der Pant aan haar penningen heeft gewerkt. Boogerd drukt in 1973 de voorzijde af van een penning met de kop van Strawinsky. In het boek uit 1982 wordt deze penning over het hoofd gezien; in de publikatie uit 1989 is de Strawinsky-penning gedateerd: 1975.
Theresia van der Pant werd geboren in 1924. Ze doceerde, tot 1982, aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam; de laatste jaren van die periode was zij hoogleraar van de beeldhouwafdeling ter vervanging van professor Esser. Riet van der Linden schrijft over deze periode: 'In verschillende opzichten lijkt Theresia van der Pant op de door haar zo gewaardeerde Oscar Jespers: ook zij leert de studenten op eigen benen staan en heeft een grote flexibiliteit, wat inhoudt dat zij open staat voor onverwachte dingen die zich tijdens het werkproces kunnen voordoen. Hierin week zij af van haar collega Paul Grégoire, die vanuit een concept werkte waarvan niet mocht worden afgeweken. Voor Theresia van der Pant is elk beeld een strijd met het materiaal en als leermeester verbergt zij niet, dat dat proces bij haar ook zo verloopt.'
In het wat oppervlakkige boekje *Nederlandse penningkunst* (SDU 1988) schrijft J.N. van Wessem over deze beeldhouwster: 'Theresia van der Pant is vooral bekend vanwege haar dierplastieken en portretten. Van deze portretten maakte zij graag een penning als tegenhanger.' In de catalogus die nu is verschenen, zien we echter slechts één penning als pendant van een gebeeldhouwd portret: Strawinsky. Dieren komen op haar penningen overigens maar spaarzaam voor (een schaap met jong, uit 1958) en dat is bijzonder jammer, want de dierfiguur is het belangrijkste thema in het overige werk van Theresia van der Pant: vogels, vissen en bizons, schitterend gestileerd. Als deze beeldhouwster ooit nog eens een elfde penning aan haar officiële oeuvre toevoegt, hoop ik dat ze de numismatiek verrijkt met een magnifieke uil. Een ander dier is natuurlijk óók welkom.

Karel Soudijn

Tentoonstellingen

KLEYN PROFEYT
Munten van de VOC in India.
Tot 31 december 1989 in Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25 te Rotterdam (010-4111055); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 11.00-17.00 uur.

SCHEPEN MET GELD
De handel van de VOC op Azië en de daarbij gebruikte munten.
Verlengd tot 30 september 1989 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28 te Leiden (071-120748); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 13.00-17.00 uur.

REVOLUTIONAIR GELD
Veranderingen in het Franse geldstelsel rond 1800 en de invloed daarvan op de rest van Europa.
Tot januari 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden (zie hiervoor).

MONETA GOSLARIENSIS
Munten uit Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van Goslar, een van de centra van handel in en verwerking van de rijke zilvervoorraden uit de Rammelsberg.
Tot medio 1990 in Niedersächsisches Münzkabinett der Deutschen Bank, Georgsplatz 20 te Hannover, geopend maandag, woensdag en vrijdag 08.15-15.30 uur en dinsdag en donderdag 08.15-17.30 uur.

BIZA-PENNINGEN
Penningen met betrekking tot het ministerie van Binnenlandse Zaken.
Van 10 oktober tot en met 2 november 1989 in het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Scheldeldoekshaven 200 's-Gravenhage (070-716041); geopend maandag t/m vrijdag 8-18 uur.

JAN PAUL KRUIMEL-PENNINGEN
Penningen van deze Oegstgeester ontwerper.
10 oktober t/m 2 november 1989 in het Ministerie van Binnenlandse Zaken. 's-Gravenhage (zie hiervoor).

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST
Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1, 1815 GP Alkmaar, 072-120041, giro 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60, 4205 HD Gorinchem, 01830-26543

muntenhandel Groningana

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

RIETDIJK bv

Gespecialiseerd in het veilen van Numismatische collecties

★ De commissie bedraagt 15% (incl. btw en verzekering) van de opbrengst en *f* 2,— kavelgeld.

★ Op grotere objekten is reductie mogelijk en worden eventueel renteloze voorschotten verstrekt.

Inzendingen zijn mogelijk ten kantore van maandag t/m zaterdag van 10.00-16.00 uur, of per aangetekende post. (Grotere collecties kunnen desgewenst afgehaald worden).

RIETDIJK bv

(Dir. M.M.A. Lichtendahl)
Noordeinde 41 (schuin t/o het Paleis)
Den Haag
tel. 070-647831, b.g.g. 647957

een kwestie van vertrouwen sinds 1919

ONONTBEERLIJK:

VERZAMELBAND
DE BEELDENAAR

een in kunststof uitgevoerde pennenband in Beeldenaar blauw met zilveropdruk.

Voor u, abonnee, die zijn/haar nummers van de Beeldenaar *veilig, handig en overzichtelijk* bijeen wil houden en voor wie de Beeldenaar een blijvende waarde vertegenwoordigt.

U komt in het bezit van uw 'Verzamelband Beeldenaar' door *f* 18,50 over te maken op girorekeningnummer 5761252 t.n.v. Stichting De Beeldenaar te Amsterdam onder vermelding van 'verzamelband'.

Spaar en Voorschotbank Surhuisterveen

Afdeling munten en edele metalen

MUNTEN - PENNINGEN
BANKBILJETTEN
Inkoop / verkoop / gratis taxatie
(betaling: per kas, bank of giro)

Een bezoek aan ons
Munt en Penningkabinet
is de moeite waard.
Geopend van
maandag t/m vrijdag
van 12.00 tot 16.00 uur

Torenplein 7
9231 CG Surhuisterveen
Telefoon 05124 - 1925
Fax 05124 - 1047

Munten
Penningen
Papiergeld
Accessoires
Numismatische boeken

Taxaties
Verzekeringen

INKOOP – VERKOOP – VEILING

Onze grote voorraad is zeker een bezoek waard !

Laurens Schulman b.v.
Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

BELANGRIJKE VEILING VAN 2000 KAVELS

Vraag onze gratis veiling catalogus

* **Provinciaal:** mooie collectie gouden en zilveren munten w.o. Holland, zilveren rijder of ducaton 1673, piedfort!
* **Koninkrijk:** waaronder vele stukken op gepolijst stempel zoals ½ gulden 1910, 1 gulden 1842 korter borstbeeld, 1 gulden 1850, 2½ gulden 1841, 2½ gulden 1849 var. enz. enz.
* **Antieke munten:** ca. 100 kavels Romeinse munten.
* **Bankpapier:** gevarieerde afdeling waaronder leuke collectie Nederland.
* **Gouden munten:** van de gehele wereld waaronder mooie verzameling Italië, Zwitserland, Noord- en Zuid-Amerika.
* **Lots:** grote afdeling collecties en restanten ca. 500 kavels. 'Voor elck wat wils'.

"voor klinkende munt"

DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs

munt- en penningkundig nieuws

september/oktober 1989
13e jaargang no. 5

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

MONNAIES - MEDAILLES - LIVRES NUMISMATIQUES - VENTES PUBLIQUES - ARCHEOLOGIE

✽

MUNTEN - PENNINGEN - NUMISMATISCHE BOEKEN - VEILINGEN - OUDHEDEN

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448 — 1016 GD Amsterdam
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21 — Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem
J. C. van der Wis

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Uitgave
Stichting De Beeldenaar
Postbus 98
1000 AB Amsterdam
Postgiro 5761252
Bankrekeningnummer:
27.67.73.632

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: f32,—.
Overige landen: f58,—.
Losse nummers: f6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Bij de voorplaat:
Wasportret van J.G. Holtzhey, circa 1765 (KPK).

Inhoud

Ten Geleide 143
Drs G. van der Meer 65 jaar 144
Kunst en kunde, bescheiden en beminnelijk 146
De penning, drager van het hoofd 149
Constantinopel en Constantijn 150
Een stadszegel uit 1536 en zijn zilvermerken 156
Zu den graphischen Porträts Abraham van Goorles (1549-1608) 157
Munt of penning? 160
Topografisches zur Hamburger Dadler-Medaille von 1636 . 163
De draagpenning van mr. Johan Copes 166
Verdere lotgevallen van een Maagd 169
Historiepenningen getekend door Bernard Picart 171
Vaste klant bij Holtzhey 176
Een doosje met speelpenninkjes 182
Een stel 19e eeuwse penningstempels 187
'Fryslân's Rom' 191
Penningen van Ruth Brouwer, uit de periode 1955-1975 . 194
Verenigingsnieuws 198

Ten geleide

Deze aflevering van *De Beeldenaar* is opgedragen aan mevrouw drs G. van der Meer. Vorig jaar legde zij na 28 jaar conservatorschap bij Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, waar zij het beheer had over de afdeling penningen, haar functie neer. Haar belangstelling voor penningen heeft zij zeker niet verloren, maar de wens om tijd te winnen voor interessante dingen en te worden verlost van de meer routinematige zaken hebben haar tot dit besluit gebracht.
Het idee mw. Van der Meer een speciaal nummer van *De Beeldenaar* aan te bieden, ontstond toen zij vorig jaar vervroegd uittrad. Het lag in de bedoeling de presentatie te laten plaatsvinden omstreeks haar 65e verjaardag in juni van dit jaar, tijdens de opening van een nieuwe tentoonstelling van het Koninklijk Penningkabinet, maar deze opening moest worden uitgesteld tot 6 oktober. Vanaf die datum is 'Holtzhey & Zoon, een 18e eeuwse penningfabriek' te zien, een tentoonstelling over een onderwerp waarmee de gehuldigde een grote affiniteit heeft, zoals blijkt uit haar vele publicaties over de familie Holtzhey en diens producten. Maar haar numismatische interesse is ruimer dan alleen de 18e eeuwse penningen en de inhoud van dit blad is bedoeld als een afspiegeling daarvan. Zo zijn hierin artikelen opgenomen waarin sprake is van munten, prenten, stempels, tekeningen, zegels en zilverwerk, evenals van cartografen, drenkelingen, fokkers, keizers, maagden, medailleurs en verzamelaars.
Eén facet van de belangstellingssfeer van mevrouw Van der Meer ontbreekt hier. De redactie heeft gekozen voor een themanummer over penningen, waardoor er geen ruimte was om aandacht te besteden aan Angelsaksische en andere middeleeuwse munten in Scandinavische vondsten: haar speciale interesse voor die materie is dus onbelicht gebleven.

A.P.

Drs G. van der Meer 65 jaar

door H. Enno van Gelder

Mevrouw drs G. van der Meer, 1960-1988 conservator afd. penningen van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

Hoewel Gay van der Meer nog geregeld achter haar schrijfmachine op het Penningkabinet te vinden is, heeft ze al een jaar geleden haar functie als conservator-penningen neergelegd en zal ze als gast de opening van de Holtzhey-tentoonstelling, die zonder haar jarenlange voorbereiding ondenkbaar is, bijwonen. Bij haar eerste bezoek aan het kabinet, nu 30 jaar geleden, dacht ze nog helemaal niet aan penningen, al was ze zeker niet zonder ervaring in de numismatiek.

Tijdens haar studie Engels was haar aandacht gevestigd op het rijke materiaal dat de honderden namen van muntplaatsen en muntmeesters op de Angelsaksische munten bieden voor taalkundig onderzoek. Zij werd door wijlen Michael Dolley grondig op dit gebied ingewerkt, wat ertoe leidde dat ze weldra betrokken werd bij de publikatie van de omvangrijke Zweedse muntvondsten uit de Viking-tijd, die o.a. zeer veel Engelse munten bevatten. Haar eerste artikel in *De Geuzenpenning* heette dan ook Numismatiek en taalkunde[1]. Sindsdien heeft ze bijna elk jaar, het laatst in 1980, enige tijd in Stockholm aan dit projekt meegewerkt, wat haar al vroeg in internationale kring van collega's bekendheid gaf en haar voorgoed voor de numismatiek won.

Toen in 1960 een plaats vrij kwam in de staf van het Koninklijk Penningkabinet, nam ze die met enthousiasme in. Omdat ze de kunsthistoricus Niek Zon opvolgde, kwam haar direkte taak op het gebied van de penningen te liggen en werkte ze zich ook daarvoor in, o.a. door colleges kunstgeschiedenis te volgen, zodat ze het inventarisatiewerk, de expositievoorbereiding en het contact met hedendaagse kunstenaars methodisch en energiek kon voortzetten. Gay was echter veelzijdig geïnteresseerd en bleef ook over munten studeren, lezingen houden en publiceren, zoals over de Groningse klop van 1590[2], in 1983 over de Zeeuwse kwart en achtste rijksdaalders[3] en binnenkort weer over Angelsaksische munten in een 17e eeuwse handschrift[4].

Maar al in 1961 verschijnt de naam Holtzhey in de titel van een artikel over de Zeeuwse duiten van 1754[5] en die naam heeft haar vervolgens niet meer losgelaten. Zij werd steeds meer geboeid door de studie van de penningkunst van de 17e en 18e eeuw, die ze door systematisch onderzoek van collecties en archivalia en door toepassing van in de muntkunde ontwikkelde methoden als stempelvergelijking een solide basis en een nieuwe diepgang verleende; zij besteedde daarbij vooral aandacht aan de inhoud en betekenis van de voorstellingen en aan de wijze van produktie en afzet. Haar omvangrijke artikelen over het oeuvre van de medailleurs Martinus en Johan George Holtzhey[6] leggen daarvan getuigenis af. Maar ook afzonderlijke studies, bijv. over de napjes en kalebasjes aan de geuzenpenningen van 1566[7] en over de gigantische Hoogvliet-penning in Teylers Museum[8] tonen haar belezenheid en scherpzinnigheid bij het detailonderzoek, terwijl talrijke voordrachten zowel in ons land als op congressen in het buitenland[9] de gelegenheid gaven haar algemene inzichten uit te dragen.

Het voorafgaande mag niet de indruk wekken dat Gay's werk zich tot de studeerkamer beperkte. Op haar voortdurende aktiviteit voor de moderne Nederlandse penningkunst wordt elders in dit nummer ingegaan, maar dat is slechts één onderdeel. Dankzij het gemak waarmee zij zich mondeling en schriftelijk in vreemde talen uitdrukt, was ze lang een graag gezien deelnemer aan internationale congressen en fungeerde ze enige tijd als vice-voorzitter van de FIDEM. Buiten de numismatiek vervulde ze o.a. functies in het bestuur van haar flatgebouw en in de N.H.-kerk, nam ze deel aan het werk van de Historische sectie van de Ned. Museumvereniging en van de Werkgroep 18e eeuw. Daarbinnen is zij secretaris van het Genootschap geweest, vele jaren bestuurslid van de Vereniging voor Penningkunst en is ze al van 1961 lid van de redactie van het Jaarboek, dat dankzij haar akribie zo weinig drukfouten bevat. Veelvuldig heeft ze ook het werk van jongere en oudere auteurs geïnspireerd en begeleid, waarvan voorbeelden zijn Kamerbeeks artikel over de penningen van Willem III[10] en het persklaar maken van Bemolt van Loghum Slaterus' catalogus van familiepenningen[11]. Persoonlijk ben ik dankbaar voor de jarenlange samenwerking, waarbij ik ook denk aan de vele malen dat zij, soms in moeilijke omstandigheden, als waarnemend directeur is opgetreden. Dat Gay mij in 1986 als lid van Teylers Tweede Genootschap en conservator van Teylers penningkabinet is opgevolgd, was vanzelfsprekend.

Noten

1. *De Geuzenpenning* (1960) 13
2. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* [JMP] (1961) 31
3. *JMP* (1983) 31
4. Te verschijnen in *British Numismatic Journal*
5. *JMP* (1961) 78
6. *JMP* (1971/2) 101; (1973/4) 141
7. *De Beeldenaar* (1980) 91
8. *De Geuzenpenning* (1976) 4 = *Teyler's Museum Magazijn* 13 (1986) 3
9. *La medaglia barocca in Italia e in Europa. Atti del terzo convegno di studio,* (Udine 1981) 44
10. *JMP* (1981) 59
11. *Nederlandse familiepenningen tot 1813* (Zutphen 1981)

Kunst en kunde, bescheiden en beminnelijk

door K.H. Heins

In *De Geuzenpenning* van januari 1962 werd, in de rubriek 'Koninklijk Penningkabinet', een artikel geplaatst over 'Penningen uit Italië; een artikel van de hand van mw. Van der Meer ter gelegenheid van een tentoonstelling, waarmee de ingebruikneming van de expositiezaal van het KPK in Den Haag werd gerealiseerd. Kortgeleden mochten we getuige zijn van de opening van de nieuwe expositieruimte van het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Bij eerstgenoemde opening

Cor van Kralingen: Witte Cornelisz de With (Ver. Penningkunst 1959-2)

was mw. van der Meer al enige jaren in functie als conservator van de afdeling penningen en bij de laatstgenoemde nog steeds.
Zij was bijna 30 jaren de fakkeldraagster binnen de staf van het Penningkabinet, óók en vooral voor de moderne penningen.

Reeds dr H.J. Dompierre de Chaufepié bevorderde in het begin van deze eeuw – als directeur van het Koninklijk Penningkabinet – de moderne penningkunst en legde zich er op toe, eigentijdse penningen uit binnen- en buitenland voor de collectie te verwerven. Eerste en Tweede Wereldoorlog gooiden danig roet in het eten, zeker voor wat betreft de buitenlandse penningen, maar ook gedurende de tussenliggende jaren – zo moet helaas geconstateerd worden – zat de klad er danig in. Verheugend was het daarom, dat onder de directie van dr H. Enno van Gelder de draad in de vijftiger jaren weer werd opgepakt. Zo werd bijvoorbeeld een grote 'Internationale Tentoonstelling voor Penningkunst' gehouden in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Dit was ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Penningkunst in 1950. Mw O.N. Roovers en de heer N.E.H.J.J. Zon begonnen in die tijd respectievelijk een nieuwe rangschikking en beschrijving van de moderne penningen (naar medailleur) en een nieuwe algemene inventarisatie van alle Nederlandse penningen. Ook verzorgden beiden vele andere tentoonstellingen in eigen land en inzendingen naar tentoonstellingen in het buitenland. Het was de heer Zon, die ook in toenemende mate contacten onderhield met werkende Nederlandse medailleurs.
Toen de heer Zon in 1959 overleed, werd met zeer veel waardering gesproken over zijn bijzondere liefde voor de hedendaagse penningkunst, die hij uitdroeg met grote kennis van zaken, gesteund door good-will van alle kanten. Men vond, dat hij een moeilijk te vervullen plaats open liet...

Mw. van der Meer volgde de heer Zon in november 1959 op en ging niet alleen met voortvarendheid aan de slag, maar gaf er al spoedig blijk van, dat zij een ten minste gelijke affectie bezat ten aanzien van de moderne penningkunst. Zo schreef zij in bovengenoemd artikel uit 1962 o.a., dat... *met voldoening vastgesteld kan worden, dat de Nederlandse niet voor de Italiaanse penningkunst onder doet* (!)
Vanaf het begin van de jaren vijftig werden reeksen binnenlandse en buitenlandse penningen aan de collectie van het Penningkabinet toegevoegd, waardoor een duidelijker en completer beeld van de bloei van de penningkunst ontstond. Tevens kreeg 'De Penning' een duidelijker plaats in de

Marianne Letterie: Zeehonden (1980)

kunsthistorische ontwikkeling en een ruimer plaats in de kunstgeschiedenis.
Op deze vruchtbare gronden bouwde mw. Van der Meer voort. En hoe! Zij schreef vele tientallen artikelen over moderne penningen en hun makers, zoals bijvoorbeeld over 'Konventie en originaliteit in de Penningkunst' (*GP* 64-4), 'Sportprijspenningen' (*GP* 66-3), in de serie 'Zijn Penningkunst' over Niel Steenbergen (*GP* 69-4) enz. Ook kwamen er vele penningbeschrijvingen van haar hand.

In 1963 werd in het Koninklijk Penningkabinet een tentoonstelling gehouden: '5 Eeuwen Neder-

Paul Grégoire: 10 jaar FIDEM

landse Penningkunst' en in het Haags Gemeente Museum een tentoonstelling 'Hedendaagse Penningkunst uit 33 landen'. Dit ter gelegenheid van het tiende FIDEM-Congres. (Fédération Internationale des Editeurs de Médailles).
Mw. van der Meer verzorgde niet alleen de Nederlandse inzending, maar ook het uit het buitenland bijeenbrengen van de inzendingen en de voorbereiding en uitvoering van de catalogus; dit laatste in samenwerking met het Gemeentemuseum.

Mw. van der Meer verzorgde vele jaren de Nederlandse inzendingen naar de FIDEM-tentoonstellingen in verre landen. Zij werkte ook vele jaren daadwerkelijk mee bij het totstandkomen van nieuwe penningen, door voorlichting en overleg, maar vooral ook door het bestuurslidmaatschap van de Vereniging voor Penningkunst, die haar daarom ook zeer veel dank verschuldigd is.

Geen moeite was haar teveel, om haar welhaast encyclopedische kennis in dienst te stellen van onderzoekers en auteurs uit binnen- en buitenland. Zo kon wijlen de heer W.F. van Eekelen voor zijn grote serie van meer dan dertig artikelen over 'Nederlandse makers van Penningen' met de daarbij steeds opgenomen beredeneerde katalogus telkenmale een beroep op haar doen. Steeds weer bleek, in de omgang en uit het geschrevene, op welk een beminnelijke wijze zij de kunstzinnige zowel als de andere aspecten van de moderne penningen benaderde en wist weer te geven.
Een waardiger beoordelaar en pleitbezorger had deze beminnelijke Kunstvorm zich niet kunnen wensen!
Het is goed, dat de fakkel, die zij met verve brandend hield in goede handen is overgedragen.

muntenhandel Groningana

CIV. GRONIN GA.

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

De penning, drager van het hoofd

door Geer Steyn

In de penningkunst dient het hoofd vaak tot onderwerp. Het portret draagt de idee van de penning, ontwikkelt zich tot metafoor in nauwe verbintenis met de achterkant.
Waar de medailleur kiest voor de min of meer ronde vorm van de penning, daar kan een prachtige eenheid ontstaan van portret en penning. Het ronde van het hoofd leent zich ervoor om op het penningvlak tot een uitgebalanceerde compositie te komen. Met name het profiel oefent een grote aantrekkingskracht uit. De diepteverschillen in het profiel zijn mooi te reduceren tot het domein van het reliëf. Het profiel laat zich op een natuurlijke manier met de penning verbinden.
Dit levert de medailleur een grote fascinatie op – niet alleen bij het maken van een penning, maar ook in de blik op zijn omgeving.

Tijdens gesprekken of waar ik maar mensen ontmoet, heb ik de neiging even slinks het profiel van mijn opponent te bekijken: het liefst om allerlei interessante, uitgesproken gelaatsvormen te ontdekken. Vaak leidt dit gedrag tot verwarring en irritatie: een vreemd oor kan mij meer boeien dan wat iemand te zeggen heeft.

Een dankbare plek waar ik mijn voyeurisme ongestoord uitoefen, is de vergadertafel van de Vereniging voor Penningkunst. Vaak heb ik gedacht: hoe fraai zou het hoofd van Gay van der Meer tot een penning te plooien zijn.

A. G. van der Dussen b.v.
(beëdigd taxateur in munten sinds 1975)

Hondstraat 5,
NL-6211 HW Maastricht.
tel. 043-215.119
Fax. 216.014

De Beeldenaar Nr. 5 komt volgens de planning uit begin October.

Dan hebben wij, als alles volgens onze planning goed verlopen is, onze veiling Nr. 12 op 9, 10 en 11 october, al weer achter de rug en kunt U beginnen om onze rekeningen te gaan betalen.

Wij brengen onze veiling Nr. 13 nu al onder Uw aandacht.

Deze vindt plaats, D.V., op

12, 13 en 14 maart 1990.

Wij kunnen nog goede inleveringen gebruiken.

Wij zijn het enige huis dat zowel aan de grote als de kleine verzamelaar denkt.

Wij rekenen op U.

De Beeldenaar kennende, wensen wij U nu al

PRETTIGE FEESTDAGEN.

A. G. & P. van der Dussen

Constantinopel en Constantijn

door J.P.A. van der Vin

Een van de belangrijkste stukken in de collectie antieke munten van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden is een Romeinse gouden penning van keizer Constantinus I (= Constantijn de Grote). Het is een medaillon met een gewicht van 9 solidi (= 40,5 gram, ∅ 46 mm), geslagen in 330 na Chr. in de munt van Constantinopel. Hoewel dit medaillon reeds vaak in historische en numismatische studies is afgebeeld, heeft nog weinig onderzoek naar functie, voorstelling en context van ontstaan plaats gevonden.

De historische achtergrond

Op 11 mei 330 werd in Constantinopel een groot feest gevierd. Keizer Constantijn was met zijn twee zonen, de caesaren Constantinus junior en Constantius uit zijn nabijgelegen Aziatische residentie Nicomedia overgestoken om de nieuwe, tweede hoofdstad van zijn rijk plechtig in te wijden. Hoewel er op vele plaatsen nog druk gebouwd en getimmerd werd, was de uitbreiding van de kleine provinciestad Byzantium tot regeringscentrum zover gevorderd, dat het inwijdingsfeest gevierd kon worden. In nauwelijks zes jaar had de stad een complete gedaanteverwisseling ondergaan. Het was een moeilijke tijd geweest, want geregeld had de keizer in die jaren zijn plannen veranderd en dat betekende steeds weer aanpassingen in het bouwprogramma. Het project was gestart in het najaar van 324. Op 18 september van dat jaar had in de wateren van de Bosporus tegenover Byzantium een zeeslag plaats gevonden tussen Constantijn en zijn mede-keizer Licinius I. Ter herinnering aan zijn overwinning gaf Constantijn het stadje Byzantium een nieuwe naam: Constantinopolis = stad van Constantijn. Speciale fondsen werden vrijgemaakt en de reparatie van de in verval geraakte stadsmuur werd gestart; de verdere afbouw van twee al lang tevoren begonnen, maar door geldgebrek nooit voltooide bouwwerken, een renbaan en een badhuis, werd weer ter hand genomen.

Twee jaar later, in 326, kwam het tot een breuk tussen de keizer enerzijds en de Senaat en adellijke families in Rome anderzijds. Constantijn verliet het al bijna 1100 jaar oude Rome, dat nog steeds het regeringscentrum was voor het gehele rijk; hij zou er nooit meer terugkeren. Hoewel de details van de gebeurtenissen van deze jaren uit de literaire bronnen niet erg duidelijk worden, mag een directe relatie tussen de breuk met Rome en de verdere groei van Constantinopel zeker worden gelegd.

In 328 werd Constantinopel officieel aangewezen als hét nieuwe regeringscentrum en begon een stadsuitbreiding op grote schaal. In snel tempo verrezen velerlei bouwwerken: een keizerlijk paleis hoog op de acropolis, een kathedrale kerk en andere kerken, een senaatsgebouw, grote pleinen met monumentale zuilen, en luxe paleizen voor de leden van de machtige adellijke families van Rome, die werden uitgenodigd zich vrijwillig – of onder enige dwang – in de nieuwe hoofdstad te vestigen. Immigranten werden met succes door privileges en beloften van gratis graan aangelokt om de bevolking van de stad te vergroten; ook voor hun huisvesting werd gezorgd. De stad moest volgens orders van de keizer zoveel mogelijk op Rome gaan lijken, maar dat bleek in de praktijk toch een onmogelijke opgave. Het ontbreken in Byzantium van een eigen, lange geschiedenis viel niet op te lossen. Dit gemis werd zoveel mogelijk goedgemaakt door op grote schaal uit het gehele rijk beroemde kunstwerken naar Constantinopel te slepen om daarmee de stad te verfraaien en er tevens een allure van ouderdom aan te geven.

Ook in een ander opzicht bleef Constantinopel fundamenteel verschillen van Rome: het werd opgebouwd als een christelijke hoofdstad, terwijl Rome nog lang het centrum bleef van de oude Romeinse staatscultus. Daarom verrezen er in Constantinopel geen tempels, maar kerken. De oude tempels van Byzantium werden buiten gebruik gesteld; slechts twee ervan werden als monument nog in stand gehouden. In Rome bleven de tempels daarentegen nog volop in gebruik en het is opvallend dat in de tijd van Constantijn, maar ook nog onder zijn opvolgers, in het oude centrum van Rome geen enkel christelijk bouwwerk verrees. Alle vroeg-christelijke gebouwen van Rome zijn buiten het gebied van Forum Romanum en Palatijn, het hart van de stad, gesitueerd.

De feestelijkheden

Hoewel in het Romeinse rijk voor talrijke feesten uitgebreide rituelen vastlagen, voldeed voor de inwijding van Constantinopel geen enkel bestaand draaiboek. Juist omdat de keizer beslist had, dat de nieuwe hoofdstad een volledig christelijke stad zou zijn, moest een geheel nieuw ritueel worden ontworpen. Dat magiërs, wichelaars en waarzeggers daarin volgens sommige geschiedschrijvers toch weer een rol speelden, tekent het dualistische karakter van de keizerlijke politiek. Enerzijds propageerde en stimuleerde hij het christendom zoveel hij kon, anderzijds wilde hij om redenen van persoonlijke dan wel poli-

tieke aard de oude staatscultus niet geheel loslaten. Officieel was Constantijn nog steeds Pontifex Maximus, opperpriester in de oude cultus; in de praktijk heeft hij deze functie in het tweede deel van zijn regering niet meer uitgeoefend. De functie van pontifex wordt dan ook niet meer onder zijn titels – bijvoorbeeld op munten of in inscripties – vermeld.

De verandering in godsdienstige voorkeur was bij de keizer snel gegaan. Zijn decennalia (tienjarig regeringsjubileum) had Constantijn op traditionele wijze in 315/316 te Rome gevierd. Toen werd de door de Senaat voor hem gebouwde Boog van Constantijn plechtig ingewijd. Het was het laatste monument van de cultus van Sol Invictus, de onoverwinnelijke zonnegod. Die godheid genoot in de beginjaren van de 4e eeuw in het gehele Romeinse rijk de hoogst verering en de keizer zelf noemt zich in inscripties en op zijn munten *comes* (= metgezel) van deze Sol Invictus.

Bij de vicennalia (twintigjarig jubileum) in 325/326 is de situatie al sterk gewijzigd. In 325 verbleef Constantijn in het Kleinaziatische Nicaea, waar hij tussen 20 mei en 19 juli het eerste christelijke oecumenische concilie presideerde. In die stad vierde hij een week na het concilie, op 25 juli, zijn vicennalia met een geheel christelijk ritueel. In 326 reisde hij naar Rome en daar werd op 25 juli het jubileum nogmaals gevierd, maar nu op traditioneel Romeinse wijze. Bij die gelegenheid rezen er volgens verschillende geschiedschrijvers plotseling ernstige problemen. De al langer gespannen verhouding tussen de keizer en de sterk traditioneel gerichte Romeinse adel ontaardde in een heftige ruzie, die tijdens de grote offerplechtigheden voor Jupiter Optimus Maximus bij de tempel op het Capitool tot uitbarsting kwam. Enkele weken later vertrok de keizer vertoornd plotseling uit Rome en begaf zich via de Balkan naar zijn oostelijke residentie in Nicomedia.

De inwijding van Constantinopel volgde vier jaar na de viering van de vicennalia. Dit moet een grotendeels christelijke plechtigheid zijn geweest, ook al hebben enkele belangrijke pagane elementen niet ontbroken. De keuze van juist de 11e mei als dag voor de inwijding berustte waarschijnlijk niet op toeval. Het was de feestdag van de heilige Mocius, een martelaar die tijdens de christenvervolging van de late 3e eeuw in Byzantium voor zijn geloof was gestorven en ter plaatse al snel grote verering genoot. Waarschijnlijk vormde de Hagia Eirenekerk nabij het paleis het middelpunt van de religieuze plechtigheden. Deze kerk was direct na 326 gebouwd als bisschopskerk en tot de voltooiing van de oude Hagia Sophiakerk in 360 bleef de Hagia Eirene de belangrijkste kerk van de stad. Een tweede plaats van belang in de feestelijkheden was het Forum van Constantijn, het grote ronde plein met de 45 meter hoge porfieren zuil in het centrum. Hierheen leidde een lange processie en hier werden rond de zuil hymnen gezongen. Opmerkelijk was het uitzonderlijk grote, vergulde keizerbeeld bovenop deze zuil, waarin Constantijn werd weergegeven in de gestalte van de zonnegod Helios (= Sol). Was dit nog een herinnering aan de tijd dat de keizer zich comes van Sol Invictus noemde? Steeds weer stuiten we bij Constantijn op dit soort dualistisch handelen.

De nieuwe renbaan werd in gebruik genomen met een uitvoerig programma van wagenrennen, dat op de dag na de officiële inwijding aan het volk werd aangeboden. Ook het paleis zal in het feestprogramma een belangrijke plaats hebben ingenomen. Daar werden senatoren, hoge ambtenaren en militairen door de keizer in audiëntie ontvangen en daar ook reikte de keizer geschenken in velerlei vormen uit. Eén van die vormen is ons zeer goed bekend: als herinnering aan de feestelijke inwijding op 11 mei werden door de keizer gouden en zilveren medaillons uitgereikt.

Koperen follis, type Urbs Roma, muntplaats Nicomedia.

Koperen follis, type Constantinopolis, muntplaats Cyzicus.

Munten en medaillons

Het meest talrijk zijn de gewone circulatiemunten, die in 330 en de daarop volgende jaren ter herinnering aan de inwijding van de nieuwe hoofdstad werden uitgegeven. Twee parallelemissies zijn in alle muntplaatsen van het rijk op zeer grote schaal geproduceerd. De ene toont een gehelmde vrouwenbuste naar links, gekleed in een keizerlijke mantel en deze voorstelling gaat vergezeld van het opschrift URBS ROMA. De keerzijde toont de wolvin die Romulus en Remus zoogt en erboven ziet men een tweetal sterren, die verwijzen naar de legendarische beschermers van de stad Rome, de Dioscuren Castor en Pol-

lux. De tweede munt toont eveneens een gehelmde vrouwenbuste naar links, die gekleed gaat in een keizerlijke mantel. Deze vrouw draagt echter een lauwerkrans rond de helm als teken van een overwinning, en heeft een omgekeerde speer of scepter in de linkerhand. Het opschrift CONSTANTINOPOLIS geeft aan wie er bedoeld wordt. Het is duidelijk dat deze figuur ontworpen is naar het voorbeeld van Roma. Een vaste uitbeelding voor Constantinopolis bestond nog niet op dit moment; die zou in de volgende jaren pas tot ontwikkeling komen. De keerzijde toont een Victoria met speer en schild naar links op een scheepsboeg. Zoals Romulus en Remus ten grondslag lagen aan de stad Rome, zo ontleende Constantinopel in feite het ontstaan aan de zeeslag tegen Licinius in 324.

Bekend is dat Romeinse keizers tijdens feestelijkheden soms geld uitstrooiden onder de menigte. Het is zeker denkbaar dat ook deze twee series voor de eerste maal op die manier in omloop zijn gebracht om de bevolking van Constantinopel te verblijden. De politieke propaganda-boodschap op dit geld is duidelijk: de bevolking werd er op deze wijze vertrouwd mee gemaakt dat er voortaan twee gelijkwaardige hoofdsteden naast elkaar in het Romeinse rijk bestonden, het oude Rome en het nieuwe Constantinopel. Behalve deze muntseries, die bedoeld waren voor alle lagen in de bevolking, werden speciale herdenkingspenningen geslagen in goud en zilver. Vooral het munthuis in Constantinopel moet hier veel werk aan hebben gehad, naast de produktie van gewone circulatiemunten, die van jaar tot jaar sterk in omvang toenam.

Op de zilveren stukken van 16,8 gram – het gewicht van 5 zilveren siliquae – staat de keizer op de voorzijde afgebeeld, de op een troon gezeten Tyche (stadsgodin) van Constantinopel met de voet op een scheepsboeg op de keerzijde. De voorzijde draagt geen opschrift, de keerzijdetekst luidt D(ominus) N(oster) CONSTANTINUS MAX(imus) TRIUMF(ator) AUG(ustus). Het woord Triumfator in dit opschrift is evenals de scheepsboeg een verwijzing naar de overwinning van 324. In de afsnede staat de muntplaatsaanduiding in de vorm van het woord MCONS (Moneta Constantinopolitana). De laatste letter van het woord in de afsnede wijst op het muntatelier (officina); exemplaren uit drie verschillende officinae (B, D en S) zijn bekend, zodat hier zeker sprake is geweest van een tamelijk omvangrijke serie. Veel is hier niet van over gebleven: slechts vier exemplaren zijn tot nu toe bekend in verschillende museumcollecties verspreid over Europa. Anders dan bij de munten die in alle muntplaatsen van het rijk werden geslagen was de produktie van deze speciale emissie uitsluitend in Constantinopel geconcentreerd.

Deze zilveren penningen waren bedoeld als geschenk voor beambten en militairen van middelbare rang. Belangrijker dignitarissen kregen een geschenk in goud. Die medaillons werden eveneens in het keizerlijke munthuis van Constantinopel vervaardigd. Zoals de zilveren medaillons zijn de gouden ook geslagen als veelvouden, maar nu van de gouden solidus, de standaardmunt van circa 4,5 gram. Afhankelijk van de hoogte van de positie van de ontvanger was het gewicht in goud groter. Hoewel medaillons van 30, 36 en zelfs 72 solidi af en toe voorkomen, was het merendeel van aanzienlijk lager gewicht. De inwijding van Constantinopel werd behalve met enkele kleinere eenheden vooral gevierd met medaillons van 9 solidi, dus ruim 40 gram goud. Van deze medaillons zijn slechts enkele exemplaren bewaard gebleven en men mag ervan uitgaan, dat ze niet in zeer grote oplagen zijn vervaardigd. Van deze luxe geschenken voor de hoogste militairen en ambtenaren zijn in totaal vier exemplaren bekend; drie ervan hebben zich bevonden in het Cabinet des Médailles te Parijs, maar zijn in de 19e eeuw daar gestolen, het vierde exemplaar bevindt zich sinds 1788 in Nederland, tegenwoordig in Leiden.

Zilveren medaillon, Constantinopel, 330 na Chr., atelier S.

Het medaillon te Leiden

De voorzijde draagt de keizerlijke buste met harnas en draperie. Op het hoofd heeft Constantijn een diadeem met rosetten; het opschrift luidt CONSTANTINUS MAX(imus) AUG(ustus). De keerzijde toont de keizer in een tunica, frontaal gezeten op een troon met hoge leuning, een nimbus als symbool van keizerlijke hoogverhevenheid rond het hoofd, een scepter in de rechterhand, een mappa als speciaal keizerlijk attribuut in de linkerhand. De troon is geplaatst op een verhoging en links en rechts ervan staan de twee caesaren, gekleed als militair en voorzien van speer en schild. Het opschrift luidt: SALUS ET SPES REIPUBLICAE (=het welzijn en de hoop van de staat). In de afsnede staat met de letters CONS de plaats van vervaardiging aangegeven. Dat hier geen atelier wordt genoemd, zoals bij de zilveren medaillons, behoeft ons niet te verbazen. De organisatie van de muntslag in goud was in die tijd overal volkomen gescheiden van die in zilver of koper. In 330 was in Constantinopel nog maar één atelier voor goud werkzaam, zodat een atelieraanduiding niet nodig was. Het munthuis voor goud was in het keizerlijk paleis gevestigd, dicht bij het kantoor van de minister van financiën; zilver en koper werden elders in de stad bewerkt. De voorstelling van de keerzijde is ook zonder de begeleidende tekst al wel duidelijk. De keizer presenteert hier zijn twee zonen, Constantinus II en Constantius II als troonopvolgers. Dat het voortduren van de dynastie in de zonen beschouwd moest worden als een garantie voor het welzijn van het rijk, wordt door de toegevoegde tekst nog eens extra benadrukt.

Waarom is juist deze voorstelling gekozen voor de herdenkingsmedaillons van 11 mei 330? Er is al op gewezen, dat voor deze gelegenheid een geheel nieuw feestprogramma moest worden ontworpen, aangezien de oude thematiek voor dergelijke gelegenheden in de nieuwe, christelijke context niet meer bruikbaar was. Daarom kon de traditionele voorstelling voor een stadsstichting, een Romeinse priester die met een span ossen een 'heilige vore' ploegde als begrenzing van een nieuwe nederzetting, niet meer worden gebruikt. Tempels of belangrijke openbare gebouwen, zoals die in Rome bij gelegenheid van feesten op munten en medaillons waren afgebeeld, waren al evenmin erg geschikt, want Constantinopel bezat op dat moment nog geen gebouwen die door ouderdom of aanzien daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen. Goden of mythologische figuren, die vroeger zoveel munten en medaillons hadden bevolkt, waren niet meer gepast. De op de koperen munten afgebeelde godin Roma en de Tyche van Constantinopel konden nog net door de beugel.

Een christelijke voorstelling viel omstreeks 330 evenmin te verwachten. Het voorzichtig manoeuvreren van de keizer op religieus gebied liet in 330 al te openlijke propaganda voor de nieuwe religie nog niet toe. Pas onder Constantijns opvolgers komen dergelijke afbeeldingen meer en meer in gebruik.

Militaire thematiek was in de jaren voor 330 al geregeld het onderwerp geweest voor herdenkingsmunten en medaillons. Die militaire aangelegenheden pasten echter niet goed meer bij de politieke idealen van de keizer, die in de laatste jaren van zijn regering steeds minder de nadruk op oorlog wilde leggen en steeds meer de zegeningen van zijn vreedzaam bestuur wilde etaleren. Daarom werd gekozen voor een thematiek die goed past bij de laatste regeringsjaren van een vorst, de regeling van de troonopvolging. Constantijn zelf was immers al bijna 25 jaar aan de regering, zijn zonen waren sedert 326 als caesar bij het besturen van het rijk betrokken en werden op hun taak als keizer voorbereid. Dit thema werd speciaal uitgewerkt op de gouden herdenkingsmedaillons van 330 en het is goed daarbij te bedenken, voor wie deze zware gouden penningen bestemd waren: de hoogste militairen en ambtenaren. Dit zijn juist de groepen waarmee de zonen als nieuwe keizer het eerst te maken zouden krijgen.

De keerzijde-voorstelling op het gouden medaillon was niet geheel nieuw. Uit Rome is een koperen medaillon bekend, dat in die plaats in 326 werd vervaardigd naar aanleiding van de verheffing tot caesar van Constantinus junior en Constantius. Tekst en voorstelling werden in 330 overgenomen voor de emissie in goud van Constantinopel.

Het medaillon in Leiden maakt deel uit van een groep van vier met gelijke keerzijden, maar verschillende voorzijden. Een tweede exemplaar met het portret van Constantijn bevond zich vroeger in Parijs, maar is bij de grote diefstal van 1831 verloren gegaan. Slechts een afgietsel is bewaard gebleven en dat toont ons duidelijk dat het stuk in Parijs met andere stempels is vervaardigd dan het stuk in Leiden. Vooral het haar van de keizer op de voorzijde loopt op het stuk in Parijs veel dieper door in de nek. Beide exemplaren zijn in *The Roman Imperial Coinage* VII (London 1966) vermeld onder nummer 44 en worden gedateerd in 330; in J.M.C. Toynbee *Roman Medallions* (New York 1944) afgebeeld op pl. V, als nr. 4 en nr. 6. Toynbee verbindt het Leidse exemplaar (met kort haar) met de vicennalia van 25 juli 326, het Parijse (met lang haar) met de feesten in 330. De datering in 326 is echter onwaarschijnlijk, aangezien pas laat in dat jaar de eerste activiteiten van een munthuis in Constantinopel

Gouden medaillon, Constantinus I, exemplaar in Leiden.

v.l.n.r.: – Gouden medaillon, Constantinus I, vroeger in Parijs (afgietsel).
– Gouden medaillon, Constantinus II, vroeger in Paris (afgietsel).
– Gouden medaillon, Constantius II, vroeger in Parijs (afgietsel).

zichtbaar worden. Bovendien vierde de keizer zijn vicennalia in Rome en is er geen directe reden, waarom in Constantinopel een herdenkingsmedaillon zou worden geslagen.
Een derde exemplaar, eveneens in 1831 in Parijs verdwenen, draagt het portret van Constantinus II en het opschrift CONSTANTINUS IUN(ior) NOB(ilis) CAES(ar); ook bij de prins loopt het haar ver door in de nek (*RIC*. 45; Toynbee pl. XXXIX,2). Er heeft eveneens een medaillon bestaan met het portret van de tweede caesar, Constantius II, maar ook dit exemplaar is in Parijs gestolen. Op dat medaillon ziet men het portret van Constantius, maar deze afbeelding is naar links gekeerd. De tekst luidt FL(avius) IUL(ius) CONSTANTIUS NOB(ilis) CAES(ar); ook deze prins draagt het haar lang in de nek. De datering van dit medaillon van Constantius blijkt enigszins omstreden. Toynbee plaatst het, naar mijn mening terecht, in de serie van 330, in Constantinopel geslagen (pl. VI,1). In de *RIC* (88) wordt dit medaillon echter op grond van stilistische criteria pas in 335/336 gedateerd. Anderzijds wordt in een voetnoot opgemerkt dat deze late datering eigenlijk niet goed mogelijk is, aangezien er in 335/336 niet meer twee, maar vier caesaren tot de keizerlijke familie behoorden. Ik denk dat dit te strak vasthouden aan stilistische criteria de interne samenhang van deze serie teniet doet en bovendien een historisch onmogelijke situatie creëert. Een ander medaillon van 9 solidi, dat wel in 335/336 gedateerd kan worden, toont immers de keizer omgeven door vier prinsen, dus geheel zoals de politieke situatie van dat moment het vereiste (*RIC*. 89).
In ben er dan ook zeker van dat het medaillon van Constantius, evenals de andere, uit 330 dateert en dat ook de richting van zijn portret naar links niet op toeval berust. Hij is in rang de tweede caesar en komt dus op de derde plaats in de hiërarchie van het keizerlijk huis. Zijn broer Constantinus II staat daarom op alle keerzijden naar rechts gewend aan de rechterhand van de frontaal tronende keizer; op de voorzijde van

zijn eigen medaillon kijkt Constantinus II naar rechts. Constantius II wordt vaak naar links kijkend afgebeeld, niet alleen op voor- en/of keerzijde van deze serie medaillons uit 330, maar ook op andere exemplaren uit dezelfde periode.
Dat er duidelijk aanwijsbare stilistische verschillen bestaan tussen de drie verdwenen exemplaren uit Parijs en het Leidse exemplaar, valt niet te ontkennen. Ik denk dat dit onderscheid niet zozeer wijst op verschillen in datering, maar vooral te maken heeft met de uiteenlopende deskundigheid en opleiding van de graveurs van de munt. Dit geldt te meer voor het pas laat in 326 opgerichte munthuis in Constantinopel, dat oorspronkelijk van personeel werd voorzien door overplaatsing van technici uit andere muntplaatsen, zoals Aquileia en Ticinum in Italië en Sirmium op de Balkan. Nauwe banden moeten ook hebben bestaan met het nabij gelegen Nicomedia; daarop wijzen vele overeenkomsten in typologie en stijl bij de circulatiemunten en de medaillons van deze beginperiode.
Juist in die nog experimentele eerste jaren, waarin de munt van Constantinopel sterk groeide, werd een schat aan deskundigheid en ervaring gebundeld in deze plaats. Vakbekwame technici werden uit allerlei streken aangetrokken voor dit nieuwe munthuis. Het duurde enige decennia voordat uit de variatie van verschillende stijlen en werkwijzen een specifiek Constantinopolitaanse stijl en thematiek was gegroeid. Midden in dit proces van zoeken naar een eigen vormgeving kan de serie medaillons uit 330 worden geplaatst.

De herkomst van het Leidse medaillon

In 1780 werd te Helleville in Normandië bij toeval een grote schat van minstens 19 gouden medaillons en solidi ontdekt. Hoe die medaillons in Helleville terecht zijn gekomen, is geheel onduidelijk. Er is gesproken over een Romeinse generaal, die omstreeks 350 in die streek actief is geweest of over een lokaal stamhoofd, wiens pro-Romeinse gezindheid met goud gestimuleerd diende te worden. Deze oplossingen zijn echter niet erg bevredigend. Veel liever denk ik aan een Noordfranse ridder, die als deelnemer aan de Vierde Kruistocht in 1204 bij de plundering van Constantinopel met enthousiasme een schatkamer leeghaalde. Op die wijze zijn immers talloze Romeinse en Byzantijnse kostbaarheden in Vlaanderen, Noord-Frankrijk en Venetië terecht gekomen.
Het merendeel van het materiaal uit Helleville belandde in het Parijse Cabinet du Roi, een klein deel werd verkocht, mogelijk omdat men het als dubbele exemplaren beschouwde. Zowel het exemplaar in Leiden, als het verdwenen medaillon van Constantius II in Parijs maakten zeker deel uit van deze schat. Bij de twee andere medaillons bestaat deze zekerheid niet, maar omdat het Leidse exemplaar verkocht werd, bestaat de mogelijkheid, dat het gelijksoortige exemplaar in Parijs eveneens tot de schat behoorde.
Het Leidse medaillon maakte eerst enkele jaren deel uit van de Franse collectie van de heer Michelet d'Ennery en ging later over in de collectie van Pieter van Damme. Op de veiling van diens verzameling in 1808 werd door Lodewijk Napoleon veel gekocht als basis voor het door hem opgerichte 'sLands Penningkabinet, dat later opging in het Koninklijk Penningkabinet. Het feit dat dit medaillon niet met de andere in Parijs belandde en daardoor ontkwam aan de diefstal van 1831 heeft het belang ervan bijzonder vergroot. Het is nu het enig overgebleven exemplaar van de serie medaillons, geslagen ter herinnering aan de inwijding van Constantinopel op 11 mei 330.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.
numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL - BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

Een stadszegel uit 1536 en zijn zilvermerken

door K.A. Citroen

Er zijn niet veel zilveren stadszegelstempels uit de zestiende eeuw bewaard in ons land, en de meeste daarvan dragen geen merken. De noodzaak van dat laatste zal meestal niet aanwezig geweest zijn, aangezien bij eventueel geconstateerde knoeierij met het zilvergehalte de dader onmiddellijk gegrepen kon worden: die was immers degene, die van burgemeesteren de opdracht tot het maken en het (laten) graveren van het stempel had ontvangen? Bovendien was een dergelijk zegel uitsluitend bestemd voor de stedelijke overheid zelf, die het meestal niet nodig vond om het naar het gewicht bepaalde keurloon, verschuldigd voor het stempelen van deze veelal vrij zware voorwerpen te betalen aan het onder haar gezag staande goudsmidsgilde. Het kan niet genoeg worden herhaald, dat de venerabele instelling van een systeem van stadskeur, jaarletter, meesterteken en (vanaf 1661) gehalteteken niet in oorsprong bedoeld was om herkomst, ouderdom en maker van het aldus getekende voorwerp te kunnen vaststellen, hoe fascinerend, behulpzaam en – behalve voor de enkele specialist – onmisbaar die tekens vandaag de dag ook voor de zilververzamelaar zijn. De gildetekens waren uitsluitend bedoeld als garantie voor de geldswaarde, vertegenwoordigd door het gewicht en het gehalte van het aldus gewaarmerkte voorwerp van edel metaal, benevens als opsporingsmiddelen van knoeiende zilversmeden en corrupte keurmeesters. Om voorgaande redenen is het bestaan van een stadszegelstempel, voorzien van een volledige serie zilverkleuren: meestermerk, stadsteken en jaarletter vermeldenswaardig, zeker voor de gelegenheid, die tot de samenstelling van deze speciale aflevering van *De Beeldenaar* heeft geleid. Het voorwerp in kwestie is het zgn. zegel ter zake van de stad Delft, waarop onder een stadspoort het wapen van Delft wordt gehouden door een leeuw; het omschrift luidt SIGILLV CIVITATIS OPIDANORV DE DELF AD CAVSAS[1].

De in het stempel aangebrachte merken zijn die van de vooralsnog niet te identificeren maker (die het misschien ook heeft gegraveerd), die tekende met 'een vosse(?)kop naar (heraldisch) rechts in een eenvoudig, van onderen afgerond schild', de gildekeur, in de vorm van het gekroonde stedelijke wapen en het jaarlijks wisselende teken van de keurmeester, die het voorwerp op gehalte had getoetst, in dit geval de Gothische minuskel '1' voor het jaar 1536. Het zegelstempel is waarschijnlijk in opdracht gegeven na de brand, die

Zilveren zegel ter zake van de stad Delft uit 1536, ware grootte (Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft; Foto A. Dingjan)

Zilvermerken op het stadszegel: meesterteken – gildekeur – jaarletter (tek. W.M. Citroen-Pasma)

op 3 mei 1536 het Delftse stadhuis verwoestte. Het is verleidelijk, de maker van het stempel op grond van zijn meesterteken te willen terugbrengen tot de uit Haarlem afkomstige Delftse zilversmid Ariaen Woutersz. Vosmaer, de eerste van een geslacht van zes Delftse zilversmeden van die naam (die ook overigens een zeer bekende klank heeft, van meer dan alleen lokale betekenis). Maar Ariaen Vosmaer werd pas in 1538 gildelid; en hoewel het vaker voorkwam, dat een meester zijn teken al gebruikte voordat dit, met zijn meesterschap, officieel in de gildebescheiden werd opgenomen, kan deze veronderstelling hier niet gehanteerd worden, omdat er vanaf het jaar 1500 ongeveer twintig meesternamen in aanmerking komen voor het in 1536 gebruikte 'vossekop'-teken. Maar deze notitie behoeft niet met de voorgaande negatieve passage beëindigd te worden. Er is nog een bijzondere reden om dit Delftse stadszegelstempel wederom onder de aandacht van numismatici, oudheidkundigen en verzamelaars te brengen: het is vanwege zijn zilvermerken een van de oudste volledig gekeurde zilveren voorwerpen in onze contreien.

1 Voor dit en andere Delftse zegels zie H.W. VAN LEEUWEN, De zegels en het wapen van Delft, *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1966; E.C.M. LEEMANS-PRINS red.; = Zuid-Hollandse Studiën 12) 45-63, speciaal 53-54.
Van het stadszegel van 1536 werd in 1667 door Pieter Groen een copie gemaakt: *Delfts zilver* (Delft 1956), 30 nr. 39.

Zu den graphischen Porträts Abraham van Goorles (1549-1608)

von Peter Berghaus

Abraham van Goorle, der sich latinisiert Abraham Gorlaeus nannte, wurde 1549 in Antwerpen geboren. Um 1565 kam er mit seinem Bruder David (um 1550 Antwerpen-1612 Cornjum) in die Niederlande und trat in die Dienste des Grafen Adolf von Neuenahr (†1589), des Statthalters von Gelderland, Utrecht und Overijssel mit dem Standort Utrecht. Schon bald nahmen die Brüder einflußreiche Stellungen ein. 1595 wechselte Abraham van Goorle nach Delft über, wo er am 11. Oktober 1608 starb[1].

Abraham van Goorle war ein leidenschaftlicher Sammler von Altertümern und brachte einen beachtlichen Bestand besonders von antiken Ringen, geschnittenen Steinen und antiken Münzen zusammen. Seine Erben verkauften die Sammlungen an Henry Frederick, Prince of Wales (1594-1612), den ältesten Sohn König Jakobs von England (1566-1625, 1567 König von Schottland, 1603 König von England und Irland).
Abraham van Goorle hat sich mehrfach schriftstellerisch auf den Gebieten seiner Sammlungen betätigt:
Dactyliotheca seu Annulorum Sigillorumque, quorum apud priscos tam Graecos quam Romanos usus, ex Ferro, Aere, Argento et Auro Promptuarium (o.O. [Leiden?] 1601)[2].
Eine zweite Auflage erschien in einem Sammelband:
Pomp. Gaurici Neapolitani De Sculptura liber. Ludo: Demontiosii De veterum Sculptura, Caelatura, Gemmarum Scalpturá & Picturâ libri duo. Abrahami Gorlaei Antverpiani Dactyliotheca Omnia accuratius edita (o.O. 1609). Der Beitrag Gorlaeus trägt zu Beginn noch einen ausführlicheren Titel: *Abrahami Gorlaei Antverpiani Dactyliotheca seu Annulorum Sigillarium quorum apud Priscos tam Graecos quam Romanos usus. E Ferro Aere Argento & Auro Promptuarium. Accesserunt variarum gemmarum quibus antiquitas in Sigillando uti solita Scalpturae.*
Die dritte Auflage, herausgegeben und erweitert von Jacobus Gronovius (1645 Deventer-1716 Leiden)[3], trägt den Titel ähnlich wie zuvor, ist jedoch auf zwei Bände aufgeteilt, die jeweils 216 Ringe (gegenüber 196 von 1601) und 682 geschnittene Steine (gegenüber 192 von 1601) abbilden und erklären. Eine vierte Auflage, die nochmals die Bedeutung des Buches bezeugt, erschien 1707 in Leiden, eine französische Übersetzung 1778.
Bemerkenswert ist van Goorles Widmung an den Kölner Kurfürsten Ernst von Bayern (1583-1612), in der er in überschwenglichen Worten den Reichtum des Museums Herzog Wilhelms von Bayern, des Kurfürsten Bruders, in München rühmt und dabei unter den Altertümern besonders die Münzen und Gemmen hervorhebt, die Keimzelle der heutigen Staatlichen Münzsammlung in München[4].
An numismatischen Werken aus der Feder van Goorles verzeichnet Lipsius[5]:
Thesaurus Numismatum Romanorum aureorum, argenteorum, aereorum ad familias ejus Urbis spectantium usque ad Augusti obitum. Acc. ejusdem Paralipomena seu Typi numorum Romanorum quos a Fulvio Orsino partim non editos omnino partim non ita editos idem possidet (o.O. 1605) und (Delft 1605[2]) und (Leiden 1608[3]) und (Delft 1609[4]).
Im Anschluß an Fulvio Orsini (1529 Rom-1600 Rom)[6] hatte sich Abraham van Goorle also vornehmlich den Münzen der römischen Republik zugewandt, die wegen der Familiennamen der Münzbeamten bis in das 19. Jahrhundert hinein als Nummi Consulares oder auch als Familienmünzen bezeichnet wurden. Das Thema wurde, wieder im Anschluß an Orsini 1663 erneut von

Abraham van Goorle/Gorlaeus, Kupferstich 1580 von Hendrik Goltzius (Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam)

Charles Patin (1633 Paris-1693 Padua)[7] aufgegriffen[8].

Kein Geringerer als der berühmte Hendrik Goltzius (1558 Mühlbrecht b. Venlo-1617 Haarlem)[9] hat das früheste, 1580 datierte graphische Bildnis van Goorles geschaffen[10]. Das überaus seltene Blatt zeigt den 31jährigen Gelehrten in seiner Studierstube, die im Hintergrund durch eine Bücherwand, zur Linken von einer Wand begrenzt wird, auf der das Familienwappen prangt und Briefe, gewiß von gelehrten Freunden, angeklemmt sind. Van Goorle schreibt in einem großen Folianten; Bücher liegen auf dem Tisch, vor dem van Goorle sitzt. Nichts deutet auf van Goorles Beschäftigung mit antiken Ringen, geschnittenen Steinen und Münzen hin.

1599 schuf Hendrik I. Keyser (1565 Utrecht-1621 Amsterdam)[11] eine Porträtmedaille auf den nunmehr 43jährigen (!) van Goorle (tatsächlich war er 1599 bereits 47 Jahre alt), die als Kupferstich bei van Loon abgebildet ist[12]. Die Rückseite der Medaille mit HONOS ET VIRTVS, von römischen Münzen übernommen, geht deutlich auf van Goorles antiquarische Interessen ein.

Gleich dem ersten Werk van Goorles von 1601 wurde des Gelehrten Porträt, gestochen von Jacques II. de Gheyn (1565 Antwerpen-1629 's-Gravenhage)[13] beigegeben, das durch die lateinischen Verse des berühmten Hugo Grotius (1583 Delft-1645 Rostock)[14] seine besondere Bedeutung erhält. Grotius hatte die Publikation zudem unter dem Titel *Hugonis Grotii Carmen in Dactyliothecam V. C. Abrahami Gorlaei* mit einem lateinischen Widmungsgedicht von 51 Distichen bereichert, deren Hexameter jeweils mit ANNULE beginnen wie hier das 51. und letzte Distichon:

Annulè, qui THECAM poteras habuisse sepulchrum,
Haec natalis erit nunc tibi, THECA, locus.
(Du Ring, der Du die Dactyliothek als Grab hättest haben können,
Dir wird die Dactyliothek nunmehr ein lebendiger Ort sein)

Abraham van Goorles Porträt, datiert 1601,[15] also bereits in die Zeit des Wohnsitzes in Delft deutend, dürfte die älteste graphische Darstellung eines Münzen- und Gemmensammlers in seinem Kabinett sein. Es ist deutlich durch das Porträt beeinflußt, das Hendrik Goltzius 1580 geschaffen hatte. Nunmehr ist der Gelehrte, inzwischen 52 Jahre alt, von seinen geliebten Antiquitäten umgeben, die ihn als Gemmologen und Numismatiker charakterisieren. Van Goorle, in Halbfigur dargestellt, sitzt vor einem reich ornamentierten Tisch; er ist in ein mit einer Knopfreihe verschlossenes Gewand gekleidet, das oben mit einer Halskrause abschließt. Ein Mantel ist über die Schultern gelegt; eine Kette zieht sich von der

Abraham van Goorle/Gorlaeus, Kupferstich von Jacques de Gheyn, aus der Dactyliotheca 1609 (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel)

Schulter her quer über die Brust, ihr Ende, das einen Gnadenpfennig halten mag, wird von der Decke dem Blick entzogen, die der Gelehrte über seine Beine gebreitet hat. Van Goorle schaut wie auf dem Goltzius'schen Stich den Betrachter an; die Linke ist wie in einer erläuternden Geste ausgestreckt, der mit einem pompösen Ring geschmückte Zeigefinger der Rechten weist auf ein teilweise aufgerolltes Manuskript, das einige Zeilen Schrift und die Abbildung zweier Gemmen erkennen läßt. Das reich verzierte Tintenfaß und die Schreibfedern weisen den Dargestellten als gelehrten Verfasser aus, der, wie der versiegelte Brief auf dem Tisch bezeugt, auch wissenschaftliche Korrespondenz führt. Auf dem Tisch verstreut liegen Pretiosen der bedeutenden Sammlung: Lose und in Fingerringe gefaßte Gemmen und Münzen, die offensichtlich gerade vom gelehrten Besitzer erläutert werden. Für die Geschichte des Sammelns[16] besonders interessant erscheinen auf dem Tisch die beiden Schatullen in Buchform, jeweils mit drei Schubladen zur Aufnahme von Gemmen und Münzen ausgestattet. Im Hintergrund, rechts vom Eingang zum Kabi-

nett, dessen Tür halb geöffnet erscheint, steht statt der Bücherwand von 1580 nunmehr ein mächtiger Sammlungsschrank, dessen Karyatide, die an die Artemis von Ephesos erinnert, die antike Atmosphäre des Raums betont. Ein vornehmer Mann, dieser Abraham van Goorle, aus guter Familie, wie das Wappen an der Wand bezeugt[17]. Die Beschäftigung mit den Altertümern wird ihn in seinem Ansehen erhöhen, wird ihn unsterblich machen, wie es die umständlichen lateinischen Verse des Hugo Grotius unter dem Porträt ausdrücken wollen:

Gorlaeus hic in aere sculptus, aes cui
Argentum et aurum, Roma quod vel Graecia.
Signavit unquam, gemmaque et carus lapis
Olim vetustis destinatus annulis
Perennitatis gratiam debent suae.
Nunc experitur an Metalla a saeculis
quae vindicata saeculo nostro dedit,
Ipsum futuris dent Metalla saeculis.

H. Grot.

72 Jahre später wird sich Charles Patin ähnlich in seinem Kabinett darstellen und in lateinischen Versen preisen lassen; Patin fühlt sich gar in die Gemeinschaft der Könige und Kaiser versetzt![18]. Ein unbekannter Stecker hat im Auftrag des Verlegers Pieter Boudewijnszn. van der Aa (1659-1733 Leiden)[19] Gheyns Porträt nachgestochen.[20] Das Bild ist nun in ein Oval mit der Legende ABRAHAMVS GORLAEVS, ANTVERPIANVS, AETATIS SUAE LII. A° MDCI gezwängt. Das Wappen ist von der Wand weg unter das Oval versetzt und teilt die Verse des Hugo Grotius. Die Nachahmung, die der von Gronovius besorgten Neuauflage der Dactyliotheca des Gorlaeus von 1695 vorangestellt ist, ist merklich flacher ausgefallen und in manchen Details verändert. Die für die beiden Abteilungen neu aufgenommenen Titelkupfer, gewiß von Gronovius inspiriert, bringen den hohen humanistischen (und damit gewiß auch sozialen) Rang der Beschäftigung mit antiken Gemmen und Münzen zum Ausdruck, die für Abraham van Goorle den Lebensinhalt ausmachten und dessen Werk ihn tatsächlich, durchaus auch durch das beigegebene Porträt, unsterblich gemacht haben.

Abraham van Goorle/Gorlaeus, anonymer Kupferstich nach Jacques de Gheyn, aus der Dactyliotheca 1695 (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel)

Anmerkungen

1 Zur Biographie Gorlaeus vgl. P. BERGHAUS *Der Archäologe* (Münster 1983) S. 148, Nr. 15. (dort weitere Literaturangaben)

2 Über Gorlaeus als Gemmologen vgl. P./ H. ZAZOFF *Gemmensammler und Gemmenforscher, von einer noblen Passion zur Wissenschaft* (München 1983), S. 30-33.

3 Zur Biographie Gronovius vgl. *Der Archäologe* [Anm. 1] S. 191, Nr. 50 (dort weitere Literaturangaben).

4 Zur Geschichte der Staatlichen Münzsammlung München vgl. *Vom Königlichen Cabinet zur Staatssammlung 1807-1982* (München 1982).

5 I.G. LIPSIUS, *Bibliotheca numaria* (Leipzig 1801), S. 154-155.

6 Zur Biographie Orsini vgl. *Der Archäologe* [Anm. 1], S. 152, Nr. 19 (dort weitere Literaturangaben).

7 Zur Biographie Patin vgl. *Der Archäologe* [Anm. 1], S. 185, Nr. 44 (dort weitere Literaturangaben).

8 CH. PATIN *Familiae Romanae in antiquis numismatibus ... restitutae* (Paris 1663).

9 Zur Biographie Goltzius vgl. *Der Archäologe* [Anm. 1] S . 149, Nr. 16 (dort weitere Literaturangaben).

10 J.F. VAN SOMEREN, *Beschrijvende Catalogus van gegraveerde Portretten van Nederlanders*, II (Amsterdam 1890), S. 287, Nr. 2052
– F.W.H. HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings and Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, VIII (Amsterdam o.J.), S. 51 (mit Abbildung). Plattenrand 14,1 × 10, 1 cm.

11 U. THIEME/F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, XX (Leipzig 1927), S. 232-234.

12 G. VAN LOON, *Beschryving der Nederlandsche Historie penningen*, I ('s-Gravenhage 1723), S. 537-538.

13 THIEME-BECKER, XIII (Leipzig 1920) [Anm. 11], S. 530-533.

14 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, II (Leiden 1912), S. 523-528.

15 VAN SOMEREN, II [Anm. 10], S. 287, Nr. 2052*.
– HOLLSTEIN, VII [Anm. 10], S. 159, Nr. 313.

16 Zur Geschichte des Münzsammelns in den Niederlanden, freilich ohne Erwähnung van Goorles, vgl. A.O. VAN KERKWIJK, Munt- en Penningverzamelaars hier te lande tot 1890, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 15 (1928), S. 1-38
– H.E. VAN GELDER, Enkele 16e-eeuwse muntverzamelaars, *Festoen, Opgedragen aan A.N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag* (Bussum/Groningen 1974), S. 271-275.

17 Das Wappen ist nicht aufgeführt bei J.B. RIETSTAP, *Armorial Général* (Gouda o.J.)²
18 Vgl. *Der Archäologe* [Anm. 1], S. 185 (Übersetzung der Widmungsverse).
19 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I (Leiden 1911), Sp. 7-8.
20 VAN SOMEREN, II [Anm. 10], S. 287, Nr. 2053.
– HOLLSTEIN, VII [Anm. 10], S. 159 (Erwährung).

Munt of penning?

door Arent Pol

De voorwerpen die door de beoefenaars van de numismatiek worden bestudeerd, vallen goeddeels uiteen in twee groepen: munten en penningen. Een goede omschrijving van het verschil tussen die twee is, dat een munt een betaalmiddel is of was, terwijl een penning een sier- of gebruiksvoorwerp is van vergelijkbare vorm maar zonder die betaalfunctie. Zoals echter bij veel indelingen het geval is, kent ook deze een overgangsgebied: naast zeer grote hoeveelheden munten en bijna evenveel penningen, zijn er enkele groepjes voorwerpen die niet in de ene categorie lijken te passen en ook niet goed in de andere thuishoren, omdat ze eigenlijk geen algemeen bruikbaar 'geld' zijn of waren, maar daar toch wel dichtbij komen of met betalingen te maken hebben. Te denken valt bijvoorbeeld aan gestichtsgeld, noodmunten, gaspenningen, tol- en bakengeld, hondepenningen, raadstekens of vroedschapspenningen, leer- en speelgeld etcetera.

Al eerder schreef ik in dit blad over enkele duiten en de daaraan gerelateerde penningen voor een andere van het Penningkabinet vertrekkende medewerker met belangstelling voor munten én penningen[1]. Ook mevrouw drs G. van der Meer wordt gekenmerkt door een dergelijke dubbelgerichte interesse en ik hoop dat deze bescheiden bijdrage 'uit de schemer tussen munt- en penningkunde' doel treft: de vraag naar het karakter van enkele onduidelijke voorwerpen als eerbewijs aan een all-round numismate, een routinier ook met een grote bereidheid jongere beoefenaars van het vak hun weg te helpen vinden.

In de verzameling van het Penningkabinet ligt aan het begin van de serie koperen duiten van Kampen een stuk dat daar qua stijl, formaat en materiaal wel lijkt te passen, maar waarvan de beeldenaar en omschriften niet volledig aansluiten bij wat in die tijd in Kampen en elders gewoon

is. Op de ene zijde staat een stadspoort met een schuingeplaatst wapenschildje en bij wijze van omschrift de letters CAP tussen een aantal grotere en kleinere punten, op de andere is een leeuw weergegeven met het omschrift CIVITATIS[2]. Dit laatste betekent zoveel als 'van de stad', een woord dat regelmatig op allerlei munten voorkomt – maar dan altijd in combinatie met de stadsnaam op dezelfde of de andere kant, een aanduiding die hier lijkt te ontbreken. Hoewel het voorwerp geen jaartal draagt, is het vanwege de stijl zonder probleem te plaatsen in de jaren rond 1600. De duiten vertonen in die tijd steeds op de ene zijde de gewestelijke of stedelijke naam in enkele regels en op de andere zijde een zittende maagd of een wapenschild of een klimmende leeuw.
Het is dus niet duidelijk of dit voorwerp wel een muntstuk is, terwijl de herkomst evenmin zeker lijkt. In het oude handboek van Verkade voor de munten van de Republiek is het onder Kampen opgenomen als duit, maar de schrijver vraagt zich af of het wel een echt exemplaar is. In het compendium van De Vries & Van der Wiel van een kwart eeuw geleden is dit stuk ook weer opgenomen als duit, maar wordt de toeschrijving aan Kampen betwijfeld. In een eenvoudige, sindsdien verschenen catalogus van Uitgeverij Zonnebloem, waarvan de anonieme samensteller doorgaans goed is geïnformeerd, komt deze 'munt' niet voor. Het stuk is evenmin opgenomen in het nu ter perse zijnde handboek voor koperen munten van de Republiek door Purmer & Van der Wiel.[3] De voorzijde-voorstelling laat inderdaad enige ruimte voor twijfel omtrent de herkomst. De torens van de stadspoort op dit

stuk hebben namelijk geen daken, terwijl dat op alle andere Kamper munten steeds wèl het geval is. In de Nederlanden komt de uitvoering zonder daken nauwelijks voor – bij mijn weten alleen op de halve stuiver ca 1605 van Zutphen[4] – zodat dit koperstuk globaal genomen nog het meeste overeenkomt met sommige Spaanse koperstukken uit de 16e en 17e eeuw[5]. Zulke munten komen een enkele keer ook in de Nederlandse circulatie voor, maar Spanje is voor het hier besproken type te ver gezocht. Naar mijn mening is de toeschrijving aan Kampen namelijk toch volledig gerechtvaardigd – niet zozeer vanwege het (onleesbare) schuingeplaatste wapenschildje, want dat verschijnsel komt elders ook voor, maar vanwege de letters CAP. Een parallel wordt namelijk gevonden op de stuiver 1524 van Kampen en CAP is dus kennelijk een weinig gebruikte afkorting voor CAMPENSIS, waarbij het verkortingsteken voor de letter M is weggevallen[6].
Nu de toeschrijving aan Kampen niet meer betwijfeld hoeft te worden, resteert nog de vraag wat het karakter is van deze 'duit' van abnormaal type. Via een omweg door Noord-Oost Nederland denk ik ook deze vraag te kunnen beantwoorden.

Eveneens aan het begin van een serie munten in de verzameling van het Penningkabinet, namelijk de vroege duiten van Zutphen, ligt een qua type zeer afwijkend koperstuk, meer nog van de gewone duiten afwijkend dan het zojuist besproken voorwerp uit Kampen. Het stuk draagt geen enkele herkomstaanduiding in de vorm van een tekst, maar de toeschrijving geeft geen probleem omdat de elementen van de voorzijde-voorstelling

regelrecht ontleend zijn aan het stadswapen van Zutphen: een leeuw met een ankerkruis. De keerzijde vertoont slechts een zestal cirkels, ieder met een miniem puntje in het midden. Het was al lang zonneklaar dat dit voorwerp geen duit kan zijn vanwege zijn 'onmogelijke' beeldenaars[7], maar wat het wèl is werd eigenlijk pas duidelijk door een recente bodemvondst. Die vondst betrof eenzelfde soort voorwerp met enigszins gewijzigde voorstelling: een klimmende leeuw op de ene en een bijna tot rozet geworden ankerkruis op de andere kant. Deze elementen maken ook dit stuk tot onmiskenbaar van Zutphense herkomst, ter-

wijl de samenhang met het andere exemplaar nog versterkt wordt door de cirkelvormige uitsparing in de rand van beide voorwerpen[8]. De grove punten op het laatste exemplaar zijn een nieuw en zelfstandig element; de puntjes op het eerste Zutphense stuk leken slechts decoratie te zijn. Wanneer men 'zes ringen met puntjes' vertaalt in 'zes punten', valt ook meteen de overeenkomst op met een merkwaardig koperstuk uit

Deventer[9]. Dat exemplaar, dat vanwege het voorzijde-omschrift MONETA DE DAVANTR begrijpelijkerwijs onder de munten van genoemde stad is opgenomen, vertoont op de keerzijde zes punten in een kring met daarbinnen een cirkel met een punt. Ook al is hierop met zoveel woorden aangegeven wat het karakter is, toch zie ik vanwege de totaal afwijkende voorstellingen geen mogelijkheid dit stuk en de andere hierboven besproken voorwerpen in te delen bij de munten, de normale betaalmiddelen. Het antwoord op de vraag met wat voor voorwerpen we hier dan wèl van doen hebben, is te vinden in de stad Groningen.

De dikke stippen op het tweede stuk uit Zutphen, doen sterk denken aan dezelfde grove punten die worden aangetroffen op de keerzijde van sommige penningen van Groningen uit de jaren 1578-1595[10]. De overeenkomst in voorstelling is zo treffend – het Zutphense ankerkruis van de voorzijde lijkt slechts 'afgedwaald' – dat ik daaruit een overeenkomst in functie meen te mogen concluderen. De iets grotere messingen stukken uit Groningen zijn zonder twijfel raadstekens, die

dienst deden voor uitgestelde betaling van presentiegeld aan burgemeesters, leden van de vroedschap en andere functionarissen die raadsvergaderingen of andere activiteiten bijwoonden. Deze raadstekens konden in het stadswijnhuis worden besteed om al aanwezige of tijdens de vergadering opgekomen dorst te lessen. Ook konden ze bij de stadsrentmeester tegen gangbaar geld worden ingewisseld of aan hem in betaling worden gegeven om verschuldigde pacht en accijns te voldoen. Hoewel dus in principe slechts geschikt voor beperkt gebruik, werd dit 'geld' ook wel door andere inwoners van de stad geaccepteerd, omdat duidelijk was dat de stedelijke overheid er een zekere waarde aan toekende. De punten op de keerzijde van de Groninger raadstekens vormen waarschijnlijk slechts een primitieve decoratie. Het is voorstelbaar dat zij een waardeaanduiding behelzen, maar dat is niet duidelijk en ook ten aanzien van de raadstekens van Deventer en Zutphen is mij daarvan niets bekend[11].

Naar analogie van de Groninger penningen, zijn de voorwerpen uit Deventer en Zutphen dus eveneens als raadsteken te beschouwen – en naar mijn mening kan deze lijn worden doorgetrokken naar het voorwerp uit Kampen. Ook dat stuk vertoont een groot aantal stippen, maar omdat zij weinig opvallend zijn in vergelijking met die op de penningen uit de andere steden, kan dat nauwelijks als argument dienen[12]. De enige goede aanwijzing is gelegen in de omstandigheid dat het stuk (net als de beide penningen uit Zutphen) lijkt op een duit, maar dat zeer waarschijnlijk niet is vanwege zijn beeldenaars. Zoals opgemerkt, waren voor de duiten rond 1600 in de Noordelijke Nederlanden slechts drie verschillende beeldenaars in gebruik en daarvan werd niet afgeweken. Als men in Kampen al de behoefte had voor die muntsoort een andere voorstelling te gebruiken, dan zou men daarin toch zeker de min of meer volledige stadsnaam hebben opgenomen zoals in Kampen en overal elders voor munten gebruikelijk was. Voor raadstekens werd een dergelijke vermelding kennelijk niet nodig geacht in zowel Groningen, als Zutphen en Kampen, waarschijnlijk omdat die stukken alleen binnen de stad circuleerden.

Nu alle hier besproken voorwerpen als raadsteken of presentiepenning beschouwd kunnen worden, ligt het voor de hand dat de in de series munten liggende exemplaren daaruit worden verwijderd en worden overgebracht naar de afdeling penningen. Gay van der Meer heeft die afdeling van het KPK bijna drie decennia liefdevol beheerd en zij heeft het genoegen gehad talloze fraaie en interessante aanwinsten te verwerven voor haar vakgebied binnen de rijks-collectie. Dat haar afscheid aanleiding is tot dit artikeltje waardoor zij ook na haar vertrek de afdeling nog doet groeien, zal haar zeker goed doen.

Noten

1. *De Beeldenaar* 4 (1980) 113 en 228, opgedragen aan prof. dr H. Enno van Gelder.
2. Vanwege de zeer matige kwaliteit van dit stuk, is hier een exemplaar uit een andere verzameling afgebeeld.
3. – P. VERKADE *Muntboek, bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de zeven voormalig Vereenigde Nederlandsche provinciën* (Schiedam 1848) 179 nr 911a, pl 219.4.
   – P.C. DE VRIES/H.J. VAN DER WIEL *Muntboek van de steden 1576-1795* (Rotterdam/Gouda 1965; = Compendium van de munten der zeven Verenigde Nederlanden 9) 49 nr 65a.
   – *Officiële catalogus. Koperen munten geslagen door de zeven provinciën der Verenigde Nederlanden 1546-1795* (Amsterdam 1981[6]) 59.
4. Verkade 27.3.
5. 4 en 2 maravedis en 2 cuartos van Ferdinand & Isabella t/m Philips IV: J.A. VICENTI *Catalogo general de la moneda española. Todas las monedas desde reyes catolicos estado español 1475-1974* (Madrid 1973).
6. Boven het stadswapen op de voorzijde: P.O. VAN DER CHIJS *De munten der voormalige heeren en steden van Overijssel* (Haarlem 1854) 330 nr 19, pl XVI.19. De afkorting lijkt op deze munt geheel overbodig, want de naam van de stad is in het omschrift ook voluit geschreven; op de bijbehorende 1/2 stuiver 1524 staat slechts een C boven het wapenschild.
7. De in de jaren rond 1920 samengestelde inventaris van Nederlandse munten, vermeldt onder nr 1906 'koperen munt of mereau met het wapen van Zutphen'; in de catalogus van auctie Roos/de Vries/Engelberts, Amsterdam 7 juni 1858 (coll. Keer) nr 507 staat dit exemplaar nog vermeld als 'liard de cuivre'. Omdat het stuk niet goed fotografeerbaar is, wordt hier een tekening gebruikt.
8. De betekenis van deze uitsparing is onbekend – wellicht is de inkeping tijdens de afschaffing aangebracht om de stukken na inname ongeldig te maken en zo te voorkomen dat een tweede inlevering tegen vergoeding plaats zou vinden.
9. J. FORTUYN DROOGLEEVER *De vorstelijke en stedelijke muntslag te Deventer* (Deventer 1982) 15 nr 10, daar 'braemse(?)' genoemd; in de catalogus van auctie G.Th. Bom, Amsterdam 30 augustus 1869 (coll. Baart de la Faille) nr 4592 heet het een 'koperen munt, waarschijnlijk eene piedfort'. Het omschrift op dit voorwerp is weergegeven in gothische letters, zodat het iets ouder is dan de andere hier besproken stukken – het werd waarschijnlijk vóór het midden van de 16e eeuw gemaakt.
10. G. VAN ORDEN Iets over eene zogenaamde noodmunt van de stad Groningen, 1591 *Tijdschrift voor Algemene Munt- en Penningkunde* 1 (1833-1838) 683-689; A.T. PUISTER Groningse stedelijke munten *Jaar-*

boek voor Munt- en Penningkunde 73 (1986) 5-72, speciaal 66-68 nrs 1.908-1.909.

11. M. VON BAHRFELDT Raedsteeken der Stadt Groningen von 1591 *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 1 (1914) 133-143, speciaal 140.
12. Een van ca 1530 daterende presentiepenning van het Egidius-kapittel in Wiedenbrück (Westfalen) vertoont eveneens drie letters bij wijze van omschrift, maar dat is waarschijnlijk een toevallige overeenkomstigheid: K. KENNEPOHL *Die Münzen von Osnabrück (München 1938) 363 nr 518.*

Topografisches zur Hamburger Dadler-Medaille von 1636

von Gert Hatz

Der Wunsch, einen kleinen Beitrag zu einer Festschrift für Gay van der Meer beizusteuern, überwog die Bedenken des Autors, sich in den ihm fernerliegenden Bereich der Medaille vorzuwagen. Es geht auch nicht um die Entdeckung und Vorstellung eines neuen Stückes, sondern lediglich um die einseitig topographisch ausgerichtete Betrachtung eines längst bekannten und mehrfach publizierten Gepräges. Gemeint ist die von Sebastian Dadler geschaffene Medaille auf die Stadt Hamburg, die auf der Vorderseite den mit dem Hamburger Wappen gezierten Merkur als Kolossus darstellt und auf der Rückseite den Stadtplan aus der Vogelperspektive zeigt mit der Datierung 1636 und der Signierung SD[1].
Auf die Ausdeutung der an Allegorien reichen Vorderseite muß hier verzichtet werden. Der Blick sei auf die ob ihrer Bilddichte das Auge fast verwirrende Rückseite gerichtet, nicht zuletzt auch deshalb, weil man bei der Suche nach Vorlagen rasch auf das in Hamburg stark vertretene niederländische Element stößt[2]. Dargestellt ist der Grundriß Hamburgs in Gestalt einer Bildkarte[3]. Der minuziöse Stempelschnitt läßt die Kirchen, die wichtigsten Gebäude, die Straßenzüge und Fleete (Kanäle), die Brücken, den Hafen, Alster und Elbe sowie viele weitere Details erkennen. Das Ganze ist umschlossen von dem außerordentlich starken, 1616-26 von dem holländischen Ingenieuroffizier Johan van Valckenburgh errichteten Befestigungskranz, der sich dem Medaillenrund annähert. Auffällig erscheint die Ausrich-

Sebastian Dadler, 1636 (137g, 79mm; Museum für Hamburgische Geschichte, Photo Fischer-Daber)

tung; die Darstellung ist nicht 'genordet', der Betrachter schaut aus nordwestlicher Richtung auf die Stadt.

Die Suche nach einem Vorbild gibt freilich Rätsel auf. Gesamtdarstellungen Hamburgs aus der Vogelschau beginnen mit dem bekannten Werk von Braun und Hogenberg 1574[4] und 1594 (Zustand von 1589)[5], denen weitere folten[6]. Waren diese Pläne gerichtet, so tauchten bald andere auf mit fast um 180 Grad gedrehter Nord-Süd-Stellung. Am Beginn steht wohl der perspektivische Plan von Hendrik Hondius 1623[7]. Auch diese Darstellungsweise fand Fortsetzer, z.B. in den Werken des Verlages von Matthäus Merian 1641, 1649 und 1653[8], in Wenzel Hollar 1644[9], in Dirk Diricksen[10] und in dem prächtigen, bis ins Detail ausgearbeiteten Kupferstich, den Arnoldus (Arnt) Pitersen (Pietersen, Petersen), 'niederländischer Buch vnd Kundsthandeler bey der Boerse', gleichfalls im Jahre 1644 herausbrachte[11]. Dieser Entwicklungsstrang sei hier besonders beachtet, da in ihm die Vorlage für die Dadler-Medaille von 1636 zu suchen ist.

Von der Datierung her kommt eigentlich nur der Plan von Hondius in Betracht, dem das Medaillenbild auf den ersten Blick in der Anordnung gleicht. Geht man aber ins Detail, so ergeben sich überraschenderweise besondere Übereinstimmungen mit den acht Jahre nach der Medaille datierten Plänen von Diricksen und vor allem von Pitersen, die eng miteinander verwandt erscheinen, wobei Pitersens Stich in der Ausführlichkeit und der Qualität voransteht[12]. Ohne zu sehr in Einzelheiten der hamburgischen Topographie abzuschweifen, sei nur auf einige signifikante Punkte hingewiesen: Schwäne auf der Alster, Holzlager neben dem Zuchthaus, Reitplatz bei der Bastion Ulricus, Marktleben vor der Nikolaikirche, Kräne am Rödingsmarkt-Fleet u.a.m. Einige andere Bauten fehlen dagegen auf der Medaille, wie etwa die Walkmühlen an der Alster, die Kalköfen nahe dem Dammtor und die Bastion Hölzern Wams am Hafen, so daß sich hier eine Ähnlichkeit mit den Plänen von Hondius und seinen anderen Nachfolgern ergibt. Es scheint aber, daß die zwischen Dadler und Pitersen als abweichend genannten Baulichkeiten erst zwischen 1636 und 1644 entstanden[13].

Wie läßt sich nun das offensichtliche, aber in der Datierung nicht passende Abhängigkeitsverhältnis zwischen der Medaille und dem Pitersen-Plan erklären? Daß eine Medaille nach einem Stich gefertigt wurde – und nicht umgekehrt – darf vorausgesetzt werden. Es zeichnen sich drei Möglichkeiten ab:

1 Es gab eine gemeinsame ältere, jedoch verschollene Vorlage. Dafür fehlen jegliche Anhaltspunkte.

2 Die Medaille ist mit der Jahreszahl 1636 vordatiert worden. Dafür könnte sprechen, daß Dadler erst im Jahre 1648 von Danzig nach Hamburg übersiedelte, wo er dann bis zu seinem Tode 1657 verblieb[14]. Einer solchen Umdatierung mangelt es allerdings an einem plausiblen Grund, auch wird die Medaille stilistisch Dadlers Werken aus der Danziger Zeit zugeordnet[15].

3 Die für den Plan von Pitersen angesetzte Jahreszahl 1644 zeigt quasi ein Enddatum an. Daß für den undatierten Stich nur dieses Jahr in Betracht kommt, ergibt sich nicht nur aus der erwähnten chronikalischen Nachricht[16] und aus der Abbildung des Ende 1644 infolge Abbruches und Einsturzes verschwundenen Turmes der Nikolaikirche[17], sondern einwandfrei aus den auf dem Blatt genannten 26 Bürgermeistern, Syndici und Ratsherren, von denen vier erst 1644 gewählt wurden und einer bereits 1645 verstarb[18]. Der Kupferstich ist in der ornamentalen und heraldischen Ausschmückung außerordentlich aufwendig und im Stadtbild außerordentlich detailliert ausgeführt; seine Herstellung wird sich vermutlich über einen gewissen Zeitraum erstreckt haben. Könnte es vielleicht sein, daß von der Platte des im Entstehen begriffenen Planes, die bis 1644 auf den neuesten Stand gebracht wurde – ähnlich wie 1690 nochmals eine Überarbeitung erfolgte[19] –, bereits 1636 Abzüge in Umlauf kamen, von denen einer in die Hände Dadlers im fernen Danzig gelangte? An Verbindungen zwischen den beiden Städten dürfte es nicht gefehlt haben[20]. Außerdem scheint Dadler am Ende seiner Dresdener Zeit 1632 bereits einmal in Hamburg gewesen zu sein[21], so daß von diesem Aufenthalt eine Bekanntschaft mit Pitersen oder Diricksen herrühren könnte.

Unter den angedeuteten Möglichkeiten kommt dieser Hypothese vielleicht die größte Wahrscheinlichkeit zu, so daß Hamburg die eine Seite seiner schönsten Barockmedaille vermütlich der Vorlage des Niederländers Arnoldus Pitersen verdankt.

Anmerkungen:

1 – J.P. LANGERMANN, *Hamburgisches Münz- und Medaillen-Vergnügen...* (Hamburg 1753; C. HARTMANN ed.), S. 57ff., Nr. 1. Dort ausführliche Beschreibung mit Übersetzung der langen lateinischen Umschriften.
– C.F. GAEDECHENS, *Hamburgische Münzen und Medaillen*, III (Hamburg 1876), S. 92, Nr. 1553.
– K. DOMANIG, *Die deutsche Medaille in kunst- und kulturhistorischer Hinsicht* (Wien 1907), S. 86, Nr. 511.
– A. GOTTSCHEWSKI, Hamburgische Denkmünzen

des 17. Jahrhunderts und die Zeitgeschichte *Hamburgisches Museum für Kunst und Gewerbe, Flugblatt* 16 (1916), S.5f.
– A. WIĘCEK, *Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku* (Gdańsk 1962), S. 115, Nr. 99. Die dort vertretene Ansicht, daß diese Medaille auf Bestellung des Hamburger Senats erfolgt sei, läßt sich nicht bestätigen. [Für Übersetzungshilfe aus dem Polnischen ist Herrn Dr. M. North zu danken.]
– Zu Dadler vgl. L. FORRER, *Biographical Dictionary of Medallists*, I (1904, Nachdruck New York 1970), S. 319-321 [mit fehlerhaften Daten].
– RASPE, Dadler, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, VIII (Leipzig 1913, U. THIEME/F. BECKER, ed.), S. 255.
– P. GROTEMEYER, Dadler, *Neue Deutsche Biographie*, III (Berlin 1957), S. 467-468. – WIĘCEK s. oben.

2 Vgl. z.B. C. SCHELLENBERG, *Hamburg und Holland, Kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen* (Berlin 1940), S. 5-35.

3 Zur Terminologie s. E. WINTERS, Die historischen Karten der Hansestadt Hamburg, *Allgemeine Vermessungs-Nachrichten* 20/21 (Berlin-Grunewald 1940), S. 15.

4 – Über die beiden Hamburg-Pläne in den verschiedenen Braun und Hogenberg-Ausgaben s. A. BORCHERDT, Die dritte Ansicht von Hamburg in Braun & Hogenberg, *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte* 7 (1885), S. 26-28.
– F. H. NEDDERMEYER, *Topographie der Freien und Hanse Stadt Hamburg* (Hamburg 1832), S.5f., Nr. 13.
– I.C.W. WENDT/C.E.L. KAPPELHOFF, *Hamburgs Vergangenheit und Gegenwart*, II (Hamburg 1897), S. 404.
– C. SCHELLENBERG, Eine Hamburger Stadtansicht aus dem 16. Jahrhundert, *Ehrengabe des Museums für Hamburgische Geschichte zur Feier seines hundertjährigen Bestehens* (Hamburg 1939; O. LAUFFER, ed.), S. 114-126, S. 116, Anm. 28.

5 – NEDDERMEYER [wie Anm. 4], S. 6, Nr. 16.
– WENDT/KAPPELHOFF [wie Anm. 4], S. 405.
– SCHELLENBERG [wie Anm. 4], S. 116, Anm. 30.

6 – NEDDERMEYER [wie Anm. 4], S. 6, Nr. 14, F. Vallegio; S. 10, Nr. 24, J. Mejer 1651.
– Hamburg im Kartenbild, Nachdrucke hrsg. v. Verein für Hamburgische Geschichte, J. Janssonius, Amsterdam 1657 (Text R. Wagner 1970) und P. Schenk, Amsterdam um 1696 (Text H.-D. Loose 1982).

7 – NEDDERMEYER [wie Anm. 4], S. 10, Nr. 26.
– Hendrik I. oder II. Hondius?, vgl. W. STECHOW, Hondius, THIEME/BECKER, XVII (Leipzig 1924) [wie Anm. 1], S. 435-436.
– Datierung aufgrund topographischer Details lt. Plankammer des Staatsarchivs Hamburg. Für dortige freundliche Beratung ist Herrn J. Frank zu danken.

8 – Plankammer Staatsarchiv Hamburg.
– *Topographia Saxoniae Inferioris...* (Frankfurt 1653) (Nachdruck Kassel-Basel 1962). Karte vor S. 125, dazu Nachwort von L.H. WÜTHRICH (o. Pag.).

9 – Plankammer Staatsarchiv Hamburg.
– F.A. BOROVSKÝ, Hollar, in: THIEME-BECKER, XVII (Leipzig 1924) [wie Anm. 1], S. 376-379.

10 – Plankammer Staatsarchiv Hamburg.
– NEDDERMEYER [wie Anm. 4], S. 9, Nr. 22.
– RASPE, Diricks, THIEME/BECKER, IX (Leipzig 1913) [wie Anm. 1], S. 326. Die Familie stammte aus Kampen.

11 – Plankammer Staatsarchiv Hamburg.
– Der Plan von Pitersen ist in der Hamburg-Literatur mehrfach behandelt worden, am ausführlichsten von G. BOLLAND, *Hamburg wie es einmal war* (Hamburg 1953²).
– Pitersen wird allgemein nicht nur als Verleger, sondern auch als der Stecher angesehen, vgl. *Hamburgisches Künstler-Lexikon*, I (Hamburg 1854), S. 188.
– G.K. NAGLER, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon*, XII (Leipzig o.J³), S. 317.
– E. RUMP, *Lexikon der bildenden Künstler Hamburgs, Altonas und der näheren Umgebung* (Hamburg 1912), S. 104.
– In der handschriftlichen Chronik von O. Sperling heißt es aber lediglich: 'Anno 1644 hat Arnold Pietersen, ein Papierhändler bei der Börse, die Stadt Hamburg mit ihren Wällen und Straßen in Kupfer und zierlichen Abriß bringen lassen, so groß, als weder vor- noch nachher die Stadt jemals in Kupfer gelegt worden ist', zitiert nach K. KOPPMANN, Nachricht über die Karte von Arnd Pietersen, *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte* 3 (1880), S. 29-31, S. 30.

12 NEDDERMEYER [wie Anm. 4], S. 9: 'vorzüglich' und 'sehr mittelmäßig'.

13 – C.F. GAEDECHENS, *Historische Topographie der Freien und Hansestadt Hamburg und ihrer nächsten Umgebung* (Hamburg 1880), S. 128, 130.
– BOLLAND [wie Anm. 11], S. 41, 64.

14 Vgl. die Literatur zu Dadler [Anm. 1].

15 WIĘCEK [wie Anm. 1], S. 38:

16 Vgl. Anm. 11.

17 J.G. GALLOIS, *Hamburgische Chronik von den ältesten Zeiten bis in die Jetztzeit*, III (Hamburg 1862), S. 132.

18 – *Chronologisches, bis auf die neuesten Zeiten fortgesetztes Verzeichniß der bisherigen Mitglieder Eines Hochedlen und Hochweisen Raths, der Ehrbaren Oberalten und der Verordneten löblicher Cämmerey der freyen Stadt Hamburg* (Hamburg 1820), S. 7.
– G. KOWALEWSKI, Zum Plan des Arnoldus Pitersen 1644-1688-1690, *Mitteilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte* 9 (1908), S. 520-521.

19 KOPPMANN [wie Anm. 11], S. 30.

20 WIĘCEK [wie Anm. 1], S. 39.

21 WIĘCEK [wie Anm. 1], S. 26.

De draagpenning van mr Johan Copes

door F.A. Nelemans

In het midden van de zeventiende eeuw is een kostbare plaquettepenning vervaardigd, zo te zien ter herinnering aan de gouden bruiloften, zowel van de vader als van de zoon.

(Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden)

Beschrijving

Vz. een echtpaar, toegewend staande op treden van een stenen vloer, in antieke kleding, geeft elkaar de rechter hand. De man houdt in de voorgestrekte linker hand een beeld van een staande vrouw met in de voorgestrekte rechter hand een bundel korenaren en tegen de linkerarm een hoorn van overvloed (Abundantia, de Overvloed). Op de achtergrond met een ontstoken altaar de zelfde voorstelling. Randschrift op matte ondergrond: ANNOS CONIUGII FELICIA TEMPORA QUINOS SIC PATER ET NATUS DECIES SUA QUISQue PEREGIT (gedurende vijftig huwelijksjaren hebben zowel vader als zoon beide gelukkige tijden doorgebracht).

Kz. in een op vier plaaten met een lint kruiselings omwonden smalle gestileerde lauwerbladenrand onder een door wolken omgeven ovaal met de naam Jehova in Hebreeuwse letters staat een staak omwonden door een wijnstok met druiventrossen. Links en rechts daarvan hangen, elk met een strik bevestigd aan de rand, twee ovale platen, voorzien van een getimbreerd gedeeld familiewapen[1], links Van der Nypoort/Bosch en rechts Van der Nypoort/Van Raveswaey. Voor de voet van de wijnstok houden twee uit wolken komende handen elkaar en twee schuingekruiste hoorns van overvloed vast. Een lang lint zonder eind kronkelt van boven achter de top van de staak naar beneden onder de handen. Op een vlak gedeelte boven staat INEBRIAMUR UBERTATE TUA (wij zijn (als) dronken door uw mildheid) en idem beneden CONGRATULAMINI NOBIS (wens ons geluk). Langs de rand links is op het lint te lezen AO 1570 F.loris I.ohanz. van der. N.ypoort en H.eiltje Bosch 4 NOVEMBER 1623. en langs de rand rechts Ao 1596 I.ohan F.lorisz. van der N.ypoort en E.lisabeth van R.aveswaey 6 M.ei; 1651. Geheel beneden rust op de rand en tegen de staak het alliantiewapen[1] Copes/van der Nypoort, het manlijk schild omhangen met de keten[2] van de Orde van St Michel. Naast het alliantiewapen kronkelen slangen, links in de vorm van de letters s en o en rechts van een π

plaquettepenning. Vz. gedreven, Kz. gegoten, zilver 73 mm met oog (Lit. DPR I. 1185, KPK. 805, Cat. Centr. Mus. Utrecht 1928. 164)

Biografie

FLORIS VAN DER NYPOORT, zn. v. Johan en v. n.n., geb. Utrecht ca. 1540/45, koopman van

wollen lakens ald., woonde 1586 op de Lijnmarkt in de 'Borse van Antwerpen', begr. Utrecht 13-1-1627, tr. 1570 HEILTJE BOSCH, overl. Utrecht 4-11-1623, dr. v. Gerrit Willemz. en v. n.n. (en kleindr v. Willem Bosch van Weede, zn. v. Everard van Weede).
JOHAN VAN DER NYPOORT, zn. v. Floris Johanz. en v. Heiltje Gerritdr. Bosch, geb. Utrecht ca. 1572, lakenkoper, schepen van Utrecht (tussen 1619 en 1647, Raad (1618), burgemeester (genomineerd 1622, 1624 en 1628, verkozen 1625, 1626 en 1627), overl. Utrecht 6-5-1651, tr. 1596 ELISABETH VAN RAVESWAEY, geb. ca. 1577, overl. (Utrecht) 7-8-1665, dr. v. schepen Cornelis Hermanz. en v. Elisabeth Jandr Cnyff.
Mr JOHAN COPES, Ridder in de Orde van St-Michel (ca. 1648 na voordien door Lodewijk XIV te zijn verheven in de Franse adel), verheven in de adel van het Heilige Roomse Rijk (30-9-1659 door keizer Leopold I), zn. v. Hendrik Copes van Vorden en v. Moralla van Gendt, geb. Rhenen 30-1-1600, stud. te Groningen (ingeschr. rechten 16-6-1617) en te Leiden (ingeschr. rechten 9-6-1631), auditeur-(militair) en serviesmeester (kwartiermeester) te Wezel, burger van Utrecht (14-3-1640), commissaris van de keurvorst van Brandenburg te 's-Gravenhage (geloofsbrief 28-5-1649), Raad, resident (zaakgelastigde) idem (geloofsbrief 16-2-1654), overluid Utrecht 24-3-1669, begr. 's-Gravenhage 7-4-1669, tr Utrecht 17-2-1638 (H)ESTER VAN DER NYPOORT, geb. ald. overl. 's-Gravenhage 8-12-1647, dr. v. Johan Florisz. en vr. Elisabeth van Raveswaey.

Commentaar
De penning is moeilijk te duiden. Van de personen waar het om gaat zijn slechts initialen vermeld en het viertal jaartallen geeft geen inzicht omtrent een eventueel ten feite gelegde. Het oogmerk waarom de penning werd uitgebracht is niet duidelijk en tenslotte is ook nog de modelleur onbekend. Het zal elders niet zijn voorgekomen, dat bij de bestudering van een penning zoveel vragen rijzen.
Bij het beschouwen valt direct het verschil in uitvoering op tussen de Vz. - zakelijk en ongekunsteld - en de Kz. gemaniëreerd en een fraai gevuld veld. De vorm van de hoofdletters van beide zijden van de penning is identiek, zodat kan worden aangenomen, dat zowel de Vz. als de Kz. zijn vervaardigd door dezelfde modelleur. Er is echter wel een verschil in de strekking van de inhoud van de tekst van het randschrift op de Vz. met die van de initialen met jaartallen en die van de tekst op de linten op de Kz.
Het lijkt er dan ook op, dat de penning in tweeën is ontworpen waarbij de Vz. slaat op beide gouden bruiloften waarvan de jongste werd gevierd in het jaar 1546 terwijl de Kz. dan zou kunnen ontstaan na het overlijden van J. v.d. N(ypoort) op 6-5-1651. Dat verklaart nog niet waarom e.e.a. op één penning is terechtgekomen. Het als een 'vreemd' element beneden bij de rand op de Kz. aanwezige alliantiewapen Copes/Van der Nypoort geeft aan, dat de penning zonder twijfel is vervaardigd in opdracht van Mr Johan Copes, schoonzoon van het jongste gouden bruidspaar. Een onderzoek van de feiten uit zijn leven in het begin van de jaren 1650 levert voor een duiding van de penning niet veel aanknoopmogelijkheden.

(foto Iconografisch Bureau, Den Haag)

In feite geeft slechts een van de attributen op zijn in 1652 door de Antwerpse schilder Abraham II B. van der Hecken vervaardigt portret enige indicatie. Copes houdt namelijk op het schilderij een brief in zijn hand, welke, zoals blijkt het slot - bladzijde 2 - is van een op 18-9-1651 gedateerde oorkonde, getekend door Friedrich Wilhelm - de (Grote) - keurvorst van Brandenburg. Uit zijn levensloop is bekend, dat Copes - enige tijd vóór 1654 - door Frederik Willem werd benoemd tot Raad. Het verdere gedeelte van het op het schilderij zichtbare en moeilijk leesbare gedeelte van de brief geeft over de benoeming helaas geen zinnige informatie. Aannemende, dat deze eervolle benoeming tot (geheim)raad inderdaad voor Copes reden is om zich in zo'n ijdele en prestigieuse pose te laten portretteren als op het schilderij is geschied, zou zo'n aanstelling voor hem ook de reden kunnen zijn om eind 1651/begin 1652 opdracht te geven

voor het vervaardigen van de penning. Tegen de achtergrond van deze veronderstelling lijkt althans de tekst op het lint op de Kz. van de penning betrekking te kunnen hebben op de benoeming. Niet duidelijk is echter waarom op een penning de trots over zijn benoeming is gecombineerd met het memoreren van de gouden bruiloften van zijn schoonouders en zijn overschoonouders.

Dit is dan ook geen bevredigende verklaring voor het hybridische karakter van de penning. Het eenvoudigste is nu aan te nemen, dat het – oorspronkelijke – ontwerp een bijdrage was van Copes voor het gouden feest in 1656 van zijn schoonouders. Om de een of andere reden, misschien het ontbreken van de namen of het opvallende alliantiewapen, zou de penning dan kunnen zijn afgekeurd door schoonvader Johan v.d. Nypoort. Uiteindelijk zou dan kort na diens overlijden op 6-5-1651 de penning toch zijn aangemaakt, echter met toevoeging van de initialen en de data op de kronkels van het lint op de Kz. (alsmede ook nog met bijvoeging van de keten om het ene schild van het alliantiewapen). Voor deze hypothese pleit het feit, dat de initialen en data – kunstig – in de ruimten, welke de kronkels hiervoor bieden, zijn 'geperst'. Voor de keten was zelfs geen plaats beschikbaar voor het juweel. Wanneer het van begin af aan in de bedoeling had gelegen deze gegevens op te nemen dan zou de modelleur daarvoor in zijn ontwerp toch wel voldoende plaats hebben gecreëerd!

Geraadpleegde werken

J. B. RIETSTAP, *Armorial general.*

De Nederlandsche Leeuw 59 (1941) k. 63-67.

W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, *Van Hasselt* blz. 358a en 361.

O. SCHUTTE, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland,* blz. 335/6.

Noten

1 Familiewapen Van der Nypoort: in [zwart] drie [zilveren] wassenaars. Helmteken: een [zilveren] wassenaar tussen een [zwarte] vlucht. Dekkleden: [zilver en zwart].
Familiewapen Bosch: in [zilver] een ... jachthoorn, vergezeld boven en beneden van drie [rode] lelies (2-1).
Familiewapen Van Raveswaey: in [zwart] een [goud] gekroonde [zilveren] leeuw en over alles heen een [rode] dwarsbalk.
Familiewapen Copes: in [goud] een [zilver en zwart] geschaakt kruis [Van Vorden]. Hartschild: in [zilver] een [zwarte] leeuw (Copes).

2 De gouden keten van de Ordre Royal de Saint-Michel was samengesteld uit stukken open spiraaldraad afgewisseld met jacobusschelpen.

HOLLEMAN munten

tel. 053-338779

postbus 3242 7500 DE Enschede

Septimius Severus, Julia Domma en hun zonen Caracalla en Geta (regeringsperiode 193-217). Een complete Romeinse familie voor *f* 450,—

Kruisvaarders, Koningen van Cyprus: Hugh IV 1324-1354 AR Groot *f* 185,—

Deventer: gulden 1687 *f* 150,—

Willem II gulden 1847 *f* 125,—

Op aanvraag wordt onze prijslijst u gratis toegezonden

lid nederlandse vereniging van munthandelaren

Verdere lotgevallen van een Maagd

door I.A. Uitenhage de Mist-Verspyck

In de feestbundel voor een oud-collega, schreef mevrouw Van der Meer over de 'Vicissitudes of a Maiden'.[1] Bij deze lotgevallen sluiten de wederwaardigheden van de 'maiden' op een zilveren snuifdoos in het Rijksmuseum in Amsterdam goed aan.

In 1876 droeg J.F.G. Meyer, directeur van het toenmalige Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen te 's-Gravenhage *als daartoe gemachtigd door den Minister van Binnenlandse Zaken* de doos over aan het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.[2] Waarschijnlijk werd het voorwerp uit de verzameling van het Penningkabinet verwijderd omdat het daarin toch niet goed paste. Het is overigens wèl verklaarbaar hoe de doos daar ooit terecht kwam: de voorstellingen op deksel en bodem van het doosje zijn namelijk ontleend aan de bekende penning die Christoffel Adolfszoon (of Adolphi) in 1667 maakte op de Vrede van Breda, het formele einde van de Tweede Engelse Oorlog.[3]
De voorzijde-voorstelling op deze penning behelst een gehelmde Pallas of Nederlandse Maagd met scepter en lans met pijlenbundel, staande op een vrouwenfiguur met haren als slangen, waarmee de Nijl wordt uitgebeeld. Erachter staan een schaap en een leeuw die nu verder in vrede met elkaar zullen leven en op de achtergrond ziet men enige al dan niet brandende schepen; in de afsnede staat PROCUL HINC MALA BESTIA REGNIS (Weg, ver van hier, gij beest zo verderfelijk voor de regeringen). Op de keerzijde is eveneens een staande figuur weergegeven die een gelauwerd zwaard en een mercuriusstaf met een hoorn des overvloeds vasthoudt; deze figuur verbeeldt de Vrede. Bovenaan zijn de wapens van de Verenigde Nederlanden en van Groot-Brittannië weergegeven, waarbij opgemerkt dient te worden dat in het laatstgenoemde wapenschild het kwartier 'Schotland' twee maal en de kwartieren 'Engeland' en 'Frankrijk' ieder één maal zijn weergegeven.[4]
Meteen na verschijning van deze penning, ontstond er grote beroering omdat de Engelsen in de vertrapte figuur op de voorzijde hun koning Karel II zagen, die daarop van Nederland genoegdoening eiste.[5] Met de verklaring van Nederlandse zijde dat de penning duidelijk een liggende vrouwenfiguur te zien gaf en dat dus zeker niet koning Karel voorgesteld was, was de verontwaardiging van de Engelsen niet echt gesust. Het conflict liep zo hoog op, dat de Staten-Generaal zich genoodzaakt zagen de stempels in beslag te nemen en te vernietigen, waarvoor Adolphi overigens schadeloos gesteld werd. Bij het uitbreken van de Derde Engelse Oorlog in 1672 noemden de Engelsen deze penning opnieuw als één van de redenen voor hun oorlogsverklaring aan de Nederlanders.

De rand van de snuifdoos (8 × 7 × 2 cm) geeft vier compartimenten met schepen te zien. De voorstellingen op deksel en bodem zijn beide geplaatst in een ovaal. Op de bodem staat een tamelijk nauwgezette kopie van de voorzijde van de penning – de compositie is vereenvoudigd door weglating van allerlei details en gewijzigd door omdraaiing van de liggende figuur, maar

het voorbeeld is nog heel duidelijk erin te herkennen. Dit is in mindere mate het geval bij het deksel, dat een veel vrijere weergave toont waarin de personificatie een palm- en lauwertak in de hand houdt en in plaats van het zwaard de wapenschildjes aan een lint draagt; zij is nu gevleugeld en dus tot een Vredesengel geworden. Ondanks de grotere verschillen met het voorbeeld, kan het niet anders dan dat ook deze voorstelling op Adolphi's penning teruggaat. De afwijkende uitvoering van het Britse wapen op penning zowel als doos maken deze identificatie naar mijn mening onbetwistbaar. Het is niet bekend wie de snuifdoos gemaakt heeft. Het voorwerp draagt geen stadskeur of zilvermerk en is daarom slechts globaal te plaatsen op grond van stijl en voorstellingen: vermoedelijk is het Nederlands werk uit het laatste kwart van de 17e eeuw. Heeft de maker de doos slechts anoniem durven afleveren vanwege de eventuele complicaties die nieuwe Engelse klachten met zich mee zouden brengen? Het Rijksmuseum bezit behalve de doos ook nog een ovale bronzen penning-plaat met de bodemvoorstelling.[6] Dit voorwerp maakt deel uit van de grote collectie-Van Gelder in het Rijksmuseum; in het met die penningverzameling meegenomen exemplaar van Van Loons *Historipennigen*, schreef de vroegere eigenaar bij de afbeelding van Adolphi's penning in de marge: *ook een zilver ovale penningpl. alleen de voorzijde doch het vertrapt beeld onderwaarts gekeerd. P.H. van Gelder.* Dit zilveren exemplaar wordt thans niet in de verzameling aangetroffen.

In de literatuur over zilveren objecten waarin de onderhavige snuifdoos voorkomt, bestaat enige verwarring over de vraag op welke gebeurtenis de voorstellingen betrekking hebben. Toen de doos in 1876 werd overgedragen, stond hij vermeld als *een gedreven zilveren doos, ovaal, met een zinnebeeld op de Vrede van Munster* (1648).[7] David van der Kellen jr, die in 1883 directeur werd van het Nederlandsch Museum, schrijft over *Een zilveren tabaksdoos zinspelende op de Vrede (van Breda) vertoont, in goed drijfwerk, aan de ene zijde de Hollandsche Maagd Engeland vertrappende, aan de andere de Vrede, houdende de wapenschilden van de Vereenigde Provinciën en van Engeland. Daaronder ziet men verschillende wapenfeiten uit de laatste oorlog.*[8] In de catalogus van een tentoonstelling over Koning-stadhouder Willem III heet het voorwerp te slaan op de *Vrede van Rijswijk* (1697) om in de goud- en zilverwerkencatalogus van het Rijksmuseum te eindigen als *snuifdoos op de Vrede van Breda* (1667).[9]

Gezien de pluriforme verschijningen van de Nederlandse Maagd op alle mogelijke voorwerpen en decoraties, is het niet zo verwonderlijk dat een dergelijke verwarring ontstaat. Het penningvoorbeeld laat echter over de juiste interpretatie geen misverstand bestaan. Dat de doos met de maagden niets met 'Munster' of 'Rijswijk' uitstaande heeft, had men echter ook kunnen afleiden uit de voorstelling in één van de compartimenten op de zijkant. Daarin wordt namelijk een gebeurtenis uit de Tweede Engelse Oorlog uitgebeeld: de fameuze tocht naar Chatham waarbij de vloot van Michiel de Ruyter een over de Theems gespannen ketting kapotvaart.[10]

Noten

1 G. VAN DER MEER, Vicissitudes of a maiden, *Festoen. Opgedragen aan A.N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag* (Groningen/Bussum 1975; =Scripta Archaologica Groningana 6) 409-417.

2 Rijksmuseum Amsterdam, archief NM 1876/192, 10 april 1876; inventaris NM 2894. Uit het Nederlandsch Museum kwam in 1885 het Rijksmuseum voort.

3 vLoon II 555.1.

4 Hetzelfde deed Adolphi ook op een andere penning voor dezelfde Vrede (vLoon II 559.2). Waarom hij voor deze uitvoering koos is niet duidelijk, maar het kan niet zonder meer geïnterpreteerd worden als een vergissing van hem. Deze variatie komt namelijk ook voor op de meeste Schotse munten sinds Jacobus VI van Schotland in 1603 tevens koning van Engeland werd onder de naam Jacobus I: zie P.F. PURVEY, *Coins and tokens of Scotland* (London 1972) =Seaby's Standard Catalogue of British Coins 4.

5 *Resolutiën der Staaten van Holland*, 18 mei 1669, fol 18; A.O. VAN KERKWIJK, Nederlandse vredepenningen, *Oude Kunst* (1919) 250.

6 Inventaris vG 1014.

7 Zie noot 2.

8 D. VAN DER KELLEN, Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, *Eigen Haard* (1879) 154.

9 *Koning-stadhouder Willem III 1650-1950* (Amsterdam 1950) 355; R. VAN LUTTERVELT, *Catalogus van de goud- en zilverwerken in het Rijksmuseum te Amsterdam* (Amsterdam 1952) nr. 157.

10 De maker van de doos heeft hiervoor wellicht een prent als voorbeeld gebruikt: zie FM 2271, een ets door M. Comans met de titel 'Groote kaart van de Rivier van Chetham of Rochester'.

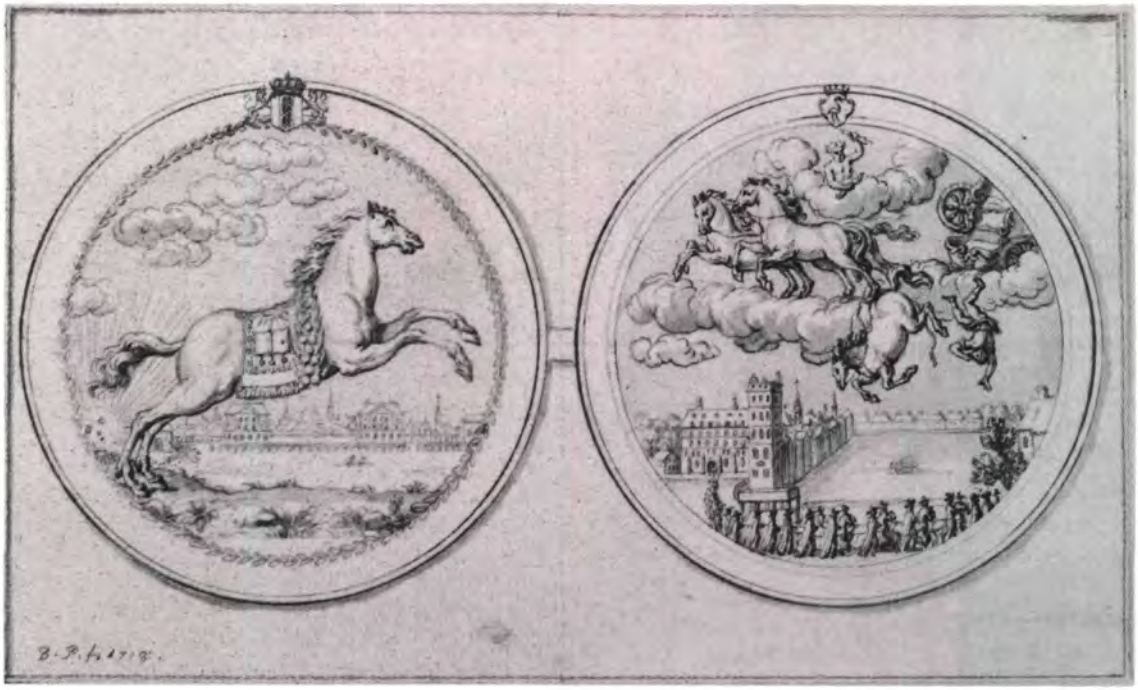
Historiepenningen, getekend door Bernard Picart

door Carel van Tuyll van Serooskerken

De uit Frankrijk afkomstige kopergraveur en tekenaar Bernard Picart (1673-1733) vestigde zich in 1711 in Amsterdam, waar hij een bloeiende graveurspraktijk opbouwde. De talloze boekillustraties, historieprenten, portretreeksen, reproductieprenten en gelegenheidsgrafiek, die Picart en zijn assistenten in de daaropvolgende jaren vervaardigden, maakten hem tot de toonaangevende kopergraveur van zijn tijd in de Nederlanden.[1]

Onder de vele tekeningen van Picart, die in Teylers Museum te Haarlem bewaard worden, bevindt zich een aantal dat ook uit numismatisch oogpunt interessant is. Het betreft tien tekeningen van historiepenningen, die op één uitzondering na alle gesigneerd zijn. Acht van de tien bladen dragen het jaartal 1718 (Appendix a-h). De gebeurtenissen waarop deze acht gedateerde voorstellingen betrekking hebben, stammen echter uit de zeventiende eeuw: zij geven penningen weer die herinneren aan de dood van stadhouder Willem II, de Vrede van Munster, de inwijding van het Amsterdamse stadhuis, alsook portretten van Maarten Harpertsz. Tromp en Karel II van Engeland (afb. 1, 2). In 1904 nam de toenmalige kasteleyn van Teylers Stichting, H.J. Scholten, de bladen op in zijn catalogus van Nederlandse en Franse tekeningen in het museum.[2] Ongetwijfeld met assistentie van zijn collega, de conservator van Teylers Munt- en Penningkabinet Th.M. Roest, had Scholten de voorstellingen correct weten te identificeren; hij liet echter in het midden met welk doel Picart deze penningen getekend zou kunnen hebben. In haar biografisch artikel uit 1928 gaf J. Duportal wel zo'n interpretatie: zij zag de tekeningen aan voor Picarts ontwerpen voor de desbetreffende penningen. Om evidente redenen van chronologische aard is die conclusie echter onjuist.

Deze acht tekeningen zijn niet ontwerpen voor, maar nauwkeurige natekeningen nàár welbekende zeventiende-eeuwse historiepenningen. In een aantal gevallen zijn de desbetreffende voorbeelden in spiegelbeeld weergegeven. Deze spiegeling, gecombineerd met het feit dat de lijnen van de voorstellingen in veel gevallen doorgegriffeld zijn, geeft aan dat het hier om graveurstekeningen gaat: Picart's tekeningen waren kennelijk bedoeld om in prent gebracht te worden. Bij nader onderzoek blijkt dat de acht bewuste tekeningen ge-

1. Allegorie op de dood van Willem II

diend hebben voor de overeenkomstige afbeeldingen in het tweede deel van Van Loon's *Beschryving der Nederlandsche Historipenningen*, dat in 1726 verscheen. Ieder deel van Van Loon's standaardwerk bevat honderden illustraties: titelbladen, opdrachten en vignetten, maar vooral veel nauwkeurige afbeeldingen van de door de auteur beschreven penningen. Terwijl de namen van de kunstenaars die de titelbladen en vignetten verzorgden bekend zijn, zijn de afbeeldingen van de penningen niet gesigneerd, noch wordt elders in de tekst gewag gemaakt van de tekenaar of graveur die ze vervaardigde.[3] Op grond van Picart's gesigneerde en gedateerde tekeningen in Teyler, die nauwkeurig corresponderen met de overeenkomstige afbeeldingen in Van Loon, kan nu ge-

2. Inwijding van het stadhuis van Amsterdam

3. Frederik III van Brandenburg

concludeerd worden dat Bernard Picart tenminste een aantal penningen voor de graveurs die voor Van Loon werkten heeft nagetekend. Of hij ook verantwoordelijk was voor de overige illustraties is onzeker. De zeer uitgebreide en nagenoeg complete lijst van zijn werken, die Picarts weduwe na de dood van de kunstenaar deed verschijnen, maakt geen melding van illustraties voor de *Beschryving der Nederlandsche Historipenningen*; daaruit mag men misschien afleiden dat Picart niet de eindverantwoordelijkheid voor de onderneming had.[4] Of hij alleen in 1718 betrokken was bij het project, of dat zijn bemoeienis zich verder uitstrekte, moet daarom vooralsnog een open vraag blijven.

Een negende penning, waarvan Picart's natekening in Teyler bewaard wordt, toont op de voorzijde het borstbeeld van Frederik III van Brandenburg en op de keerzijde Hercules met de appel der Hesperiden (Appendix i; afb. 3). Het door R. Faltz vervaardigde stuk werd vòòr 1701 geslagen; in 1711 maakte Picart naar zijn eigen tekening een gravure.[5]

In historisch en numismatisch opzicht belangrijker is de laatste 'numismatische' tekening van Picart in Haarlem, een blad dat het jaartal 1723 draagt. Het betreft hier, zoals Scholten reeds vaststelde, een tekening die in verband staat met de penning, geslagen ter gelegenheid van de verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder in Gelderland en Zutphen in 1722 (Appendix j; afb. 4, 5).[6] In grote lijnen komt de

4-5. De verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder in Gelderland en Zutphen

tekening overeen met de keerzijde van de door de Duitse medailleur Christian Wermuth vervaardigde penning en men zou kunnen denken, dat het ook hier een natekening naar de penning betreft. Bij nadere beschouwing blijkt dit echter een onjuiste veronderstelling. Om te beginnen is de diameter van de tekening 12 mm groter dan die van de penning, terwijl in de hierboven genoemde gevallen de maten steeds exact correspondeerden met het numismatische voorbeeld. Bovendien zijn er tal van verschillen aan te wijzen in de voorstellingen. Zo is in de tekening de figuur van Willem IV prominenter en groter van formaat; de treden die naar zijn troon leiden, de zetel zelf, de architectonische achtergrond, de balustrade rechts (die de middellijn markeert) zijn op de penning niet aanwezig. Ook in de uitbeelding van de allegorische vrouwengestalten, die Gelderland, Vrijheid en Geloof voorstellen, bestaan talrijke verschillen met de tekening. Hoe dient de relatie tussen beide dan geïnterpreteerd te worden? In de literatuur staat Picart niet bekend als ontwerper van penningen. De penning in kwestie is op beide zijden gesigneerd door Wermuth, zonder verwijzing naar de ontwerper. Ook de tekening signeerde Picart niet met 'invenit' hetgeen erop zou duiden dat hij voor het ontwerp verantwoordelijk was, maar slechts met het 'fecit' van de uitvoerder. Toch lijkt het aannemelijk dat het hier wel degelijk om een ontwerp voor Wermuth's penning gaat.

De gebeurtenissen die de penning vereeuwigt, vond blijkens het opschrift, plaats op 2 november 1722. Wanneer de penning precies geslagen werd is onbekend, maar dit zal zeker niet vóór 1723 gebeurd zijn, het jaartal van Picart's tekening. Dat de tekening niet een latere variant op de penning is, valt af te leiden uit de verschillen tussen de twee voorstellingen; doorslaggevend is de afwezigheid van het opschrift. Alle wijzigingen die de modelleur in het ontwerp aanbracht zijn namelijk te herleiden tot de noodzaak, meer ruimte te bieden aan het opschrift onderaan de penning. In het ontwerp was voorzien in een tamelijk lange inscriptie rond de bovenrand en een kort opschrift onderaan; de penning maakt gebruik van slechts een deel van de bovenrand, maar breidt het opschrift aan de onderkant daarentegen aanzienlijk uit. Om die reden moest de voorstelling worden ingekrompen, hetgeen ertoe leidde dat troon, treden en balustrade verdwenen en de achtergrond vereenvoudigd werd. De geraffineerde manier waarop Picart in zijn tekening rekening had gehouden met de ronding van de penning werd zodoende teniet gedaan; de verheffing van de prins boven de allegorische gestalten werd vervangen door een gelijkschikking, waarbij de personificaties hoog uittorenen boven de nu merkwaardig klein uitgevallen hoofdfiguur. In alle opzichten is het ontwerp in de tekening geslaagder dan de uitgevoerde penning. De gevolgtrekking moet dan ook zijn, dat de tekening een ontwerp is, dat omwille van het langere opschrift door de modelleur op weinig bevredigende wijze werd aangepast. De toeschrijving van het ontwerp aan Picart wordt nog ondersteund door het feit dat de inventie duidelijk gebaseerd is op een voorbeeld uit de *Histoire métallique* van Lodewijk XIV, en wel een van de penningen voor het jaar 1661 (afb. 6): een penning die Picart zelf in 1701 gegraveerd had naar de tekening van Antoine Coypel, en waarin verschillende elementen van het ontwerp van 1723 op eenzelfde manier gecombineerd aanwezig zijn.[7] In hoeverre Picart zich bij zijn ontwerp voor de Gelderse penning liet leiden door de aanwijzingen van een derde, moet voorlopig in het midden gelaten worden. Nader onderzoek naar de opdrachtgever(s) van de penning kan deze vraag mogelijk beantwoorden. In ieder geval lijkt het aannemelijk dat we aan de veelzijdige activiteiten van Bernard Picart, kopergraveur, miniaturist en tekenaar, nu ook het ontwerpen van penningen kunnen toevoegen.

Noten

1 J. DUPORTAL, 'Bernard Picart', *Les peintres français du XVIIIe siècle. Histoire des vies et catalogue des oeuvres*, I (Paris/Bruxelles 1928 L. DIMIER) 365-98; M.D. HENKEL, 'Bernard Picart', *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* XXVI (Leipzig 1932; U. THIEME/F. BECKER) 572-73.

2 H.J. SCHOLTEN, *Musée Teyler à Haarlem. Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise* (Haarlem 1904).

3 De opdracht voorin Deel II werd ontworpen door Jan Goeree (1670-1731). Frederik Ottens was verantwoordelijk voor de vignetten op de titelbladen, François van Bleyswyck voor die boven de aanvang van het eerste boek van ditzelfde deel.

4 *Catalogue des estampes qui composent l'oeuvre de Bernard Picart, dessinateur et graveur*, opgenomen in: B. PICART, *Impostures innocentes*, ed. cons. (Amsterdam 1734).

5 *Catalogue .. de l'oeuvre de Bernard Picart*, 3 (1711).

6 SCHOLTEN (1904) 347; *Vervolg Van Loon* I, no. 42.

7 *Médailles sur les principaux évènements du règne de Louis le Grand*, (Parijs 1702), p. 60, keerzijde. Van de prent bestaan ook afzonderlijke afdrukken met het opschrift *A. Coypel in. / B. Picart sculp.*; zie: *Catalogue .. de l'oeuvre de Bernard Picart*, p. 1 (1701).

Appendix: Numismatische tekeningen van Bernard Picart in Teylers Museum.

a **Allegorie op de dood van Willem II** (voor- en keerzijde).
(Van Loon II, p. 353; 1650).
in spiegelbeeld, zonder randschriften.

Afb. 6

zwart en rood krijt, pen en penseel in grijs; 86x143 mm.
diameter van de voorstellingen: 67 mm.
passergaatjes in midden; doorgegriffeld.
gesigneerd l.o.: 'B.P.f.1718.' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 121; Dimier 1928, p. 382, no. 50.

b **Vergadering van de Staten-Generaal** (voor- en keerzijde).
(Van Loon II, p. 362; 1651).
in spiegelbeeld, zonder rand- en opschriften.
zwart krijt(?), rood krijt, pen en penseel in grijs; 87x144 mm.
diameter van de voorstellingen: 67 mm.
passergaatjes in midden.
gesigneerd l.o.: 'B.P. f 1718' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 122; Dimier 1928, p. 382, no. 51.

c **Maarten Harpertsz. Tromp** (voor- en keerzijde).
(Van Loon II, p. 377, II, afb. p. 376, tweede rij; 1653).
in spiegelbeeld; zonder randschriften.
zwart krijt (?), pen en penseel in grijs; 79x155 mm.
diameter van de voorstellingen: 68 mm.
passergaatjes in midden; doorgegriffeld.
gesigneerd m.: 'B.Picart/f.. 1718' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 123; Dimier 1928, p. 383, no. 52.

d **Vrede van Munster** (tweemaal voorzijde, met varianten). (Van Loon II, p. 384; afb. p. 383, tweede rij links; 1654).
in spiegelbeeld; linker variant met randschriften.
zwart krijt, pen en penseel in grijs; 85x155 mm.
diameter van de voorstellingen: 63 mm.
passergaatjes in midden; gedoubleerd.
gesigneerd m.: 'B.Picart/fecit 1718' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 124; Dimier 1928, p. 383, no. 53.

e **Inwijding van het stadhuis van Amsterdam** (voorzijde).
(Van Loon II, p. 400; afb. p. 399, bovenste rij links; 1654).
in spiegelbeeld; met rand- en opschriften.
grafiet, pen en penseel in grijs; 83x76 mm.
diameter van de voorstelling: 72 mm.
passergaatje in midden; doorgegriffeld; papier op drie plaatsen ingesneden tot aan de rand van voorstelling.
gesigneerd m.o.: 'B.Picart/f 1718' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 125a; Dimier 1928, p. 383, no. 54.

f **Inwijding van het stadhuis van Amsterdam** (keerzijde).
(Van Loon II, p. 400; afb. p. 399, bovenste rij rechts; 1654).
in spiegelbeeld; met rand- en opschriften.
pen en penseel in grijs; 82x76 mm.
diameter van de voorstellingen: 72 mm.
passergaatjes in midden; doorgegriffeld; papier op drie plaatsen ingesneden tot aan de rand van de voorstelling.
gesigneerd m.o: 'B.P. f 1718' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 125b; Dimier 1928, p. 383, no. 54.

g **Inwijding van het stadhuis van Amsterdam** (voor- en keerzijde en variant keerzijde).
(Van Loon II, p. 400-01, afb. p. 399, bovenste en middelste rij; 1654).

in spiegelbeeld; zonder rand- en opschriften.
grafiet (?), pen en penseel in grijs; de tekening van de variant licht gehoogd met wit; 192x157 mm.
diameter van de voorstellingen: 70 mm.
passergaatjes.
gesigneerd l.o.: 'B. Picart f 1718' (pen in grijs).
tussen a en b: 'diam 70' (potlood, moderne hand, onder c: '70' (idem).
Scholten 1904, no. S* 126; Dimier 1928, p. 383, no. 55.

h **Karel II van Engeland** (voorzijde).
(Van Loon II, p. 482; afb. p. 481; 1660).
zelfde richting, met randschrift.
zwart krijt, pen en penseel in grijs; 82x79 mm.
diameter van de voorstelling: 71 mm.
passergaatje in midden; licht beschadigd.
gesigneerd onder rechterschouder; 'B.P.f' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 118; Dimier 1928, p. 383, no. 57.

i **Frederik III van Brandenburg** (voor- en keerzijde: prijspenning van de Berlijnse academie).
(Menadier 1901, no. 205).
grafiet, rood krijt, gewassen; 83x146 mm.
diameter van de voorstellingen: 65 mm.
passergaatjes; gedoubleerd.
Scholten 1904, no. S* 127; Dimier 1928, p. 383, no. 58.

j **De verheffing van prins Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder in Gelderland en Zutphen** (voorzijde).
(Vervolg Van Loon I, pp. 48-49, no. 42 verso (Pl. IV); Dirks III, 1891, p. 51, no. 279; 1722).
zelfde richting, zonder rand- en opschriften.
grafiet, pen en penseel in grijs; 82x83 mm.
diameter van de voorstelling: 74 mm.
passergaatje in midden.
gesigneerd m.o.: 'B. Picart fecit 1723.' (pen in grijs).
Scholten 1904, no. S* 117; Dimier 1928, p. 383, no. 56.

Vaste klant bij Holtzhey

De penningen van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen

door Marjan Scharloo

Johan George Holtzhey (1726-1808) is één van de weinige medailleurs van wie na twee eeuwen nog steeds werk wordt uitgereikt. In de loop der tijd is het uiterlijk van zijn prijspenningen wel wat aangepast, maar in essentie toch ongewijzigd gebleven. Naast de penningen van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, die in dit artikel behandeld worden, geven de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen, Teylers Godgeleerd Genootschap en Teylers Tweede Genootschap nog geregeld penningen uit, waarvan het originele model door Holtzhey vervaardigd is. De uitgevende instanties hebben met elkaar gemeen, dat zij ontstaan zijn in de tweede helft van de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichting. In deze periode ontstonden in de Republiek zeer vele genootschappen die vooral gericht waren op de bevordering van de wetenschap en de cultuur, maar ook wel sociale doelen nastreefden. Vele van deze genootschappen gaven penningen uit, meestal om de winnaars van de door hen uitgeschreven prijsvragen te belonen. Johan George Holtzhey was de producent van verreweg het grootste deel van deze prijspenningen.[1]
Voor een medailleur als Holtzhey zal het bezit van een aantal relaties die regelmatig een bestelling plaatsten een interessante bron van inkomsten geweest zijn. Holtzhey maakte voor de genootschappen niet alleen de penningen met zijn eigen stempels maar sloeg ook penningen met stempels van andere medailleurs, die hij tegen be-

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

taling had overgenomen.[2] Op basis van het grotendeels bewaarde archief van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en Holtzheys eigen aantekenboek uit de periode 1776-1784, is het mogelijk om een indruk te krijgen van een zakelijke relatie, die bijna veertig jaar standhield.

De oprichting van de Maatschappij

In augustus 1767 verscheen in het weekblad *De Philosooph* een oproep om schijndode drenkelingen niet langer aan hun lot over te laten, maar om te proberen hen weer tot leven te wekken. De ondertekenaars beloofden de redders uit eigen zak de niet onaanzienlijke som van 6 dukaten te betalen wanneer zij de redding van een drenkeling met twee getuigen konden bewijzen. Aanleiding tot de oproep was het gebruik om bewusteloze drenkelingen te laten liggen totdat de gerechtsdienaren hadden kunnen constateren dat er geen misdaad in het spel was. Inmiddels was dan zo veel tijd verstreken dat het slachtoffer vaak niet meer te redden was. Bovendien was men slecht op de hoogte van de reanimatiemethoden. De (bewusteloze!) drenkelingen werden nog maar al te vaak aan de voeten opgehangen of om een ton heen en weer gerold om het water uit de luchtwegen kwijt te raken.

Het belangrijkste doel van de ondertekenaars van de oproep was het publiek voor te lichten over betere manieren om bewustelozen weer bij kennis te brengen. De kern van de nieuwe methode bestond uit het prikkelen van de zenuwen van de slachtoffers, bijvoorbeeld door het kriebelen met een veer in de keel, het stevig wrijven van de huid, het inbrengen van tabaksrook, enz. De oproep in 'De Philosooph' vond onmiddellijk veel weerklank. Op 26 oktober 1767 werd de eerste vergadering gehouden van de opgerichte Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Het eerste bestuur bestond uit de intitiatiefnemers J. de Clerq, G.A. Verbrugge van Freyhof en C. van Engelen en verder uit de genodigden J. Goll van Frankenstein, C. Vollenhoven, C. Noortwijck, J.S. Vernède en J.A. Schloper. Zij waren koopman, bankier, predikant en arts van beroep. Tezamen fourneerden zij het startkapitaal van de Maatschappij, dat later werd uitgebreid door de uitgifte van aandelen.

Het bestuur besloot om een gouden penning te laten maken, zodat de redders konden kiezen tussen baar geld en een duurzame herinnering aan hun actie. De voorlichting werd ter hand genomen door het verspreiden van 10.000 bekendmakingen, waarin aanwijzingen stonden hoe men een bewusteloze drenkeling weer bij kon brengen. Tevens werd de opdracht gegeven een kistje te laten samenstellen, waarin zich alle hulpmiddelen tot reanimatie bevonden. Deze kistjes zouden tegen kostprijs te koop zijn voor artsen en andere belangstellenden.

Kistje met hulpmiddelen voor drenkelingen, 19de eeuw, Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, Amsterdam.

De geboorte van de penning

Op de eerste vergadering van de Maatschappij, gehouden op 26 oktober 1767 stond het ontwerp voor een te maken prijspenning hoog op de agenda. Na 'rijpe overweging', waarschijnlijk niet beperkt tot die ene vergadering, kwam men tot het nu bekende ontwerp. Helaas zijn er geen notulen van de eerste vergaderingen bewaard gebleven en is de juiste toedracht van het ontstaan van de penning niet goed te volgen. Reinier Vinkeles (1741-1816) maakte een tekening van het bestuursvoorstel; waarschijnlijk visualiseerde hij als het ware de ideeën die bij het bestuur leefden. Aan de hand van de tekening sneed Johan George Holtzhey de stempels.[3] Vinkeles en Holtzhey kenden elkaar al van de Amsterdamse Teekenakademie, waarvan de eerste direkteur en de tweede werkend lid was. De tekening van Vinkeles is voor zover bekend niet bewaard gebleven en daarmee is de inspiratiebron van Holtzhey's stempels verdwenen.

In een kort verslag van de eerste vergadering is te lezen, dat de koopman Johan Goll van Frankenstein met Holtzhey zou gaan praten over de te maken penning. Van Vinkeles is pas later sprake. Mogelijk had Holtzhey het te druk om zelf een ontwerp te maken. In 1767 en 1768 had hij een flink aantal opdrachten en maakte hij ook een aantal penningen op eigen risico voor verzamelaars. Goll was de aangewezen figuur voor deze contacten: hij tekende zelf in zijn vrije tijd en bezat een fraaie verzameling tekeningen.

Het ontwerp en de stempels waren vrij snel gereed, want de eerste penningen moeten al in 1768 geslagen zijn. In dat jaar werden 6 gouden penningen door de Maatschappij toegekend en in 1769 14 gouden en 3 zilveren penningen. Het notulenboek van de Maatschappij, begonnen op 1 januari 1769, vermeldt eind augustus 1769 dat Holtzhey 15 gouden penningen samen met een rekening van 490 gulden 14 stuiver afleverde. De stempels en de eerste partij gouden penningen waren toen al betaald. Het was gebruikelijk om de stempels meteen na de fabricage te betalen. Vervolgens werden de penningen per bestelling afgerekend.

Het ontwerp

Op de voorzijde van de penning is een naakte drenkeling te zien, die bewusteloos ligt aan de rand van het water. Een vrouw in antiek gewaad, de Menslievendheid, buigt zich over hem heen. Zij duwt met haar ene hand de Dood terug, die in de vorm van een skelet met zeis uit het water oprijst en zij beschermt met haar andere hand het hart van de drenkeling, dat wat lager zit dan gebruikelijk. Links op het gras zijn de hulpmiddelen uitgestald, die de schijndode drenkeling weer tot leven zouden kunnen wekken volgens de toenmalige wetenschap: een fles met een alcoholische drank, een tabakspijp, een tabaksklysteerpijp en de schede van een mes. De drank werd niet alleen gebruikt om het slachtoffer in de keel te gieten, maar ook om zijn huid mee in te wrijven. Tabaksrook gebruikte men om de ingewanden te prikkelen en deze werd oraal of anaal ingebracht. Links op het achtergrond is een huis te zien, dat openstaat om de drenkeling op te nemen en te verzorgen. Het omschrift werd geschreven door de classicus Pieter Burman, die sinds 1742 hoogleraar was aan de Amsterdamse Atheneaeum: REDDITUR HIC ENECTUS AQUIS PATRIAEQUE SUISQUE. Volgens een comtemporaine vertaling: 'Deze, in de wateren gesmoord, word het Vaderland en den zynen wedergegeven'.

De keerzijde vertoont een krans van eikenbladeren, die volgens overlevering aan de Romeinse burgers gegeven werd als zij een medeburger gered hadden. Het omschrift luidt OB SERVATUM CIVEM. EX DONO SOCIET. AMSTELAED. MDCCLXVII, oftewel 'Wegens het redden van een Burger. Tot een geschenk van de Maatschappij te Amsterdam opgericht in 1767'. Binnen de eikenkrans werd de naam van de redder, MERUIT (hij/zij heeft verdiend), en de plaats en datum van de redding gegraveerd.

Het ontwerp van de penning is eenvoudig gehouden. Op de voorzijde wordt het doel van de Maatschappij – het redden van schijndode drenkelingen – op symbolische wijze weergegeven, zoals gebruikelijk in de achttiende eeuw. De benadering van het onderwerp bezit echter voldoende

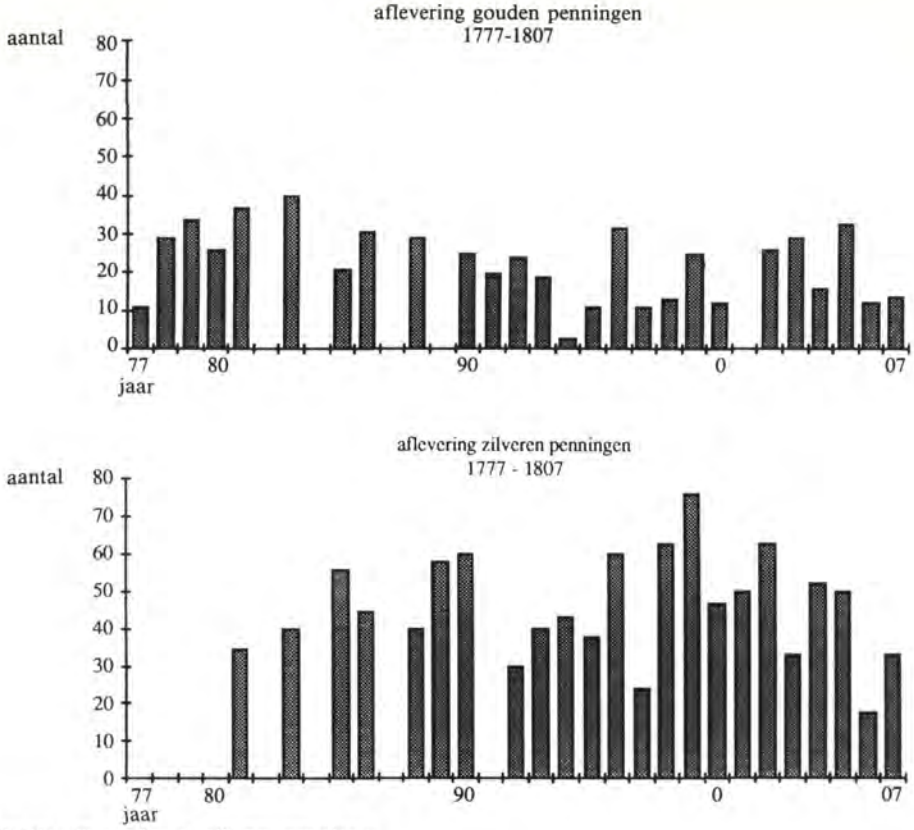

J.G. Holtzhey, zilveren penning van de Maatschappij tot redding van drenkelingen, uitgereikt in 1786, 2x vergroot (KPK).

realisme voor de potentiële ontvangers van de penning, vaak mensen met weinig opleiding: men ziet een drenkeling aan de waterkant liggen en iemand die de Dood tegenhoudt. De keuze voor Latijnse omschriften doet in dit kader wat gedateerd aan. In dezelfde periode kozen de eerste genootschappen voor de Nederlandse taal op hun penningen, zoals het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam en de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (beide 1769). De combinatie van een eenvoudig 'plaatje' en een geleerd omschrift is naar mijn mening zeker niet gebruikelijk in deze tijd.
Aanvankelijk was alleen voorzien in het geven van een gouden penning of de premie van 6 dukaten (31 gulden en 10 stuivers) voor iedere geslaagde reddingspoging. Zeer snel – al in 1769 – besloot men om zilveren penningen te laten slaan. Het was eerst de bedoeling om deze te gebruiken in speciale gevallen, wanneer er bijvoorbeeld meer dan één redder was geweest, of als de redding niet geheel conform de criteria had plaatsgevonden. De gewoonte groeide om de redders, die recht hadden op de gehele premie, de mogelijkheid te geven om een zilveren penning te ontvangen en de rest van de premie in geld. Ook kon men kiezen voor het kistje met hulpmiddelen voor drenkelingen en een zilveren penning.
Vanaf 1803 werden speciale zilveren penningen toegekend bij het redden van drenkelingen, die het bewustzijn (nog) niet verloren hadden. Voor deze gevallen werd het woord MERUIT uit de inscriptie weggelaten.
In 1803 is éénmaal een dubbele gouden penning overhandigd aan C.N. Scholten.
De bestuursleden ontvingen een gouden penning met een speciale inscriptie: SOCIETATIS CURATOR (bestuurslid van de Maatschappij), de naam van het bestuurslid en het jaartal van toetreding in Romeinse cijfers. Deze penning moest overigens door de bestuursleden zelf betaald worden. Voor de ere-bestuursleden luidde de inscriptie op de gouden penning: PRO SINGULARI EIUS MERITO (voor zijn uitzonderlijke verdiensten) en de jaartallen van het bestuurslidmaatschap in Romeinse cijfers.
De gouden penning van de Maatschappij met de inscriptie PRINCIPI SOCIETAS (de Maatschappij aan de Prins), in bezit van het Koninklijk Penningkabinet, stamt niet uit de achttiende eeuw. De penning is begin 1814 aan koning Willem I overhandigd, kort na zijn inhuldiging als soeverein vorst en nog voordat hij de koningstitel ontving.[4] Een zilveren penning van de Maatschappij uit 1812, eveneens in bezit van het Penningkabinet, vertoont dezelfde barstjes in het stempel als het gouden exemplaar. De kans bestaat, dat er nóg een gouden penning met bijzondere inscriptie is uitgegeven. In het kasboek wordt namelijk vermeld, dat in 1807 een penning gereed gemaakt is voor overhandiging aan koning Lodewijk Napoleon.[5] Het lijkt, alsof de stempels tussen 1768 en 1808 nooit vervangen zijn. De reeds genoemde stempelbarstjes zijn al heel flauw aanwezig op het oudste exemplaar van de penning in het Koninklijk Penningkabinet (1786).

De produktie van Holtzhey

Holtzhey heeft in totaal 787 gouden en 1125 zilveren penningen aan de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen geleverd tussen 1768 en 1808. Vanaf het jaar 1777 kan een opeenvolgende reeks gereconstrueerd worden (zie grafiek). De Maatschappij kon uiteraard nooit van te voren voorspellen hoeveel drenkelingen er in een bepaald jaar gered zouden worden en welke premie de redder(s) wilde(n) ontvangen. Dit was mede afhankelijk van de welstand van de ontvanger. Chirurgijns, die beroepshalve meer dan gemiddeld betrokken waren bij de reddingen, kozen bijvoorbeeld vaker voor een gouden penning dan boerenknechten. Vrijwel altijd kreeg Holtzhey de opdracht om een partij penningen tegelijk te leveren. De Maatschappij hield altijd een aantal stuks 'op voorraad'. In de loop der tijd worden geleidelijk meer zilveren dan gouden penningen geleverd. Kennelijk verschoof de voorkeur van de redders, mogelijk onder invloed van de zich verslechterende economische situatie.
Op basis van het aantekeningenboek, bijgehouden tussen 1776 en 1784, is na te gaan hoe Holtzhey de inkoop, fabricage en verkoop van zijn penningen administreerde. Het goud of zilver werd in deze periode ingekocht voor ongeveer 46 gulden per once (30,76 gram), respectievelijk 3 gulden per once. Na het schroeven werden de penningen 'in het Cabinet' gebracht. Het aantal, het gewicht en de inkoopprijs van het metaal werden in het boek aangetekend. Tot op het moment van aflevering werd alleen de grondstoffelijke waarde van de penningen vastgelegd; de hogere verkoopwaarde werd pas bij de aflevering genoteerd. Holtzhey smolt geregeld penningen uit de eigen voorraad weer om als hij edel metaal nodig had. Mogelijk gebeurde dit vooral wanneer hij de marktprijzen van goud en zilver te hoog vond om aankopen te doen.
Holtzhey gebruikte edel metaal van goede kwaliteit: het goudgehalte was 23.7½ karaat en het zilvergehalte bedroeg 22½ grein.
De voorraadprijs van het goud hield Holtzhey op 46 gulden per once, soms op 46⅛ gulden of 46¼ gulden. De verkoopprijs voor de Maatschappij kwam op 56 gulden per once. De zilverprijs liep uiteen tussen 3 gulden 2 stuiver tot 3 gulden 6

Produktie van gouden en zilveren penningen.

stuiver per once en Holtzhey rekende 5 gulden per once aan de Maatschappij. Uit de 10 gulden of 2 gulden per once verschil kwam het maakloon en de winst. Met alle genootschappen, die hun penningen bij Holtzhey lieten staan, was een dergelijke regeling getroffen; bij de familiepenningen en de vroedschapspenningen werd het maakloon per penning wél apart in rekening gebracht.

De penningen varieerden behoorlijk in gewicht. Het was voor Holtzhey niet belangrijk om te streven naar precies gelijkwegende penningen, aangezien de prijs per gewicht werd berekend, en niet per stuk. Tussen 1779 en 1807 liep het gemiddelde gewicht uiteen van 15,50 gram tot 18,26 gram per partij; een verschil van 2,76 gram. In werkelijkheid zal het verschil tussen de lichtste en de zwaarste penning van één partij nog groter zijn geweest. Bij de zilveren penningen varieerde het gemiddelde gewicht tussen de 13,48 en 17,18 gram; maar liefst 3,7 gram verschil. Men zou verwachten, dat de goudwaarde van de penning samen met het maakloon dezelfde prijs zou hebben als de premie van 6 dukaten of 31 gulden 10 stuivers. In werkelijkheid varieerden de gemiddelde prijzen per partij tussen de 33 gulden 15 stuivers en 28 gulden 15 stuivers per gouden penning.

In de Franse tijd stegen de metaalprijzen zodanig, dat Holtzhey vanaf 1795 een aparte toeslag (agio) op het gebruikte goud en zilver berekende, wat de prijs van de penningen verhoogde. Ook moest de Maatschappij 9 stuivers extra gaan betalen voor een (belasting)zegel.

De afwerking van de penning

De inscripties op de keerzijde van de penning werden in de periode 1768-1808 door verschillende personen gemaakt. Tussen 1781 en 1793 leverde Holtzhey de inscripties en daarna werd deze taak toevertrouwd aan Cornelis van Baarse. Wie vóór 1781 verantwoordelijk was voor de inscripties is niet bekend. Het is opvallend dat de periode waarin Holtzhey de inscripties verzorgde vrijwel samenvalt met de aanwezigheid van zijn assistent, Conrad Heinrich Küchler. Küchler kwam eind 1779 uit Duitsland om bij Holtzhey te werken en vertrok begin 1793 naar de beroemde Matthew Boulton in Birmingham, die de eerste door stoom aangedreven muntpers bezat.

Het Koninklijk Penningkabinet bezit 2 penningen uit de periode 1768-1807. Bij het exemplaar van

Kz van de penning met ingeponste inscriptie van J.G. Holtzhey uit 1786 en gegraveerde inscriptie van C. van Baarse uit 1800 (beide KPK).

1786 is de inscriptie door middel van letterponsjes ingeslagen door Holtzhey. Het andere exemplaar is uit 1800 en toont een gegraveerde inscriptie van Cornelis van Baarse. Voor het aanbrengen van de inscriptie – geponst of gegraveerd – rekende men een stuiver per letter.
De doosjes voor de penningen werden niet door Holtzhey geleverd, maar door verschillende firma's: G. Sweerthoff (tot 1787), Abraham Soblet (1787-1796) en Jan Bune (van 1796 tot na 1808). Sweerthoff rekende 8 stuivers voor een doosje, van Soblet is geen gespecificeerde rekening bewaard, en Jan Bune vroeg 6 stuivers per doosje. Ongetwijfeld betrof het hier gedraaide doosjes van palmhout.

Na de dood van Holtzhey

In 1808 kreeg Hendrik Lageman de opdracht om de penningen van de Maatschappij te gaan vervaardigen. Bij een vergelijking met de rekeningen van Holtzhey lijkt Lageman op het eerste gezicht goedkoper. Het goud kostte bij hem 52 gulden per once goud, in plaats van 56 gulden. Het maakloon werd echter apart opgevoerd, zodat de totale prijs per stuk toch hoger uitkwam. In 1816 nam D. van der Kellen sr. uit Utrecht de stempels over van Lageman. Tussen 1818 en 1853 maakt de Amsterdamse firma S. van der Goen & Zoon en Klauzing, later H. van der Goen, de penningen voor de Maatschappij. Het stempel van Holtzhey werd rond 1820 vernieuwd en enigszins veranderd. In 1853 was het de beurt aan D. van der Kellen jr., die een jaar later een nieuw stempel maakte voor *f* 500,—. Vanaf 1863 verzorgde 'sRijks Munt de penningfabricage en rond 1920 namen de Koninklijke Nederlandsche Edelmetaal Bedrijven Van Kempen, Begeer en Vos de stempels over. Rond 1920 moet het huidige stempel gesneden zijn. Met dit stempel worden nu nog steeds de penningen geslagen bij Koninklijke Begeer te Zoetermeer en uitgereikt door de Maatschappij van de redders van drenkelingen. Penningen, die teruggaan op Johan George Holtzhey.

Bronzen penning van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, uitgereikt in 1943 (KPK).

Noten

1 G. van der Meer, 'Prijspenningen van Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15/16 (1983) 1-20.
2 Holtzhey betaalde bijvoorbeeld aan de medailleur J.H. Schepp in augustus 1778 94 gulden en 10 stuiver voor de stempels van de Oeconomische tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen (aantekenboek, fol. 25).
3 Register van de Maaschappij tot Redding van Drenkelingen opgericht binnen Amsterdam MDCCLXVII'. De inleiding bevat een korte terugblik op de vergaderingen van 1767 en 1768.
4 Vervolg van Loon nr. 391.
5 Tweede kasboek Maatschappij fol. 55: Medailles en Kistjes.

Bronnen

Archief Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, gedeeltelijk bewaard op het kantoor te Amsterdam en gedeeltelijk bij het Gemeentearchief van Amsterdam (PA 697) notulenboeken, kasboeken, register ingekomen brieven, aantekenboekje.
Aantekenboek van Johan George Holtzhey 1776-1884, 'sRijks Munt Utrecht.
Catalogus der Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Gedenkpeningen, II: 1703-1813 ('s-Gravenhage 1906).
Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen, ten vervolge op het werk van Mr. Gerard van Loon, 4e stuk (Amsterdam 1840)
H.TH. DE BOOY, *Grepen uit twee eeuwen geschiedenis der Maatschappij tot Redding der Drenkelingen* (Amsterdam 1967).
J.A. KOOL, *Tabellarisch overzicht over alle gevallen van schijndode drenkelingen...*, (Amsterdam 1833).
Historie en Gedenkschriften Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, deel 1 t/m 6, (Amsterdam 1768-1822).

Een doosje met speelpenninkjes

door H.W. Jacobi

Onder de vele munten en penningen die met of zonder gebruik van een metaaldetector in de Nederlandse bodem gevonden worden, nemen de Neurenbergse speelpenninkjes een speciale plaats in. Ze hebben een muntachtig uiterlijk, vaak met de afbeelding van een Europese vorst. De eigenaar verwacht ze dan ook in een muntcatalogus te kunnen opzoeken, maar ze blijken daarin niet te vinden. Ook worden de dunne messingen penninkjes meermalen voor goud aangezien, zeker als ze uit zure bodem afkomstig zijn. Het resultaat is dat ze wel bijna iedere week met een verzoek om informatie op Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet getoond worden.

Deze speelpenninkjes zijn in de 17e-19e eeuw in Duitsland vervaardigd door gespecialiseerde fabrikanten, waarvan de meesten woonden te Neurenberg. Bekende familienamen zijn: Anert, Dietzel, Lauer en Lauffer. Ook in het vlakbij gelegen Fürth waren enkele belangrijke fabrikanten gevestigd, zoals Johann Christian Reich. Deze industrie had zich ontwikkeld uit de laatmiddeleeuwse fabricage van rekenpenningen, penningen waarmee men op een tafel met lijnen berekeningen maakte. Deze methode van rekenen is in de 16e eeuw verdrongen door het rekenen met pen en papier. Toen hierdoor de markt voor rekenpenningen langzaam maar zeker weg viel, zijn de fabrikanten overgegaan op de produktie van speelpenninkjes ofwel fiches. Deze konden als speelgeld gebruikt worden bij het kaartspel of bordspelen, zoals ganzenbord etc. Als herinnering aan hun herkomst en om duidelijk te maken dat het geen munten waren, dragen de penninkjes nog het woord: RECHENPFENNIG of een afkorting daarvan.

De speelpenninkjes zijn gemaakt van messing (geelkoper) en zijn vergeleken met munten heel dun. In de 17e eeuw hebben ze vaak nog een diameter van ca. 30 mm; in de 18e eeuw zijn ze meest 19 mm, terwijl sommige 19e eeuwse exemplaren nog maar 16 mm groot zijn. Evenals veel Duitse munten zijn ze gemaakt op een taswerk, een methode van produktie waarbij eerst de afbeeldingen in een strook metaal geperst werden; daarna werden uit deze strook messingblik de penninkjes gestansd. Door deze wijze van produceren zijn de penninkjes vaak enigszins krom.
Op de voorzijde van de penninkjes vinden we vaak afbeeldingen van vorsten met hun naam en titels; op de keerzijden wapenschilden of symbolen en omschriften die verwijzen naar voorzichtig beleid of geluk in het spel. Op de meeste stukken staat de naam van de fabrikant vermeld, soms voluit of vrijwel voluit in het omschrift, soms alleen de initialen in de afsnede.
In de 19e eeuw loopt de produktie van de messing speelpenninkjes sterk terug en worden ze vervangen door benen fiches, zoals deze in onze tijd weer vervangen zijn door plastic fiches.

In 1981 kon het Penningkabinet een origineel doosje met deze Neurenbergse speelpenninkjes aankopen. Het doosje is gedraaid van een houtsoort met een fijne nerf; het is aan de buitenkant versierd met geverfde lijnen en voorzien van een schroefdeksel. Naast 624 penninkjes bevatte het ook 6 dobbelstenen. Omdat dit doosje afkomstig was uit oud familiebezit en dus nooit in handen van verzamelaars was geweest, mocht aangenomen worden dat de inhoud nog de originele vulling zou weerspiegelen. Het leek dan ook zeker interessant om eens te kijken wat er nu voor penninkjes in het doosje zaten. Mijn verwachting was dat alle penninkjes wel van één maker zouden zijn en mogelijk ook van één type. De werkelijkheid bleek echter geheel anders! De 624 stuks bleken afkomstig te zijn van minstens 16 verschillende fabrikanten, waarvan sommigen met maar 1 exemplaar vertegenwoordigd zijn en anderen met bijna 200 stuks. Ook de datering van de stukken loopt sterk uiteen: de oudste zijn van vóór 1709; de jongste van na 1800.
Ik meen dat we hieruit mogen concluderen dat de doosjes met penningen niet door de fabrikanten werden gevuld, maar door tussenhandelaren. Deze kochten dan penningen van verschillende fabrikanten en zij vulden met een mengsel daarvan de doosjes die waarschijnlijk in het Zwarte Woud als huisvlijt gemaakt werden. De wel zeer sterke vermenging van penninkjes uit verschillende perioden en het grote aantal enkele exemplaren kan mogelijk ook verklaard worden doordat in een eeuw gebruik in huis aan de oorspronkelijk homogenere inhoud losse penninkjes zijn toegevoegd. Het zal zeker aardig zijn eens wat meer van deze doosjes aan een nader onderzoek te onderwerpen. Hebt u er soms een staan?

Beschrijving van de speelpenninkjes:
Tenzij anders vermeld is de diameter van de stukken ongeveer 19 mm.

Christian Sigmund Anert (werkzaam: 1734-1768)

1. **aantal: 1**

vz: GEORG A - D G M B F REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: CHRISTIAN. SIGMVND. ANNER. RECHN. RECH, vier gekroonde wapenschilden, gegroepeerd in de vorm van een kruis: Engeland, Schotland, Frankrijk en Ierland

dat: tussen 1734 en 1768; George II, koning van Engeland (1727-1760)

2. *(afbeelding)* **aantal: 1**

vz: LUD. XV. D. G. - FR. NAU. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: CHRIS. SIGM. ANERT. RECH. PFEN., gekroond monogram van twee letters L, gecombineerd met drie lelies

dat: tussen 1734 en 1768; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

3. **aantal: 1**

vz: LUD XV D. - G. FR. ET N. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: CHRIST: SIG: ANNERT: RECH: P:, gekroond Frans wapenschild

dat: tussen 1734 en 1768; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

4. **aantal: 1**

vz: GEORG. D. - G.M.B.R.EX., gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: CHRIS. SIGM. ANNER. RECH: PFN:, gekroond Brits wapenschild

dat: tussen 1734 en 1768; George II, koning van Engeland (1727-1760)

Wolfgang Magnus Anert (werkzaam 1778- ?)

5. *(afbeelding)* **aantal: 177**

vz: WOLFG: MAGNUS. ANERT. PE: PF, zon, maan en zeven sterren

kz: PLUS - ULTRA, driemaster zeilend naar links op kalme zee

dat: na 1778 en vóór 1816: in 1816 sterft zijn weduwe.

Johann Jacob Dietzel (werkzaam: 1711-na 1748)

6. **aantal: 5**

vz: GEORG. LVD. DG. M. - BRIT. FR. ET H. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: IOHANN. IACOB. DIETZEL. RECHP. COVNTERS., vier gekroonde wapenschilden, gegroepeerd in de vorm van een kruis: Engeland, Ierland, Frankrijk en Schotland, in de hoeken van het kruis viermaal een monogram van twee letters C

dat: na 1714: George I, koning van Engeland (1714-1727)

7. **aantal: 1**

vz: LUD XV D. - G. FR. E. N. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: IOH. IAC. - DIETZEL., driemaster zeilend naar links op woelige zee; aan weerszijden: RE - PF

dat: na 1715: Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

8. **aantal: 1**

vz: LUD XV. D G - FR. E. N. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts

kz: LE REPOS. SVIT. LA. VICTOIRE., zittende vrouw naar links, het hoofd steunend op de linker arm, op

haar schoot een kroon onder de rechterhand; in afsnede:
I I D R P
dat: na 1715: Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

? Johann Adam Dietzel (werkzaam: 1746-1762/1768)
? Johann Albrecht Dorn (werkzaam: 1732-1783)

9. **aantal: 3**
vz: LUD XV D - G FR E N REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DVRCH GL - VK U. KUNST, driemaster zeilend naar links op woelige zee, in afsnede: RE (I A. D) PF
dat: na 1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

10. **aantal: 1**
vz: LUD XV. D. - G FR. E. I. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DVRCH GL - VK. V. KVNST, driemaster zeilend naar links over woelige zee, in afsnede: RE I. A. D PF
dat: na 1764; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

11. **aantal: 7**
vz: GEORG. II. - D. G. M. R. B. F. S. R., gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DVRCH. M. - VND. KVNS, driemaster zeilend naar links over kalme zee; in afsnede: . I. A. D.
dat: tussen 1746 en 1768; George II, koning van Engeland (1727-1760)

Johann Albrecht Dorn (werkzaam 1732-1783)

12. *(afbeelding)* **aantal: 61**
vz: LVD XV. D. G. - FR. MA. ET REX., gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: IOH. ALB. - DORN, staande soldaat, schuin naar links, met schild in de rechter en lans in de linker hand; aan weerszijden: RE - PF
dat: tussen 1732 en 1783; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

Johann Conrad Höger (werkzaam: 1705-1743)

13. *(afbeelding)* **aantal: 12**
vz: ANNA D. G ANG - S. F. E. H. REGINA, borstbeeld naar links
kz: IOH. CONRAD. HOGER. RECH. PEN. COUNTERS., vier gekroonde wapenschilden, gegroepeerd in de vorm van een kruis: Engeland, Ierland, Frankrijk en Schotland, in de hoeken van het kruis viermaal een monogram van twee letters C
dat: tussen 1705 en 1743; Anne, koningin van Engeland (1702-1704)

14. **aantal: 1**
vz: LVD XV: D. G - FR ET. N. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: LE. REPOS SVIT. LA VICTOIRE, zittende vrouw naar links, het hoofd steunend op de linker arm, op haar schoot een kroon onder de rechter hand; aan weerzijden: RE - PF; in afsnede: I.C.H
dat: tussen 1715 en 1743; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

Albrecht Höger (werkzaam: 1735-1789)

15. *(afbeelding)* **aantal: 172**
vz: LVD. XV. D. G. - FR. ET. NA. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: ALB. HOGER. RECH: PFENNIG:, driemaster zeilend naar links op kalme zee
dat: tussen 1735 en 1789; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

16. **aantal: 16**
vz: LVD. XV. D G. - FR. RT. N. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: ALB. HOGER. RECH: PFEN:, driemaster zeilend naar links op kalme zee
dat: tussen 1735 en 1789; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

17. **aantal: 10**
vz: LVD. XV. D. G. - FR. ET. NA. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DURCH GLUCK - UND FLEIS, driemaster zeilend naar links op woelige zee; in de afsnede: (A H)
dat: tussen 1735 en 1789; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

Georg Höger (werkzaam: 1764 - na 1788)

18. *(afbeelding)* **aantal: 74**
vz: LVD. XV. - . DC. PT. NA. R., gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: RE - PFH - NIG, landschap met gebouwen en boom, in afsnede: G lelie H
dat: 1764-1788; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

Magnus Gottlieb Jordan (werkzaam: 1761 - na 1783)

19. **aantal: 1**

vz: AUF.. (slecht leesbaar), zon, maan en enkele sterren

kz: RECHEN - PFENNING (slecht leesbaar), driemaster zeilend naar links op woelige zee; in afsnede: M. G. I

dat: 1761-1783 ?

Ernst Ludwig Sigmund Lauer (werkzaam: 1783-1833)

20. **aantal: 6**

vz: ALEXAND: - MAGN:, gehelmd borstbeeld naar links

kz: RECH. - PFENN, leeuw gaande naar links, de kop terug gewend; in afsnede: E L S L; diameter: 18 mm

dat: 1783-1833; Alexander de Grote, koning van Macedonië (336-323 v. Chr.)

21. **aantal: 2**

vz: ALEXAND - MAGN, gehelmd borstbeeld naar links

kz: RECH. PFENN., leeuw gaande naar links, de kop terug gewend; in afsnede: E.L.S.L; diameter: 18 mm

dat: 1783-1833; Alexander de Grote, koning van Macedonië (336-323 v. Chr.)

Johann Jacob Lauer (werkzaam: 1806-1865)

22. **aantal: 1**

vz: ME - RKURIUS, kop met gevleugelde helm naar rechts

kz: IOHAN. LAUER. RECH: PFEN., motief van 8 ruitvormen in een cirkel; diameter: 18 mm

dat: 1806-1865; Mercurius, Romeinse god van de handel

23. **aantal: 1**

vz: VE - NUS, borstbeeld naar links, onder halsafsnede: I. L

kz: * IOH: LAUER RECHE PFENING., twee gevleugelde staande personen; diameter: 20-21 mm

dat: 1806-1865; Venus, Romeinse godin van de liefde

24. **aantal: 1**

vz: FÜRST V. - BLÜCHER, borstbeeld naar links, onder borstbeeld: L

kz: RECHE - PFENING, zittende vrouwenfiguur schuin naar rechts, steunend op de rechterhand, in de linker hand een balans; in afsnede: I L

dat: 1806-1865; von Blücher, Pruisisch veldheer (1742-1819)

Lauer: ? Ernst Ludwig Sigmund (werkzaam: 1783-1833)
? Johann Jacob (werkzaam: 1806-1865)
? Ludwig Christian (werkzaam: 1842-1873)

25. **aantal: 2**

vz: ALEXAND - MAGN, gehelmd borstbeeld naar links

kz: VOLL - MUTH, leeuw gaande naar links de kop terug gewend; in afsnede: L; diameter: 18 mm

dat: na 1783; Alexander de Grote, koning van Macedonië (336-323 v. Chr.)

26. *(afbeelding)* **aantal: 3**

vz: CATH. II - D. G. R. I., borstbeeld naar rechts

kz: RECH - PFEN., grote boom tussen struiken; in afsnede: L; diameter: 19-20 mm

dat: na 1783; Catharina II, keizerin van Rusland (1762-1795)

27. *(afbeelding)* **aantal: 6**

vz: LUD XVI - D G F. N. R., borstbeeld naar rechts

kz: RECHEN - PFENNIN, soldaat gaande naar rechts met schild in rechter en 'ans in linker hand; in afsnede: L; diameter: 17-18 mm

dat: na 1783; Lodewijk XVI, koning van Frankrijk (1774-1793)

28. **aantal: 1**

vz: SCHWAR - ZENBERG, borstbeeld naar links, onder borstbeeld: L

kz: RECHE - PFENINIG, triomfpoort met tweespan

dat: 1806-1865; Schwarzenberg (1771-1820), Oostenrijks veldheer

Cornelius Lauffer (werkzaam: 1658-1711)

29. **aantal: 2**

vz: LUD. XIIII D G - FR. ET NAV. REX, borstbeeld naar rechts

kz: CORN. LAUFFERS. RECH. PFENING, gekroond Frans wapenschild

dat: 1658-1711; Lodewijk XIV, koning van Frankrijk (1643-1715)

Lazarus Gottlieb Lauffer (werkzaam: 1663-1709)

30. *(afbeelding)* **aantal: 1**

vz: GVLIELMVS. ET. MARIA. REX. ET. REGINA., gelauwerde borstbeelden naar rechts

kz: LAZ. GOTTL. LAVFR. - RECH. PF. COVNTER., gekroond Brits wapenschild binnen de orde van de kousenband

dat: 1688-1709; William en Mary, koning en koningin van Engeland (1688-1694)

Johann Paulus Lauffer (werkzaam: vóór 1707-1712)

31. *(afbeelding)* **aantal: 1**

vz: LUD. XIIII D G - FR. ET NAV. REX, borstbeeld naar rechts

kz: LE. REPOS. SVIT. LA. VICTOIRE., zittende vrouw naar links, het hoofd steunend op de linker arm, op haar schoot een kroon onder de rechter hand;

aan weerszijden: RE - PF; in afsnede: I. P. L
dat: voor 1712; Lodewijk XIV, koning van Frankrijk (1643-1715)

Michael Leykauff (werkzaam: 1724 - na 1746)

32. **aantal: 1**
vz: LUD. XV D G. F - ET N. REX, gekroond borstbeeld naar links
kz: MICHAEL LEIKAUF. RECHENPFENING, gekroond monogram van twee letters L, gecombineerd met drie lelies
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

33. **aantal: 1**
vz: LVD XV. D - G. FR. REX, gekroond borstbeeld naar links
kz: MICH. LEIKAVF: RECHEN. PFEN, gekroond Frans wapen, ovaal tussen twee palmtakken
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

34. **aantal: 1**
vz: LVD. XV. D. G. - FR. NAV. REX, gekroond borstbeeld naar rechts
kz: DVRCH GLV - CK. V. FLEIS, driemaster zeilend naar links over kalme zee; in afsnede: RE/ML/PF
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

35. **aantal: 1**
vz: LUD. XV. D - G. FR. NA. REX., gekroond borstbeeld naar rechts
kz: DURCH GL - UCK V FLEI, driemaster zeilend naar links over woelige zee; in afsnede: RE (ML) PF
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

36. **aantal: 1**
vz: LVD. XV. D - G. FR. NAV. REX., gekroond borstbeeld naar rechts
kz: DURCH GLVCH - VN - D FLEIS, driemaster zeilend naar links op golvende zee; in afsnede: RE (M.L) PF
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

37. **aantal: 1**
vz: LUD XV. D°G° - °FR°NAV°°REX°, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DURCH GLVCH - VN - D FLEIS, driemaster zeilend naar links op golvende zee; in afsnede: RE (M L) PF
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

38. **aantal: 1**
vz: LUD. XV. D. G. - FR. NAV. REX, gelauwerd borstbeeld naar rechts
kz: DURCH GLVCH - VN - D FLEIS, driemaster zeilend naar links op golvende zee; in afsnede: RE (M L) PF
dat: 1724-1746; Lodewijk XV, koning van Frankrijk (1715-1774)

39. **aantal: 1**
vz: ANFANG. BEDENCK. DAS. END., zon, maan en drie sterren
kz: DURCH GL - U - CK U FREIS, driemaster zeilend naar links op kalme zee; aan weerszijden: RE - PF; in afsnede: M. L
DAT: 1724-1746

Johann Christian Reich (werkzaam 1758-1814)

40. **aantal: 1**
vz: LUD XVI. - D G FR. E. N. REX., borstbeeld naar rechts
kz: *IOHANN CHRISTIAN REICH. RECH. PF, rijksappel in driepas
dat: 1774-1814; Lodewijk XVI, koning van Frankrijk (1774-1793)

41. **aantal: 1**
vz: LUD. XVI. D G. - FR. ET. NAV. REX., borstbeeld naar rechts
kz: *IOHANN CHRISTIAN REICH. RECH. PF, rijksappel in driepas
dat: 1774-1814; Lodewijk XVI, koning van Frankrijk (1774-1793)

42. **aantal: 2**
vz: LUD. XVI. D. - G. FR. N. REX, kop naar rechts
kz: RE. PF. - REICH, frontaal staande soldaat met schild in linker en lans in rechter hand; diameter: 17 mm
dat: 1774-1814; Lodewijk XVI, koning van Frankrijk (1774-1793)

43. **aantal: 1**
vz: LOVIS XVI ROI FR. (omschrift slecht leesbaar), kop naar rechts
kz: I. C. REICH O REC. PFE., boom
dat: 1774-1814; Lodewijk XVI, koning van Frankrijk (1774-1793)

44. **aantal: 32**
vz: IOH. CHRIST. REICH RE. PF., zon, maan en acht sterren
kz: MIT - GLVCK, bootje met één mast zeilend naar links
dat: 1758-1814

45. **aantal: 1**
vz: IOHAN CHRISTIAN REICH., zon, maan en zes sterren
kz: MIT - GLVCK, tweemaster (?) zeilend naar rechts
dat: 1758-1814

46. **aantal: 2**
vz: IOHAN CHRISTIAN REICH RE PF, zon en zeven sterren
kz: MIT - GLVCK, schip met drie masten zeilend naar rechts op kalme zee
dat: 1758-1814

Johann Adam Vogel (werkzaam: 1737-1760/1789)

47. **aantal: 1**
vz: CAROLINA - D. G. M. B. REG, gelauwerd borstbeeld naar links
kz: .IOHANN. ADAM. VOGEL., boom op heuveltje; in afsnede: .RE PF.
dat: na 1737; Caroline, vrouw van George II, koningin van Engeland (1727-1760)

48. **aantal: 1**
vz: ANFANG. BEDENCK. DAS. ENDE., zon, maan en vier sterren
kz: DURCH GLÜ - CK U: FREIS, driemaster zeilend naar links op kalme zee; aan weerszijden: RE - PF; in afsnede: I. A. V
dat: 1737-1760/1789

onbekende maker

49. **aantal: 1**
vz: *RECHEN---PFENNIG, anker
kz: SPIEL/MARKE, lauwerkrans; diameter: 16 mm
dat: 19e eeuw

Een stel 19e eeuwse penningstempels in de collectie van het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

door Albert A.J. Scheffers

In 1975 wist mw. Van der Meer voor het Penningkabinet een belangrijke collectie penningen te verwerven uit de nalatenschap van jkvr. J.E. baronesse Van Pallandt van Waardenburg en Neer-ijnen[1]. Deze collectie bevatte onder andere een gouden en een bronzen afslag van de erepenning van J.P.M. Menger voor H.W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neer-ijnen voor zijn vijftigjarig ambtsjubileum op 10 april 1876 (Zwierzina 387). Van de penning waren ook de stalen produktiestempels aanwezig, verpakt in een speciaal hiervoor vervaardigd houten kistje.

Johan Philip Mathias Menger is te Utrecht geboren op 21 april 1845. Zijn vader Johan Philip Menger verzocht op 16 april 1862 het Muntcollege zijn oudste zoon aan het atelier van 's Rijks Munt te mogen opleiden tot graveur. In zijn aanbevelingsbrief meldde vader Menger dat zijn zoon *reeds eenige tijd des namiddags hier aan het boetseeren, en des morgens aan het teekenen naar pleister bij de heer Craaijvanger* is. De jonge Menger bezocht ook ijverig de 'Stads Teeken en Boetseerschool'. Zijn vorderingen in met name het boetseren gaven vader Menger de hoop dat hij zijn opleiding met succes zou voltooien[2]. Het Muntcollege nam dit verzoek in beraad en besloot, na het mondeling verslag van het lidwaardijn, de op dat moment 16-jarige Johan Philip Mathias Menger toegang te verschaffen tot de *werkplaatsen der Munt met de opdracht zich te oefenen in alles wat tot het graveursvak in betrekking staat*[3].
Uit het schriftelijk verslag van de 39e vergadering van het Muntcollege, gehouden op 6 mei 1862, blijkt dat de leden rekening hielden met de poging van vader Menger om zijn zoon in de toekomst via deze weg aan een betrekking als stempelsnijder te helpen, hetgeen zoals zij stellen wel vaker was gebeurd. Vader Menger ontving dan ook een brief waarin zij meedeelden dat een eventuele kandidaat stempelsnijder in de toekomst – naast een opleiding in het snijden van stempels – zijn opleiding voor een groot deel in het buitenland zal moeten krijgen. Zij adviseerden daarom de jonge Menger ook te (laten) trainen in de *levende talen, die hem de toegang kunnen verschaffen tot de geschiedenis en de literatuur van de kunst, voor den kunstenaar beide onontbeerlijk*[4].

De jonge Menger heeft inderdaad in het buitenland een aanvullende opleiding gekregen. Met een rijkstoelage bekwaamde hij zich samen met de Amsterdamse leerling-stempelsnijder J. Kuijper enige jaren aan de kunstacademie te München onder leiding van onder andere prof. Wiedman[5]. Volgens Forrer zou Menger in 1867 naar Nederland zijn teruggekeerd en in oktober 1868 zijn aangesteld als tweede assistent-stempelsnijder[6]. Uit het archief van 's Rijks Munt blijkt echter dat J.P.M. Menger op voorstel van het Muntcollege pas bij Koninklijk Besluit van 28 februari 1870 no. 4 met ingang van 1 maart van dat jaar werd aangesteld als 2e hulpstempelsnijder[7].
Door de benoeming in 1876 van de stempelsnijder Johan Philip van der Kellen tot directeur van 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, kon Menger een promotie maken. Bij Kon. Besluit van 14 juli werd J.P.M. Menger met ingang van 1 augustus aangesteld als 2e stempelsnijder van 's Rijks Munt, met een jaarsalaris van *f* 1400,—. Als hulpstempelsnijder werd met ingang van diezelfde datum aangesteld Anthonie Begeer.
J.P.M. Menger zou tot 1 mei 1892 2e stempelsnijder blijven. Door het vertrek van zijn vader J.P. Menger werd de positie van eerste stempelsnijder van 's Rijks Munt vacant. Vanwege gelijke geschiktheid van de twee kandidaten voor deze post, J.P.M. Menger en W.J. Schammer, werden beiden tot stempelsnijder benoemd[8]. Op eigen verzoek werd Menger in 1905 eervol ontslag verleend. Zijn slechte gezondheid maakte werken niet meer mogelijk[9]. Johan Philip Mathias Menger overleed te Utrecht op 24 augustus 1912.

Per brief van 25 maart 1876 ontving het Muntcollege het verzoek toestemming te willen geven tot het vervaardigen van de stempels en het slaan van één gouden en acht bronzen medailles ter ere van H.W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neer-ijnen. Op 10 april daaropvolgend zou Van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neer-ijnen, op dat moment dijkgraaf van het kanaal van Steenenhoek, zijn 50-jarige ambtsbetrekking in het bestuur van het kanaal vieren[10]. Zeer waarschijnlijk op verzoek van het Bestuur van het kanaal plaatste Menger op de voorzijde het naar rechts gewende borstbeeld van de baron. Het borstbeeld is geplaatst binnen een parelrand. Het omschrift start onder het borstbeeld met een rozet en luidt: H.W. BN VAN AYLVA VAN PALLANDT VAN WAARDENBURG EN NEER-IJNEN

FD DIJKGRAAF VAN HET KANAAL VAN STEENENHOEK ENZ.

Menger signeerde de penning rechts van het borstbeeld, binnen de parelrand met: J.P.M. Menger.F.

De keerzijde toont een door een lint aan elkaar gebonden eikenloof- en lauwertak, samen vormend een cirkel waarin in twee regels staat: 10 APRIL / 1826-1876. Het omschrift op deze zijde luidt: HULDE VAN HEEMRADEN HOOFDINGELANDEN EN SECRETARIS VAN HET KANAAL VAN STEENENHOEK. De penning is vervaardigd op een diameter van 65 mm.

Het gouden exemplaar voor de jubilaris en de 8 bronzen medailles zijn op 8 april 1876 aan het Bestuur verzonden[11]. Menger zou dus in ruim twee weken een ontwerp, een stel stempels en de afslagen produceerd moeten hebben. In dit korte tijdsbestek lijkt mij dit onmogelijk. Omdat ook in de brief van 25 maart, geschreven door A.J. van Hoytema, geen melding wordt gemaakt van eventuele wensen voor de beeldenaar van voor- en keerzijde en er geen andere correspondentie over deze penning tussen het Muntcollege en de opdrachtgever is opgenomen in het archief, moet ik concluderen dat er rechtstreeks contact is geweest tussen de opdrachtgever en J.P.M. Menger. Hier zijn voor zover mij bekend geen sporen van overgebleven.

Het bestuur heeft voor deze opdracht totaal *f* 628,59½ betaald[12]. Uit een opgave van het Muntcollege aan de Algemene Rekenkamer, waarin wordt gespecificeerd welke bedragen door het Muntcollege op grond van het Kon. Besluit van 28 mei 1861 moeten worden afgedragen, blijkt dat in dit bedrag *f* 355,40 is opgenomen voor J.P.M. Menger, *f* 273,14½ voor de muntmeester en *f* 0,05 voor niet nader omschreven kosten. De vergoeding van de kunstenaar is mijns inziens geheel duidelijk. Het gaat hier om een bepaald tarief voor gedane kunstzinnige arbeid. Het behoorlijk hoge bedrag voor de muntmeester lijkt mij te verklaren als vergoeding voor het gebruik van zijn machines (voor het slaan van de penningen) en voor het verbruikte materiaal (159,39 gram goud en het brons voor de 10 afslagen)[13].

Tenslotte nog iets over de stempels. Bij een opdracht tot vervaardiging van een slagpenning moet eerst een stel stempels gesneden worden. Na de produktie blijven de stempels over, die met zorg omringd dienen te worden om beschadiging

of zelfs vernietiging door bijvoorbeeld corrosie tegen te gaan. Veelal blijven de penningstempels daarom achter bij de fabrikant, die niet alleen dient zorg te dragen voor behoorlijke conservering, maar die de stempels ook moet beschermen tegen verkeerd gebruik.
Diverse grote penningfabrikanten hebben in de loop der jaren behoorlijke collecties penningstempels opgebouwd. Ook 's Rijks Munt heeft, als producent van vele duizenden penningen, een grote collectie penningstempels. Van deze collectie bestaat een gepubliceerde inventaris tot en met het jaar 1917[14]. Aan een supplement op deze catalogus wordt gewerkt.
De collectie penningstempels van 's Rijks Munt bevat van ruim 80 van de penningen van J.P.M. Menger de stempels. Van de hierboven beschreven penning voor H.W. Baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neer-ijnen, is in de collectie van 's Rijks Munt slechts één poinçoen, een opwaarts stempel waarmee een produktiestempel wordt vervaardigd, van alleen het borstbeeld op de voorzijde aanwezig[15]. De produktiestempels van deze penning, zullen op uitdrukkelijk verzoek van het bestuur van het kanaal van Steenenhoek zijn meegeleverd met de penningen[16]. Het eikenhouten kistje, waarin de stempels op dit moment zijn opgeborgen (afb. 1), zal speciaal voor deze extra aflevering zijn vervaardigd.

Ik zou eigenlijk moeten eindigen met een pleidooi om de stempels van deze penning over te brengen naar de stempelcollectie van 's Rijks Munt. Ik zie hiervan af, in vertrouwen dat mijn oud-collega's de twee penningstempels zullen beschermen tegen kwalijke invloeden.

Noten:

1. Jaarverslag Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen over 1975.
2. Notulen van de vergaderingen van het Muntcollege in het jaar 1862 (voortaan afgekort; Not.1862) - 349; Archief 's Rijks Munt dossier (voortaan afgekort RM doss) 178-9
3. Not. 1862-415.
4. RM doss 179-6
5. L. FORRER, *Biographical Dictionary of Medallists etc.*, 4 (Londen, 1909) 24; Forrer noemt hier de periode 1864-1867, terwijl uit het archief van s'Rijks Munt valt op te maken dat de toelage is gegeven over de jaren 1865-1867.
6. Idem.
7. Not. 1870-185 en 215; RM doss 178-11 en 179-8.
8. Not. 1892-575.
9. Muntverslag over het jaar 1905 (Utrecht, 1906) 22.
10. Not. 1876-483; RM doss 272-5.
11. Not. 1876-517.
12. RM doss. 216-1.
13. Als het gouden exemplaar vervaardigd is van het standaard gehalte (.900 Au), dan diende aan goud al *f* 245,66 vergoed te worden. Bij Ministeriële beschikking van 31-12-1875, G.S. 100, werd de prijs van goud voor bij 's Rijks Munt in 1876 te vervaardigen gedenk-, prijs- en erepenningen bepaald op *f* 1712,50 per kilo.
    Naast de 8 exemplaren in brons, zijn er voor rekening van de overheid nog 2 exemplaren geslagen: één voor de penningverzameling van het Muntcollege – nu verzameling Museum van 's Rijks Munt – en één voor de collectie van het Koninklijk Penningkabinet. De gewichten van de drie bronzen exemplaren in openbare verzameling variëren dermate dat ik ze hier noem: het exemplaar in coll. RM (inv. E III 310) 109.64 gram, het exemplaar in coll. KPK (verworven 1877) 111,29 gram, het exemplaar in coll. KPK (verworven 1975) 118.10 gram.
14. A.O. VAN KERKWIJK, *Catalogus der verzameling van penningstempels aan 's Rijks Munt te Utrecht* (Utrecht, 1917).
15. Idem nr. 474.
16. Ook hierover is helaas in het archief niets terug te vinden. Het meezenden van de stempels is echter afwijkend van de standaardprocedure, waaruit ik concludeer dat het wel op uitdrukkelijk verzoek van de opdrachtgever moet zijn geschied.

Utrecht
1670 Smedengilde

J. B. Westerhof
NUMISMAAT
gespecialiseerd in provinciale munten, historie- en moderne penningen van alle landen.
Inkoop, verkoop, taxaties, veilingen.
Hoogend 18, 8601 AE Sneek
tel. 05150-17198 - 's maandags gesloten
afspraak aanbevolen

Spaar en Voorschotbank Surhuisterveen

Afdeling munten en edele metalen

MUNTEN - PENNINGEN
BANKBILJETTEN
Inkoop / verkoop / gratis taxatie
(betaling: per kas, bank of giro)

Een bezoek aan ons
Munt en Penningkabinet
is de moeite waard.
Geopend van
maandag t/m vrijdag
van 12.00 tot 16.00 uur

Torenplein 7
9231 CG Surhuisterveen
Telefoon 05124 - 1925
Fax 05124 - 1047

'Fryslân's Rom'

door G. Elzinga

De penningkundige denkt bij 'Friesland' direct aan de grote 19e-eeuwse Friese verzamelaar en auteur mr Jacob Dirks (1811-1892) en verder nog aan bv. Servaas Wigersma (1857-1912) en mr P.C.J.A. Boeles (1873-1962). Maar ook de jubilaris drs Gay van der Meer is van zuiver Friese komaf en schrijver dezes heeft zich dan ook vereerd gevoeld met de opdracht in dit feestelijke nummer aan een toch wel bijzonder Fries fenomeen terzake haar beroepsmatige, maar ook persoonlijke interesse-gebieden enige aandacht te schenken.

De niet-numismaat associeert Friesland meestal met een afgelegen gebied, waar men kan watersporten, schaatsenrijden en kaatsen en waar de tweede rijkstaal, het Fries, wordt gesproken. Maar vooral wordt gedacht aan het over de gehele wereld bekende Friese rundvee. In vrijwel alle belangrijke rundveegebieden zijn in de loop der tijden zeer bewust Friese koeien en stieren ingevoerd of Friese bloedlijnen ingefokt.
Vanouds staat in Friesland de rundveefokkerij op een zeer hoog peil, hetgeen al bij de Romeinen bekend was. Zelfs hebben de Friezen hun vrijheid er min of meer aan te danken, want kwamen zij in 28 na Chr. niet met succes tegen Olennius in opstand, toen deze onmogelijke eisen stelde terzake de leverantie en grootte van Friese koeiehuiden?
Het aardige is nu dat een groot deel van de 19e en 20e eeuwse fokgeschiedenis is af te lezen aan de soms zeer grote collecties penningen, medailles en andere eretekenen, die de Friese veefokkers in vaak spannende strijd met hun medefokkers in binnen- en buitenland, maar vooral in Friesland zelf, wisten te behalen. Wie ooit een grote Friese veekeuring heeft meegemaakt, zal nooit de sfeer en de stilte vergeten als het daar om de laatste toe te kennen punten ging en de kampioen of kampioene tenslotte, getooid met lauwerkrans en cocarde, aan het publiek werd voorgeleid en de trotse en ontroerde bezitter en/of fokker de hoogste prijs door vaak een lid van de Koninklijke familie kreeg uitgereikt!
In tegenstelling tot wat men zou verwachten, vertonen de 5 cm grote medailles van de meest-officiële fokkerij-instanties, nl. de Friesche Maatschappij van Landbouw (en Veeteelt) (Fr. Mij) en de Vereeniging Friesch Rundvee Stamboek (F.R.S.), géén afbeelding van een koe of stier, maar aan de voorzijde het provinciewapen binnen lauwertakken en aan de keerzijde eerst een kleine, later grote lauwerkrans met een groot inscriptieveld; bij die van de Fr. Mij zien we aanvankelijk ook nog een ploeg (o.a. Dirks, Beschr. nr. 875). Dit officiële karakter van de medailles toont aan dat deze instanties van een bijzondere, ja deftige allure waren en de hoogste keuringscolleges in Friesland vormden. Lagere organen, zoals de plaatselijke afdelingen van Fr. Mij en F.R.S., de Provinciale Commissie voor de Veefokkerij in Friesland (P.C.V.) en kleinere fokverenigingen, zoals bv. die voor kunstmatige inseminatie 'Nei in goed bislach', gaven wèl medailles met afbeeldingen van runderen, meestal alleen de koppen. Vooral na 1900 ontstond een vloed van medailles van velerlei vorm, toen vele bedrijven, (zuivel-)banken en -industrieën, die maar iets met de Friese veefokkerij te maken hadden, eveneens prijzen beschikbaar stelden. Ook particulieren, vaak uit 'Holland', die soms diverse Friese boerderijen bezaten en verpachtten, loofden wel medailles uit, maar de hoogste ideële waarde hadden toch de in goud (meestal verguld), zilver en brons toegekende medailles van de Fr. Mij en het F.R.S.
Deze medailles zijn echter niet meteen bij de oprichting van beide instellingen, resp. in 1852 en 1879, vervaardigd. Die van de Fr. Mij pas in 1862 (Dirks Beschr. nr. 875) en van het F.R.S. rond 1887 (Zwart 1960, p. 166). Vóór deze jaren werden meestal geldprijzen ter beschikking gesteld. Dat de medailles het lang als traditionele prijzen uithielden, bewijst wel dat in het Fries Munt- en Penningkabinet in een grote collectie met prijzen van 1863 tot 1980, die van de Fr. Mij daarin van 1863 tot 1949 voorkomen. Het F.R.S. heeft zijn medailles tot 1979 uitgereikt, in welk jaar dit instituut niet alleen Koninklijk werd, maar ook een Syndicaat. Nieuwe officiële medailles zijn nog niet aangemaakt.

Er zijn ook vóór 1862 en 1887 wel penningen met afbeeldingen van rundvee in Friesland aan te wijzen. Als zeer vroege voorbeelden noemen wij enkele penningen van het Vleeshouwersgilde in Leeuwarden. De oudste is van 1660 en vertoont o.m. een versierde os; een exemplaar van 1712 een omkranste os en een koe binnen een lauwerkrans, terwijl op een latere, maar waarschijnlijk toch vroeger te dateren penning dan het er op vermelde jaartal 1823 aangeeft, ook een 'prijsos' is gegraveerd (o.a. Wittop Koning 1978 p. 79 en pl. 36/37).
Niet Fries, maar wel aan zeker zes inwoners van Friesland uitgereikt, is de in 1808 ingestelde en in 1809 voor het eerst geslagen gouden beloningspenning voor meer dan honderd in één jaar gratis verrichte koepoinentingen. Op deze penning komt o.m. een zware staande koe voor (o.a. Boschma 1984).

Wèl Fries is de zilveren beloningspenning van het in 1834 opgerichte 'Vriesch Genootschap van Proefondervindelijken Landbouw'. De Leeuwarder zilversmid T.A. Keikes (1804-1886) vervaardigde in dat jaar de penning, die een koe vertoont staande in een landschap met welhaast exotisch aandoende bomen (Dirks Beschr. nr. 503 en Fries Zilver nr. 749). Er zijn maar weinig exemplaren van bekend.

Behalve de genoemde officiële medailles van de het 'Genootschap' opvolgende Fr. Mij heeft deze echter ook medailles uitgegeven waarop rundvee is afgebeeld. We noemden reeds die van de plaatselijke afdelingen, terwijl ter gelegenheid van de jubileumtentoonstellingen in 1902 en 1927 te Leeuwarden, medailles en plaquettepenningen verschenen die o.m. een meisje in Fries Costuum dat een koe een onderscheiding opspeldt, alsmede een stierekop vertonen. De ontwerpen daarvoor waren in 1902 afkomstig van Jean Melchior Faddegon (1871-?) en in 1927 van Hubert Marie ('Huib') Luns (1881-1942). Het voert in het

(Begeer, 1891) prijspenning van de Friesche Mij. van Landbouw, toegekend te Sneek in 1913

bestek van dit artikeltje echter te ver thans uitvoeriger op hun producten in te gaan.
Aan het uitreiken van de officiële medailles waren ook vaak diploma's verbonden, waarop dikwijls fraaie medailles waren afgebeeld (o.a. Strikwerda 1979, p. 190). Nà 1945 heeft het F.R.S. voor uitzonderlijke prestaties, b.v. voor een hoog gewaardeerd collectief van afstammelingen van beroemde vaders en moeders, borden van Makkumer aardewerk beschikbaar gesteld. Ondergetekende trof bij grote fokkers soms heel wat exemplaren daarvan aan! Talrijke andere eretekenen werden nog uitgereikt: (wissel-)bekers, lauwerkransen, zeer grote plaquettes, cocardes en, vooral in de laatste decennia, allerlei luxe goederen. Dit laatste is wel begrijpelijk, maar kan eigenlijk geen gelukkige ontwikkeling worden genoemd: hoe trots stond in de mooie kamer rond 1900 op een soms fraai bewerkte ezel een dito lijst met achter het glas de behaalde medailles en hoe werd niet met grote zorg rond 1920/1930 in de lange gangen een grote medaillekast opgehangen, die elk jaar voller werd? Een en ander getuigde niet alleen van welgesteldheid, maar vooral van de liefde en de kennis, waarmee de Friese boer zijn koeien tot de meest ideale wist te fokken. Niet alleen Friese en andere Nederlandse prijspenningen – waaronder ook een aantal naar ontwerpen van Augustus Franciscus Henri ('August') Falise (1875-1946) – treffen we in dergelijke collecties aan. Er werd nl. meer dan eens aan internationale tentoonstellingen deelgenomen, vaak met groot succes. Medailles e.d. uit bv. Argentinië, de Verenigde Staten van Amerika en tal van Europese landen vergezelden de dieren op hun terugreis of gingen alleen met de fokker mee, als 'de bolle of de ko' in den vreemde was verhandeld. Niet zelden werden ook buitenlandse vorstelijke en andere hoge gasten in Friesland zelf ontvangen. Een bijzonder geschenk of speciale souvenir-penning, ja zelfs benoemingen in bepaalde orden werden dan als dank achtergelaten, terwijl nadien menig fokproduct naar de betreffende natie werd verkocht.

Het Fries Munt- en Penningkabinet heeft in de laatste decennia diverse collecties van soms honderden prijzen mogen ontvangen. Een gevolg vaak van de veranderende tendenzen in de huidige fokkerijopvattingen, veranderingen in familieverhoudingen, overname of beëindiging van bedrijven enz. Vooral die welke rond 1900 zijn ontstaan, soms in tientallen jaren en zelfs in meer dan een eeuw, zijn voor de Friese fokgeschiedenis van groot belang. Want de medailles van de Fr. Mij en het F.R.S. dragen bijna altijd de namen van de winnende dieren en hun stamboeknummers. Vaak zijn zij ook de enige tastbare herin-

A. Falise: prijspenning van de Friesche Mij. van Landbouw afd. Hennaarderadeel, toegekend in 1916

nering aan in de rundveefokkerij beroemde stieren en koeien. Interessant zijn dikwijls de gegeven namen. Koningen en keizers, en dan niet alleen levende of Friese, stonden peet bij de geboorte van veelbelovende stierkalveren en onze eigen vorstinnen bij die van koekalveren. Zo lezen we bv. de namen Radboud, Prins Willem en Juliana, evenals Napoleon en Imperator. Soms ging zo'n naam generaties lang mee, zodat we bv. in één beslag (d.w.z. één fokstal) 'Emma 54' (in 1936) tot 'Emma 407' (in 1968) terug kunnen vinden. Een andere beroemde naam is Jelsumer Gerard Wouter, terwijl één der grootste kampioenen 'Adema 561' is geweest, waarna nog enkele honderden Adema-nummers zijn gevolgd. Maar gewone Friese namen zoals Boukje, Hinke en Setske of Keimpe en Fokke zijn ook vertegenwoordigd, hoewel het opvalt dat veel Friese koeien Nederlandstalige namen kregen, bv. Marie of vernederlandste als Rutje, Folkertje en Antje.

Leden van de vermaarde veefokkersfamilie Knol bij het schilderij van 'Adema 561' en de door hem behaalde medailles tijdens een tentoonstellingsbezoek in het Fries Museum, 16 januari 1981 (foto Friesch Dagblad)

Was dit met het oog op de export of omdat het Fries tot voor kort nog geen erkende rijkstaal was en in het officium werd geweerd? Fantasierijke namen vinden we eveneens, bv. Athleet, Neger, Kroontje, Bokkumer Juwelier en Sneeker Diamant.
Hoe dit alles ook zij, het is een lust de Friese veefokmedailles te bekijken en daaruit te ervaren met welk een vakkennis, maar ook met welk haarscherp inzicht en fijne intuïtie de Friese fokker zijn veestapel wist op te bouwen. Hij deed dit dikwijls in eenzaamheid op verafgelegen boerderijen, vaak in overleg met zijn 'boerinne', maar soms ook moederziel alleen als hij peinzend zijn dieren monsterde. De triomf kwam dan op de plaatselijke en centrale keuringen, als de vergulde en zilveren medailles werden toegekend en, na gegraveerd te zijn, met een zekere devotie werden bekeken en aan een koperen spijkertje opgehangen of zorgvuldig in het kabinet werden opgeborgen.
Maar het zijn niet alleen de rundveemedailles die in Friesland tot de verbeelding spreken, ook die van de paarden-, schapen-, varkens- en geitenfokkers en van de pluimvee- en duivenhouders getuigen van de grote liefde van de Fries voor het dier in het algemeen. Wij kunnen die hier echter niet meer bespreken, maar hopen dat drs Gay van der Meer in dit eenvoudige opstel, dat penningkundig niets pretendeert, toch iets mag proeven van de liefde voor 'het Friese', die zij zelf in zo hoge mate koestert.

Literatuur:

C. BOSCHMA, 'Een' pest, die Vrieslands Steeden en luchtgewest bedorf'. De bestrijding van de pokken *De Vrije Fries* 64 (1984) 67-78, spec. p. 75/6, afb. 6/7.
J. DIRKS, *Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende Penningen, geslagen tusschen November 1813 en November 1863.* (Haarlem 1889-1892).
G. ELZINGA, *Glorie van het Friese rundvee* (Leeuwarden 1981).
Fries Zilver (Arnhem 1985²).
O. POSTMA/J.J. SPAHR V.D. HOEK, *Geschiedenis van de Friese landbouw* (Drachten, 1952).
R. STRIKWERDA, *Een eeuw Fries Stamboekvee* (Leeuwarden 1979), speciaal 189-210.
D.A. WITTOP KONING, *De penningen der Noord-Nederlandse ambachtsgilden* (Amsterdam, 1978), speciaal p. 79, pl. 36/37.
W.TH. ZWART, *Tachtig Jaar Friesch Rundvee Stamboek* (Drachten 1960), speciaal p. 163-180.

Penningen van Ruth Brouwer, uit de periode 1955-1975

door A.J. de Koning

In 1986 gaf de Vereniging voor Penningkunst als een van haar jaarpenningen de penning 'Duifje van Noach' uit. Deze penning werd vele jaren daarvoor – in 1959 – ontworpen door de in Amsterdam wonende beeldhouwster Ruth Brouwer. Doordat de uitvoering van het oorspronkelijk ontwerp van een penning van een andere medailleur technisch niet of zeer moeilijk uitvoerbaar bleek, werd gekozen voor een alternatief, mede om achterstand in de uitgifte van verenigingspenningen te voorkomen. De keuze viel toen op een van de reeds uitgevoerde ontwerpen van Ruth Brouwer. Haar werk viel op tijdens een penningexpositie bij Atelier Noyons te Utrecht in december 1986. Voor de liefhebbers en bewonderaars van de penningen van Ruth Brouwer – en tot die groep hoort ook schrijver dezes – kan men dit alternatief een geluk bij een ongeluk noemen.

Duifje van Noach

De aanleiding tot het maken van de penning 'Duifje van Noach' is de deelname van Ruth Brouwer aan de wedstrijd voor de 'Prix de Rome Monumentale Beeldhouwkunst' 1959, ter afsluiting van haar opleiding aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Als onderwerp voor het maken van een beeld werd op-

gegeven 'Noach, die de duif uitzendt' (Genesis 8 vers 8-10-11). Ruth Brouwer ontving de Zilveren Erepenning. De jury waardeerde in haar werk de directe en ongecompliceerde wijze van benadering der opgave.
De penning heeft hetzelfde onderwerp als de opdracht voor de Prix de Rome 1959, maar ontstond als vrij ontwerp, dus zonder opdracht. Op de voorzijde van de penning is een duifje afgebeeld met een olijftak in de snavel. Op de wat bolgevormde keerzijde is binnen een rand de Bijbeltekst uit Genesis 8 vers 11 geplaatst: EN ZIE EEN VERS OLIJFBLAD WAS IN HAAR SNAVEL. De penning, fraai gepatineerd en door het kleine formaat – 42 mm doorsnee – prettig in de hand liggend, is kenmerkend voor het werk van Ruth Brouwer: ongecompliceerd zonder banaal te zijn. Wat formaat betreft past de penning in het vroege werk van de beeldhouwster, meestal zijn dat penningen uitgevoerd op een formaat niet groter dan 60 mm doorsnee, soms tot maximaal 80 mm.

De penning Duifje van Noach is de tweede penning van Ruth Brouwer die door de Vereniging voor Penningkunst is uitgegeven. Eerder – in 1969 viel de keuze op haar penning 'Zomer'. Deze penning werd ontworpen voor een particuliere opdrachtgever, eveneens in 1959 en werd tien jaar later als verenigingspenning uitgegeven.
De penning wil de vreugde en vruchtbaarheid van de zomer suggereren en toont op de keerzijde, zoals veel penningen van Ruth Brouwer, bladeren, bloemen en vruchten als speelse decoratie.

Saartje Blom

Tot de vroege penningen van Ruth Brouwer hoort de penning van het verzonnen meisje Saartje Blom (1958), later gevolgd door de penning Roosje Blom (1963). In die periode ontwerpt zij ook (figuur-)portretpenningen van haar zoon Dorus: Dorus 3 jaar – Mokum 1956, 5, 6 en 12 jaar. Ook uit die tijd zijn de bekende penningen Sarphati park (1958-1960), 100 jaar Vondelpark (1965) – met de fraaie keerzijde vol boombladeren –, de portretpenning van de Surinaamse meisjes Silvia en Ellen (1963) en de penning 'Als het kindje binnenkomt' (1965).
Bijna alle, fijngevoelige, aansprekende penningen van een soms naïeve eenvoud of zoals Van Wessem het zo treffend schetst[1]: *Opvallend is verder haar ongecompliceerde benadering van uiteenlopende onderwerpen. Zij vraagt aandacht voor eenvoudige situaties van mensen en dieren. Haar wereld is dichtbij zonder platvloers te zijn.*
In een lang geleden verschenen tijdschriftartikel[2] merkt Ruth Brouwer op over haar beeldhouwwerk: *Figuratief of abstract, daar maak ik geen kwestie van – ik zie het verschil niet zo, of je nu een bos bloemen neemt, die aan alle kanten uitsteken of een wilde bos met haar, het heeft allebei dezelfde plastische werking. Alleen vind ik dat een figuratief beeld een dimensie meer heeft: het kan lachen, huilen. Je kan er menselijke gevoelens mee vertolken.*
Menselijke gevoelens vertolkt zij zeker ook in haar penningontwerpen, veelal in combinatie met de erbij gebruikte tekst: fijngevoelig, vaak met een sprankje humor.

Bevrijdingsdag

De penning 'Bevrijdingsdag' (1957) toont op de voorzijde drie kinderen met feestballonnen. Deze penning is een voorbeeld van de uitbundigheid die Ruth Brouwer in haar ontwerpen weet weer te geven. De uitbundigheid die deze bevrijdingspenning uitstraalt staat in schrille tegenstelling tot bijvoorbeeld de zielige figuren die geplaatst zijn op de voor- en keerzijde van de penning '10 jaar bevrijding' van Petri (1955-Penningkunst). Over het weergeven van de 'boodschap' van deze bevrijdingspenningen kan

men uiteraard van mening verschillen. De voorstelling op de penning van Ruth Brouwer komt mijns inziens veel positiever over. Door de tekst 5 MEI BEVRIJDINGSDAG op de keerzijde is de functie van de penning als gedenkstuk behouden.

Kattenspel

Naast afbeeldingen van kinderen spreken die van dieren (poezen) Ruth Brouwer sterk aan. De penning 'Katten' of 'Kattenspel' (1970) toont op de voorzijde twee katten spelend met een kluwen wol, die wordt weergegeven door met het penningrond meelopende lijnen. Op de keerzijde lijkt een patroon van golvende lijnen te zijn aangebracht. Zo wordt de keerzijde van deze penning ook beschreven in de catalogus van de expositie *Penningen met vlijt vergaert* (Utrecht 1977). De afbeelding is echter de voortzetting van het dradenspel van de wolkluwen op de voorzijde. Het woord 'Spel' is daarin speels verwerkt. Ten onrechte werd destijds het woord Leo (leeuw) genoemd in een bespreking van deze penning in een muntentijdschrift. Een meer recente penning met poezen kreeg de titel 'Wassend' (1983). De afgebeelde tekening is een ontwerpschets met slapende poezen.

De verzonnen personen, die Ruth Brouwer op haar penningen afbeeldt, zijn meestal van Joodse

schets voor Kattenspel

herkomst met uiteraard een Joodse benaming, zoals de portretpenningen Suze Citroen (± 1970) en Zadok Eitje (± 1970). Op de keerzijde van deze penning de titel en weer een Bijbeltekst (Hand. 20:35) als randschrift: HET IS ZALIGER TE GEVEN DAN TE ONTVANGEN.

Ruth Brouwer 'kijkt om zich heen', vindt haar modellen in het gewone leven: buitenshuis – het Amsterdamse volk op straat en binnenshuis – kinderen en huisdieren. Voordat zij haar penningen boetseert, maakt zij meestal enige ontwerptekeningen en kiest daaruit het uiteindelijke idee voor de uitvoering van de penning. Op de afgebeelde ontwerptekening – van een niet uitgevoerd ontwerp – staat een tweetal teksten uit het Bijbel-

RIETDIJK bv

Gespecialiseerd in het veilen van Numismatische collecties

Voor inlichtingen:

Rietdijk bv
Noordeinde 41
2514 CC Den Haag
tel. 070-647831 (A. Lichtendahl)
telefax. 070-632893 en bij
tel. 08389-18064 (P. Willems) lid NVMH en
sinds 6 juli 1989 beëdigd taxateur in
munten en penningen

"Uw munten worden behandeld, alsof deze van onszelf zijn".

Rietdijk bv

een kwestie van vertrouwen sinds 1919

Munthandel Verschoor
Merelsingel 12
3291 VH Strijen
☎ 01854-1719

INKOOP-VERKOOP-TAXATIES-ADVIEZEN

Gespecialiseerd in de betere kwaliteiten van:
Koninkrijksmunten
Provinciaal
VOC + Nederlands-Indië
Europese munten

schets – niet uitgevoerd

boek Genesis. Tot haar belangrijkste penningen uit de periode voor 1975 horen onder meer nog: Suzanna (1964), Tante Chellie 50 jaar (1966), Moederdag (1968), Erasmus (1969) en de Brentano-penning (1974). Alle penningen van Ruth Brouwer zijn in gegoten vorm uitgevoerd. Ruth Brouwer werd geboren te Antwerpen (1930). Zij ontving haar opleiding, na de Industrie- en de Kunstnijverheidsschool, aan de Rijksakademie te Amsterdam (1950-1952) bij prof. Esser. Zij kreeg diverse opdrachten voor beeldhouwwerk (dat bevindt zich o.a. in Leiden, Amersfoort, Weesp en Amsterdam).
Haar penningen maakten vele malen deel uit van de Nederlandse inzendingen voor de internationale Fidemexposities.

De keuze van het bestuur van de Vereniging voor Penningkunst voor de uitgifte van Ruth Brouwer's penning 'Duifje van Noach' is mijns inziens een zeer gelukkige keuze. Mevrouw Gay van der Meer maakte tot voor kort deel uit van dat bestuur. Aan haar draag ik graag deze – bescheiden – bijdrage op, mede als dank voor hetgeen zij voor de penningkunst in de afgelopen jaren deed.

Noten

Noten

1 J.N. VAN WESSEM, *Nederlandse penningkunst* ('s-Gravenhage 1988). Een uitgave van de SDU uitgeverij, zeer aanbevolen lectuur!
2 Artikel in het N.S.-tijdschrift *Tussen de Rails* (februari 1965.

* Bij het samenstellen van dit artikel was de kunstenares niet bereikbaar. Daarom kon slechts gebruik worden gemaakt van wat oudere gegevens en is haar meer recente penningkunst hier niet aan de orde gekomen. Deze penningen (uit de periode na 1975) verdienen zeker aandacht in een eventueel volgend artikel.

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST
Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1,
1815 GP Alkmaar, 072-120041, giro 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60,
4205 HD Gorinchem, 01830-26543

Nederlandse penningkunst

Het boek *Nederlandse penningkunst* van prof. J.N. VAN WESSEM is – zolang de voorraad strekt – voor de tijdelijke prijs van *f* 16,90 (normale prijs *f* 24,50) verkrijgbaar bij de boekhandel bij inwisseling van deze bon. Het actienummer is 194-023; de actie loopt van 1 oktober t/m 31 december 1989 (ISBN 9012057264).

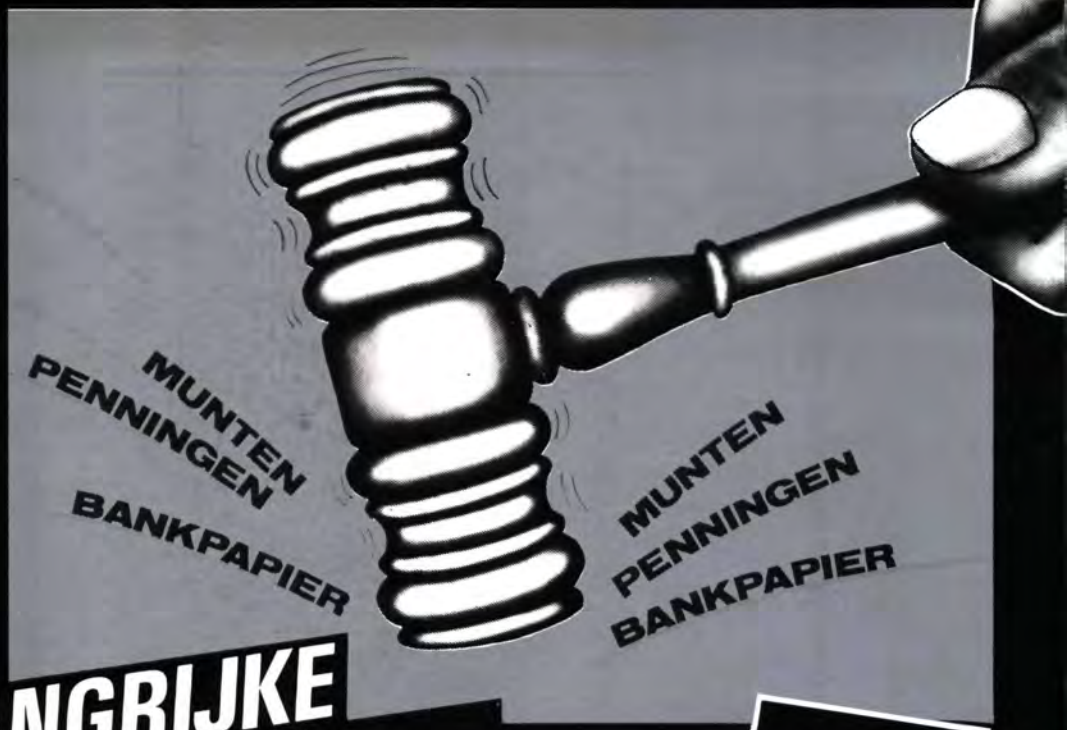
Munten
Penningen
Papiergeld
Accessoires
Numismatische boeken

Taxaties
Verzekeringen

INKOOP – VERKOOP – VEILING

Onze grote voorraad is zeker een bezoek waard !

Laurens Schulman b.v.
Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

BELANGRIJKE VEILING VAN 2000 KAVELS

Vraag onze gratis veiling catalogus

- Provinciaal: ca. 150 kavels gouden en zilveren munten w.o. 3 gld. Nijmegen en diverse piedforts!
- Historie Penningen w.o. Gouden Huwelijkspenning 1708 UNIEK! (zie afbeelding)
- Koninkrijk: diverse mooie collecties o.a. 2½ cent 1942 zink, 5 cent 1848 (2x), 1 Gld 1850 met kartelrand (2 ex. bekend), diverse proefmunten of ontwerpen, misslagen en gepolijste stempels.
- Buitenland: diverse mooie collecties w.o. België, Duitsland, Oostenrijk, Portugal, Skandinavië, Spanje, Vaticaan, Zwitserland etc.
- Bankpapier: mooie afdeling w.o. Recepisse van Enkhuizen.
- Gouden munten: circa 600 kavels w.o. zeldzame munten en penningen
- Lots: grote afdeling collecties en restanten, ca. 500 kavels voor elck wat wils.

Onze eerstvolgende veiling is 19 oktober 1989

"voor klinkende munt"

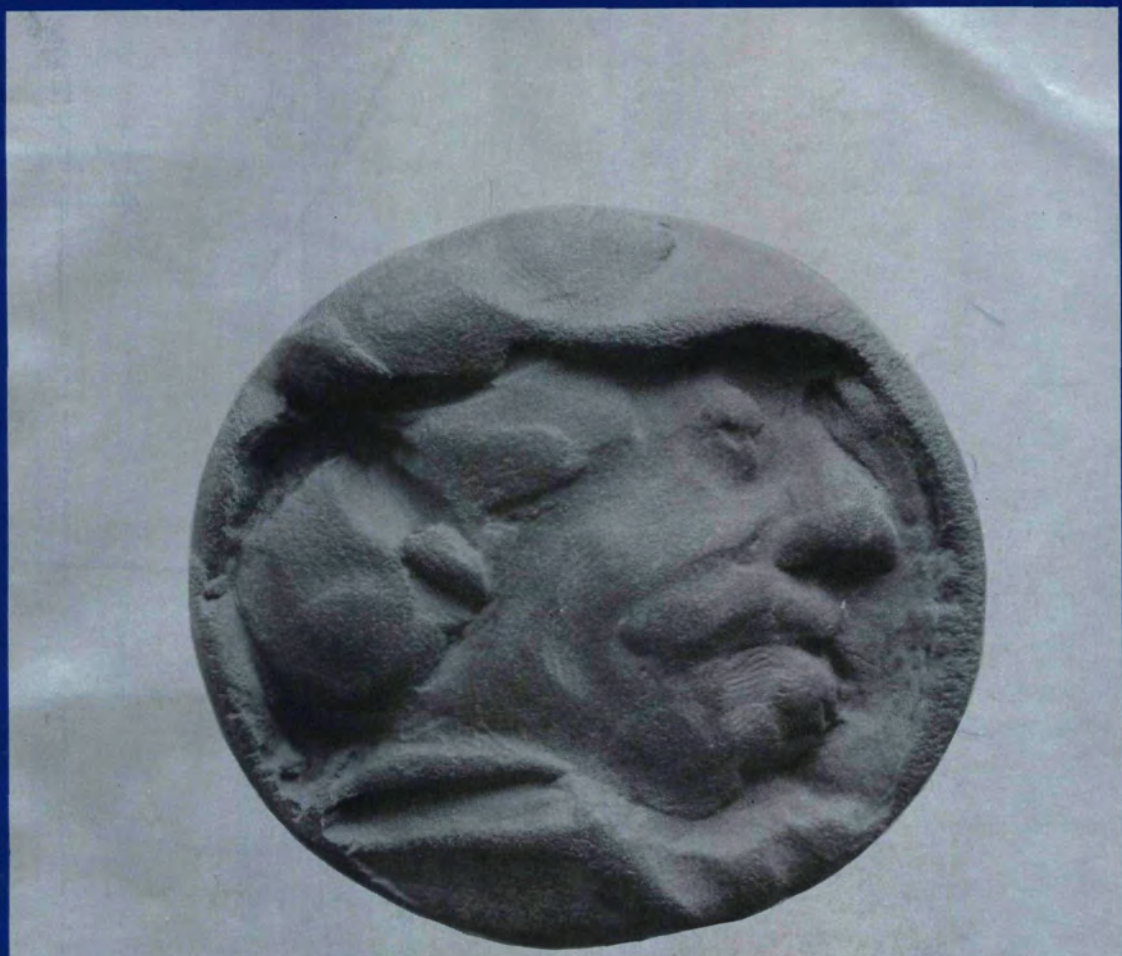
DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs

munt- en penningkundig nieuws

november/december 1989
13e jaargang no. 6

de beeldenaar

NUMISMAAT

SEDERT 1880

MONNAIES - MEDAILLES - LIVRES NUMISMATIQUES - VENTES PUBLIQUES - ARCHEOLOGIE

✽

MUNTEN - PENNINGEN - NUMISMATISCHE BOEKEN - VEILINGEN - OUDHEDEN

Jacques Schulman B.V.

Keizersgracht 448 — 1016 GD Amsterdam
Telefoon (020) 23 33 80 - 24 77 21 — Postgiro 9922

de beeldenaar

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek, voor Nederland en België. Publikatie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

Redactie
N.L.M. Arkesteijn
H.A. Groenendijk
F.T.S. Letterie
A. Pol
K.A. Soudijn
J.N. van Wessem

Redactieadres
Postbus 11028, 2301 EA Leiden
071-120748

Uitgave
Stichting De Beeldenaar
Postbus 98
1000 AB Amsterdam
Postgiro 5761252
Bankrekeningnummer:
27.67.73.632

Abonnementsprijzen
Inclusief BTW en franco per post bij vooruitbetaling per jaar:
Nederland, België, Suriname en Ned. Antillen: *f* 32,—.
Overige landen: *f* 58,—.
Losse nummers: *f* 6,— (inclusief portokosten).

Voor leden van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst is het abonnementsgeld in de contributie inbegrepen.

Abonnementsopgave bij
Stichting De Beeldenaar
per adres DNB
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam.

Abonnementen opgegeven in de loop van een kalenderjaar, omvatten alle in de desbetreffende jaargang te verschijnen nummers. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, indien niet vóór 1 december een opzegging is ontvangen.

Advertenties
Reserveringen: Stichting
De Beeldenaar,
Postbus 98,
1000 AB Amsterdam
Materiaal: A-D Druk bv,
Postbus 574, 3700 AN Zeist

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Op de voorplaat:
Rembrandt (V.P.S. Esser, 1984): VvPk-penning 1988-2.

Inhoud

Van de redactie ... 203
De Beeldenaar wordt vernieuwd! ... 204
Een gelijkenis voorbij ... 204
Penningen, ontworpen door Nederlandse sierkunstenaars in de periode 1897-1941, II ... 209
Onbekend maakt onbemind ... 225
Romeinse muntschatten uit Voorburg, IV ... 229
Het Nederlandse bankbiljet ... 231
Bankbiljettennieuws ... 234
Penningnieuws ... 235
'Geslagen om niet te vergeten' ... 237
Tentoonstelling Vorm van geld ... 237
Tentoonstelling te Schoonhoven ... 238
Holtzhey & Zoon ... 239
Boekbespreking ... 239
Tentoonstellingen ... 241
Verenigingsnieuws ... 242
Kon. Penningkabinet ... 242

Van de redactie

De heer J.C. van der Wis is lange jaren redacteur geweest van in eerste instantie *De Florijn* (vanaf 1972) en, na het samengaan van *De Florijn* met *De Geuzenpenning* (in 1977) van het nieuwe tijdschrift *De Beeldenaar*. Van der Wis heeft zich al die tijd een trouw verzorger getoond van de rubriek "Muntennieuws", waarin nieuwe uitgiften van circulatiemunten gemeld werden. Maar aangetrokken voor een specifieke taak, was hij overigens ook anderszins actief: regelmatig publiceerde Van der Wis over diverse onderwerpen, waarbij het kloppen of instempelen van munten zijn speciale aandacht had. De redactie dankt hem voor zijn inzet voor "Muntennieuws" en hoopt dat zijn naam ook in de toekomst nog de kolommen van *De Beeldenaar* zal sieren. Op de jongstleden najaarsvergadering te Medemblik, ontving de scheidende redacteur als blijk van dank voor de bewezen redactionele diensten de bronzen erepenning van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde.

Door omstandigheden geheel buiten schuld van de bovengenoemde redacteur, is de regelmaat van de rubriek "Muntennieuws" de laatste twee jaar doorbroken. De nieuwsvoorziening voor de rubriek was in het gedrang gekomen, onder andere vanwege het feit dat de vroegere uitgever van *De Beeldenaar* zijn werkzaamheden staakte, waardoor de toezending van materiaal vanuit het buitenland niet vlot doorstroomde. In samenwerking met de bibliotheek van het Koninklijk Penningkabinet zijn maatregelen genomen om daar verbetering in te brengen. Met de hulp van de nieuwe redacteur, dr H.A. Groenendijk, zal "Muntennieuws" dan ook snel nieuw leven worden ingeblazen. Vanwege de groeiende belangstelling onder numismaten voor papiergeld, prijst de redactie zich gelukkig dat in de loop van dit jaar ook begonnen kon worden met "Bankbiljettennieuws"; deze rubriek wordt verzorgd door de heer E. van der Kam, medewerker van De Nederlandsche Bank.

Er staan *De Beeldenaar* meer wijzigingen (lees: verbeteringen) te wachten. Door problemen met de uitgave en produktie van het blad werd in de afgelopen twee jaar vaak de geplande verschijningsdatum niet gehaald. Dat is vervelend voor de lezers en – zoals u in sommige annonces hebt kunnen lezen – voor de adverteerders. Over de maatregelen die zulke vertragingen in het vervolg moeten voorkomen en over de verdere plannen voor de toekomst, leest u hierna op pag. 204 in het bericht van Stichting De Beeldenaar.

De Beeldenaar wordt vernieuwd!

Voor iedere vereniging is de publicatie van haar blad een belangrijke functie. Dit blad vormt een bindende factor tussen de leden en geeft ieder lid de mogelijkheid zijn kennis met andere geïnteresseerden te delen. Het gaf het Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkust dan ook grote zorg toen de uitgever van *De Beeldenaar* in een faillissement geraakte. De verenigingen werden hierdoor gedwongen een oplossing voor het uitgeverschap van hun tijdschrift te zoeken. Omdat *De Beeldenaar* ook het tijdschrift is waarin de medewerkers van het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet de meeste van hun kleinere artikelen publiceren, bracht het in gevaar komen van de continuiteit bij *De Beeldenaar* ook daar grote ongerustheid teweeg. Een eerste stap tot een oplossing werd genomen met de oprichting van de 'Stichting De Beeldenaar' op 16 mei 1989 bij notaris Moussault te Roelofsarendsveen. De oprichters waren bestuursleden van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst en een staflid van het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet. De doelstelling van de nieuwe stichting is 'het doen vervaardigen, uitgeven en verspreiden van publicaties op het gebied van de numismatiek en de penningkunst'. Omdat het uitgeven van een blad als *De Beeldenaar* vele facetten heeft, hadden de bestuursleden van de Stichting tijd nodig het vak te leren. Het jaar 1989 moet dan ook als een overgangsjaar beschouwd worden. Dankzij de goede zorg van de firma A-D Druk BV, de drukkerij die uit het faillissement van de Firma Vonk is overgebleven, is *De Beeldenaar* dit overgangsjaar zonder al te grote problemen doorgekomen. Gaarne willen wij hierbij dan ook dank zeggen aan de directeur van dit bedrijf, de heer B.J. Scharloo en zijn directe medewerker de heer M. Lagerweij. Als afsluiting van deze fase van *De Beeldenaar* zal er begin volgend jaar een complete index gemaakt worden over de jaren 1977-1989, dus over de afgelopen dertien jaar.

Met ingang van het nieuwe jaar zullen vele zaken veranderen. We beginnen met een schone lei. *De Beeldenaar* zal vervaardigd worden bij een nieuwe drukker met behulp van een vormgever die zijn sporen in numismatische publikaties verdiend heeft. Door een nieuwe lay-out zal het uiterlijk van het blad veel aantrekkelijker worden, terwijl ook de leesbaarheid groter zal zijn. Deze verbeteringen kunnen doorgevoerd worden bij een gelijkblijvend abonnementsgeld! Tevens is het abonnementenbeheer gestroomlijnd. Adreswijzigingen dienen voortaan dus niet meer naar Zeist gestuurd te worden maar naar de Stichting De Beeldenaar.

Ook de adverteerders kunnen in de toekomst verzekerd zijn van een tijdige verschijning van ons tijdschrift; zij zullen persoonlijk aangeschreven worden zodra het nieuwe verschijningsschema bekend is. Met de nieuwe drukker zijn goede afspraken gemaakt over de reservering van advertenties.

Allen die ons geholpen hebben in de moeilijke overgangsfase en begrip hebben getoond willen wij hartelijk danken!

Het bestuur van de Stichting de Beeldenaar:
H. Gerritsen, C. van Hengel, H.W. Jacobi,
A. Koningsveld, M. Scharloo, N.A.J. Visser.

Een gelijkenis voorbij

door Geer Steijn

Inleiding

Het is nu een jaar geleden dat de leden van de Vereniging voor Penningkunst de Rembrandtpenning van Piet Esser ontvingen. Nog langer geleden reed ik vanuit Italië naar Frankrijk om de beloofde moeder-modellen op te halen. Piet Esser wilde nog iets aan de achterkant doen, zo had hij in de voorafgaande wintermaanden gezegd en zou in de zomer de penningen af hebben. Om de Vereniging een plezier te doen had hij besloten een vroege versie uit 1957 en een late uit 1989 ter beschikking te stellen. Bonkend tot op de assen en zwaaiend met m'n auto vol met marmer beladen reed ik over het gebrekkige asfalt van de Dordogne en bereikte de oude tabaksboerderij waar Piet en Dora een groot deel van het jaar wonen en werken. Het was een leuk weerzien, maar er moest nog steeds 'iets' aan de penningen gebeuren.

Het zoeken naar dat 'iets' houdt Piet Esser vanaf 1956 bezig. Het heeft in de loop der jaren een maniakaal tintje gekregen en leidde tot ongeveer 600 verschillende varianten en staten van de Rembrandt-penning.[1] De Rembrandt-penning is in het leven van Piet Esser uitgegroeid tot een voorwerp waarin hij de allerhoogste eisen aan zichzelf stelde. Een eeuwig falen, een eeuwige on-

mogelijkheid om te verbeelden wat een kunstenaar in zijn hoofd heeft. De materie is het grote compromis ten opzichte van de geest. Dit streven, dit opnieuw pogen het artistieke niveau te verbeteren, heeft ertoe geleid dat de Rembrandtpenning zich niet tot één exemplaar heeft beperkt maar één grote stroom geworden is. Steeds moet er weer 'iets' aan veranderd worden voordat de penning de wereld ingaat. Deze strijd en stroom heeft de Rembrandt-penning tot een monument in de Nederlandse penningkunst gemaakt.
Voor Piet Esser speelt het resultaat van de vroegere varianten amper een rol, het gaat hem om het verder gaan, het ongrijpbare te zoeken en te pakken. De penning is vergroeid met zijn eigen leven en af en toe lijkt het erop dat hij zich met Rembrandt identificeert. In 1989 stopte Esser met de Rembrandt-penning omdat zijn ogen achteruit gingen: 'vol afschuw' zo verklaarde hij, 'ten opzichte van het resultaat.' Rembrandt zag er ouder uit dan hij ooit geworden is.
Om vanuit die Rembrandt-stroom twee exemplaren te kiezen was heel moeilijk. Piet Esser kon dat zelf nauwelijks, wel wist hij welke je niet moest kiezen. Wanneer je de foute koos betekende dat in Essers visie, dat je geen inzicht in kwaliteit had. Schoonheid heeft in het denken van Esser een absoluut niveau en laat zich rangschikken tot een enkel topwerk. Deel je dat gevoel dan ben je het waard zijn werk te bezitten.
Een plastic tasje gevuld met vroege Rembrandtvarianten en een kistje vol met de late Rembrandt hebben wekenlang uitgestald op mijn atelier gelegen. Het waren er ongeveer tachtig. Christien Nijland, Theo van de Vathorst en ik hebben uren naar die miniaturen, dat falen op het allerhoogste niveau getuurd. We hebben ervan genoten en het wonderlijke is dat we onafhankelijk van elkaar tot dezelfde keuze zijn gekomen. Beeldende kwaliteit is kennelijk objectiever dan menigeen denkt.
Voor Esser was de keuze van de vroege Rembrandt een herontdekking. Hij kon het met onze keuze eens zijn, alleen moest er nog 'iets' aan de achterkant gebeuren.
De penning was nog te dik. In de zomer zou hij klaar zijn. We respecteerden die wens. De achterkant van de penning in de versie van 1957 liet een schetsmatige afbeelding van Rembrandt zien, geflankeerd door letters en cijfers. Plaats voor de 'D' was er niet. Het geheel straalt een spontaniteit uit die bij een vroege versie hoort en qua voorstelling verwijst naar een tekening van Rembrandt.
Piet Esser keurde het schetsmatige karakter af.

En zo gebeurde het dat ik in de zomer van 1987 met een te zwaar beladen auto vanuit Italië naar Frankrijk reed om de beloofde penningen op te halen. Weldra werd de sfeer ook zwaar. Er moest nog 'iets' aan gebeuren en het zag er naar uit dat het hele project voor de Vereniging niet door zou gaan. Een onweer kwam op, het bliksemde kort, na een gedonder over een weer klaarde de hemel op. Drie dagen later reed ik met twee moedermodellen naar het Noorden onder de voorwaarde dat Piet Esser tot de winter de tijd kreeg om in de resterende moedermodellen een kleinigheid op de achterzijde te veranderen.[2]
Eind oktober ging de telefooon: *Geer, ik heb nu zes prachtige exemplaren in klei afgedrukt, maar ik durf ze niet te bakken omdat er dauw op de heuvels ligt.* Vocht zou het risiko van het kapotspringen tijdens het bakproces kunnen vergroten.
Piet Esser stelde hoge eisen aan zijn leerlingen niet minder hoge eisen aan zichzelf. Voor een generatie beeldhouwers die hij heeft opgeleid is de Rembrandt-penning een symbool geworden voor een hoog artistiek geweten en hooggestemde moraal, op zoek naar absolute kwaliteit als een haast te zware last voor een enkel mens te torsen.
In januari 1988 waren de zes moedermodellen klaar.

Rembrandt 1957 diameter 70 mm, derde variant.
Voorzijde:
De penning toont een naar rechts gewend gelaat. Een groot deel van de kraag is zichtbaar. Het fond speelt als achtergrond van de kop een ruime rol. De relatie achtergrond-voorstelling is een belangrijk facet in de penningkunst. Bij de latere Rembrandt-penningen is het fond teruggebracht tot een minimale toevoeging om tot de ronding van de penning te komen: belangrijk in zijn

vormbinding met de kop en om vanuit het hol/bol-principe een gelijkwaardige eenheid tot stand te brengen.
In mijn bezit heb ik de eerste Rembrandt-penning waarin nog duidelijk de klassieke opvatting van kop in relatie tot het fond zichtbaar is. Het fond is passief en fungeert als drager van de kop en de tekst. Opvallend is de schematische indeling van kop, kraag en hoed te zien.
In de versie van 1957 zien we hoe de kop zich tot de achtergrond verhoudt: het fond is de suggestie van ruimte.
Interessant is te constateren dat het fond geen *rust kent maar zich wat nerveus geboetseerd* voordoet. Overal zijn de vingerafdrukken van Esser zichtbaar. Een penning moet direkt vanuit de hand komen, zo is zijn opvatting. De penningen worden in was geboetseerd en heel nadrukkelijk voel je hoe de handpalm van Esser over Rembrandts haar gestreken heeft. Door deze werkwijze maakt Esser de penning dichtbij en tastbaar. Het schijnbaar snelle geboetseer geeft een virtuoos karakter aan dit portret.

Rembrandt is op oudere leeftijd weergegeven: Een stralend, lodderig oog en een ingevallen tandloze mond. De muts, het gezicht en de kraag: *het zouden de grote componenten van de* Rembrandt-stroom worden. In de vroege versie van 1957 hebben deze elementen een verhalend karakter. Als compositiaire vormen zijn ze niet zo dwingend aanwezig als in de latere versies.

Achterzijde:
Oorspronkelijk was op de achterkant de figuur van Rembrant afgebeeld, aan de linkerzijde geflankeerd door de tekst 'REMBRANDT' en aan de rechterzijde door het jaartal 1956 in romeinse cij-

fers. Piet Esser heeft deze visie voor de verenigingspenning verworpen. Hij vond deze achterkant te anecdotisch te schetsmatig, waarmee hij de grootheid van Rembrandt te kort deed, voor de 'D' in het penningvlak was geen plaats. Hoewel voor deze beslissing alleen respect past moet gezegd worden, dat juist het schetsmatige karakter grote charme heeft, en zich in de beginstroom laat voegen waarin de Rembrandt-penning in 1957 verkeerde. *Als ik in 1957 beseft had dat ik in 1984 nog met Rembrandt bezig zou zijn, was ik er nooit aan begonnen.*
Vanuit het besef dat een bronsgietsel de eeuwigheid in gaat en onder zoveel mensen verspreid wordt, heeft Esser er toe gebracht om voor het zeer fraaie maar later ontstane, calligrafische netwerk, waar in de naam van Rembrandt gevangen zit, te kiezen.
De dubbele driedeling: drie regels met op elke re-

gel drie letters, gaat prachtig in het penningvlak over en kan als kenmerkend voorbeeld beschouwd worden hoe Esser over een achterkant van een penning denkt: tekst als beeld, in een sterke licht/donker-werking.

De vroege penningen, zoals die uit het plastic tasje te voorschijn kwamen, zijn veel groter dan de latere versies. In de latere penningen concentreert Esser zich meer op het gelaat van Rembrandt. De hoed en de kraag zouden een heel andere, meer monumentale functie krijgen. Esser keert niet meer terug naar de maat van de penning uit 1957.

Rembrandt 1984 diameter 55 mm, vijftiende variant

Voorzijde
Het merendeel van de Rembrandt-stroom laat een naar rechts gewend portret zien, zo ook die van 1989. In de stroom der jaren komen enkele varianten voor die een Rembrandt naar links gewend tonen.
De eerste indruk is die van een grilligheid, van heftige vorm-ingrepen tegenover een milde gelaatsuitdrukking. Er wordt niet meer gezocht naar een uiterlijke gelijkenis, veeleer om wat Rembrandt is: een schilder van licht en donker. Ook deze voorzijde is uit drie elementen opgebouwd: muts, gelaat en kraag. In de 1957-versie mochten we een meer verhalende functie van deze drie elementen constateren. In de late 1984 versie is de eenheid van al die vormen veel hechter en vreemder geworden. De rand van de muts is als het ware tot een horizon in een vreemd landschap geboetseerd. De penning is ovaler van vorm geworden en te samen met het horizontale van de muts versterkt dit de kijkrichting van Rembrandt. De heftige aanwezigheid van de kraag onder het achterhoofd verhevigt deze expressie van het kijken. De snor is vrij lang tot bijna op het oor doorgetrokken zodat ook in het gezicht een horizontaal vormelement aanwezig is. Op een prachtige, vanzelfsprekende manier gaan de muts en de kraag in de penningrand over. Het fond speelt bij het profiel rechts op de penning een bescheiden rol, bij het achterhoofd nauwelijks. Op zeer heftige wijze, d.w.z. door een sterke hol/bol-werking met grote diepteverschillen, ontstaat de licht/donker-werking links op de penning.
Diagonalen leggen verbindingen over de gehele penning. Het oog vindt zijn inleiding in de kraag zoals het oor op de richting achterhoofd-voorkant-kraag ligt.
Opvallend is te zien dat Piet Esser het oor als rudiment aanwezig laat zijn. Het oor heeft zijn plaats in de penning gevonden maar wordt als mooie en gecompliceerde vorm opgeofferd, zelfs gemaltraiteerd enerzijds om de heftigheid en de grilligheid van de penning te vergroten anderzijds om met de fraai geboetseerde voorkant van het gezicht: oog, neus, mond en kin, te contrasteren. In vele Rembrandt-varianten is de kraag 3/4 geboetseerd d.w.z. dat je zowel een stuk van de zijkant als van de voorkant ervaart. Door op deze wijze de kraag te boetseren lijkt het of het hoofd de penning indraait. Een prachtige samenhang van vorm en expressie: hoe heftiger de vorm zich losmaakt van het fond des temeer draait het hoofd qua expressie het fond in.

Achterzijde
Geen mooi kalligrafisch vlechtwerk van letters of een afbeelding van Rembrandt siert de achterkant. De 'R' is bij sommige van de Verenigingspenningen liggend bij andere staand, als minimale kern in de achterkant geboetseerd, en is uitgegroeid tot een haast mythisch teken. Hoe simpel dit teken ook moge zijn, ook dèze visie is ontstaan vanuit het verhalende. De 'R' is tot een ondersteunend beeld van de voorkant ontwikkeld. Hoe die weg is geweest kunnen we aan de hand van verschillende achterkanten zien. In de eerste achterkant zien we nog een overdadigheid zoals eerder in dit artikel besproken werd – voor de 'D' was geen plaats. Ook hier constateren we een klassieke ontwikkeling n.l. een groei vanuit een virtuoze veelheid naar een enkelvoudige kernachtigheid.
De figuur Rembrandt maakt plaats voor de 'R' links op het vlak waaraan in Romeinse cijfers het getal 56 is toegevoegd. De belangrijke stap was de eenheid van het vormidioom: de beeldinformatie bestond nu geheel uit letters. Belangrijk is te zien dat de belettering niet geboetseerd wordt. Het fond wordt zodanig onder handen genomen

dat de belettering vanzelf ontstaat. Een bepaald volume ontstaat door de omgeving weg te halen. Fraai sporen de vingers door het penningvlak. In de latere varianten wordt de achterkant tot een enkele 'R' gereduceerd. De ingreep om tot de R te komen laat zich duidelijk aflezen. De vingersporen zijn heftiger aanwezig en verlenen aan het totaal een picturaal karakter. De 'R' is geabstraheerd tot een monumentale vorm en gaat een eigen leven leiden: Esser heeft er voor gekozen om in enkele moedermodellen de R liggend ten opzichte van de voorkant te plaatsen. De R krijgt hiermee een horizontale werking en verliest haast zijn betekenis, maar versterkt de ovale richting van de penning en vindt zijn vormrijm in de muts en kraag aan de voorzijde.

Een gelijkenis voorbij

In een enkel geval signeert Esser zijn penningen met Es. In de 1984-Rembrandt treffen we die niet aan. In de 1957-versie vinden we een rudiment van de Es op de plek achter de kraag en onder het haar. De Rembrandt-stroom van 1956 tot aan 1984 laat een grote verdieping en vrijheid zien. Rembrandt is van een historische figuur tot een metafoor van Essers opvatting over de penningkunst uitgegroeid. De Vereniging mag zich gelukkig prijzen dat deze twee penningen in haar collectie zijn opgenomen.

Noten

1. Piet Esser onderscheidt varianten en staten zoals een boom een stam en zijtakken heeft.
2. De penning is volgens het zandprocédé bij de familie Binder in Haarlem gegoten. Om het productieproces optimaal te laten verlopen beschikt de gieter het liefst over zes moedermodellen die hij in één zandkast kan afvormen.
3. Vanuit het negatief van de grotere penning heeft Esser een deelafdruk gemaakt waardoor de penning kleiner geworden is. Ik verwijs de lezer naar de appendix van J.N. VAN WESSEM *De Nederlandse penningkunst* ('s-Gravenhage 1988), uitgegeven bij de Staatsdrukkerij, waarin ik uitgebreid over de wisselwerking negatief-positief schrijf.

A. G. van der Dussen b.v.
(beëdigd taxateur in munten sinds 1975)

Hondstraat 5,
NL-6211 HW Maastricht.
Tel. 043.215.119
Fax 216.014

Wij danken U nogmaals voor
Uw belangstelling voor onze
veiling No. 12.

Zoals reeds vermeld, hopen wij
weer te veilen op
12, 13 en 14 maart 1990.

Indien U iets te veilen heeft
verzoeken wij U reeds
NU
contact met ons op te nemen.

Wij kunnen op allerlei gebied goede
losse inleveringen gebruiken.
Hele verzamelingen zijn
natuurlijk ook welkom.

Wij rekenen op U.

*Wist U dat wij ook bemiddelen
belangrijke stukken bij buitenlandse
veilingen onder te brengen ?*

Penningen, ontworpen door Nederlandse sierkunstenaars in de periode 1897-1941, II

door Titus M. Eliëns

S. Jessurun de Mesquita
Toen in 1906 de Haagse bankiers Lissa en Kann hun eeuwfeest vierden, kreeg S. Jessurun de Mesquita (1868-1944) de opdracht om een plaquette ontwerpen.[12] (afb. 7). Jessurun de Mesquita, die

7: S. Jessurun de Mesquita, Eeuwfeest Lissa en Kann, 1906. Brons, 64 bij 52 mm, KB.

KB collectie Koninklijke Begeer bv, Zoetermeer
KHA collectie Koninklijk Huis-Archief. 's-Gravenhage
KPK collectie Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden
PC particuliere collectie

zijn naam vooral te danken heeft aan zijn grafische oeuvre, is tot rond 1905 ook als sierkunstenaar werkzaam geweest. Hij was betrokken bij de oprichting van zowel 't Binnenhuis' als 'De Woning', twee belangrijke Amsterdamse interieurzaken uit het eerste kwart van deze eeuw. Het ontwerp van deze plaquette verraadt de grafische belangstelling van de kunstenaar (afb. C).

C: S. Jessurun de Mesquita, Houtsnede Maraboes, rond 1910

Van dieptewerking is geen sprake, lijn en vlakverdeling vormen de belangrijkste elementen. De voorzijde toont het wapen van 's-Gravenhage, dat in een gestileerde decoratieve band is gevat, waarin een opschrift. Op de keerzijde is een stralende zon te zien en het zowel in het Hebreeuws als Nederlands gestelde opschrift 'Geloofd zij de eeuwige! Tot goed geluk met Gods hulp. Tot zegen en tot voorspoed'. Met deze tekst opende de oprichtingsakte, zoals die op 1 januari 1805 [!] was opgesteld, maar pas per 1 januari 1806 haar beslag kreeg.[13] De afbeelding van de voorzijde werd eveneens gebruikt als voorplaat voor het gedenkboekje *Eene honderdjarige*, waaruit ten overvloede de zeer geslaagde grafische toepassing van het ontwerp blijkt.

J. Eissenloeffel

Het is opmerkelijk dat J. Eisenloeffel (1876-1957), die als sierkunstenaar vooral aktief is geweest op het gebied van de (edel)smeedkunst, slechts twee ontwerpen voor penningen heeft gemaakt. Ook Eisenloeffel is werkzaam geweest voor ''t Binnenhuis' en 'De Woning'. Van 1904 tot 1908 werden ontwerpen van zijn hand door Begeer te Utrecht uitgevoerd, in welke periode ook zijn eerste penning ontstond.
Beide penningontwerpen vertonen nauwelijks of geen relatie met zijn voorwerpen in edele en onedele metalen die volgens de principes van de zo genoemde zakelijke of constructieve richting van de Nederlandse Art Nouveau-variant, de Nieuwe Kunst, vormgegeven zijn.

De penning uit 1907 voor de 'Vereeniging van verpleegden Nosokomos' laat op de voorzijde een stralend kruis zien met een dubbel omschrift tussen cirkels van parels, een versieringsmotief dat vage herinneringen oproept aan motieven die Eisenloeffel in deze periode in zijn (edel)smeedwerk gebruikte (afb. 8). De stempel van deze voorzijde is van J.A. Dal, voor de keerzijde, een lauwerkrans rondom een leeg veld, bedoeld voor een inscriptie, is gebruik gemaakt van een al bestaand ontwerp.[14]

8: J. Eisenloeffel (ontw.), J. Dal (grav.), Vereeniging van verpleegden Nosokomos, 1907. Brons, 37 mm, KB.

Uit 1934 is het ontwerp ter gelegenheid van het 40-jarige bestaan van de 'Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Bakkers, Chocolade en Suikerwerkbedrijf' (afb. 9). De voorzijde toont ons een arm met brandende fakkel, welke verwijst naar het opschrift 'Uw lichtend voorbeeld werd maats en Bond ten zegen'. De keerzijde draagt een monogram met omschrift.[15]

9: J. Eisenloffel, 40-jarig bestaan Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Bakkers, Chocolade en Suikerwerkbedrijf, 1934. Goud, 22 mm, KB.

Th. Molkenboer

Het enige penningontwerp van Th. Molkenboer (1871-1920) is van 1907 voor de 'Nederlandsche Bond van Vereenigingen voor den Handeldrijven-

10: Th. Molkenboer, Nederlandsche Bond van Vereenigingen voor den Handeldrijvenden en Industrieëlen Middenstand, 1907. Brons, 50 mm, KB.

den en Industrieëlen Middenstand'[16] (afb. 10). Molkenboer heeft zich als sierkunstenaar onder meer beziggehouden met lijstwerk, boekontwerpen en affiches. Van 1901 tot 1904 ontwierp hij keramiek voor de Faience en Tegelfabriek 'Holland' te Utrecht.
In zijn ontwerp voor deze penning heeft Molkenboer zich weloverwogen gevoegd naar de eisen die een penning stelt. De plastisch vormgegeven voorzijde laat een vrouwenfiguur zien, die boven haar hoofd een krans houdt, welke op een harmonieuze wijze de cirkelvorm van de penning herhaalt. Deze krans geeft niet alleen diepte aan het ontwerp, maar vormt ook het verbindende element tussen de arbeidende man links, symbool van de industrie, en de god Mercurius als symbool van de handel rechts. De keerzijde heeft een schild met een leeg veld, waarop een inscriptie kan worden aangebracht, binnen een lauwerkrans.[17] Voor deze zijde is hoogstwaarschijnlijk gebruik gemaakt van een bestaand model.

G. Rietveld

Architect, meubelmaker en ontwerper G. Rietveld (1888-1964) is na zijn opleiding aan de Stedelijke Avondschool voor Kunstindustrieel Onderwijs te Utrecht en de cursus die hij bij de Utrechtse architect P. Klaarhamer (1874-1954) volgde, vanaf 1909 enige jaren bij Begeer te Utrecht werkzaam geweest.
Hij heeft voor Begeer van in elk geval twee penningen de keerzijden ontworpen. In 1909 maakte hij het ontwerp voor de keerzijde van de aan mr. J. van Heukelom opgedragen penning, bestaande uit diens wapen en een omschrift.[18] De voorzijde is een modelé van P. Pander (afb. 11). De penning ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag in 1911 van mevrouw S. van Haaften – van Eik draagt op de keerzijde het door Rietveld ontworpen alliantiewapen van de beide families en

11: G. Rietveld, vz. P. Pander, mr. J. van Heukelom, 1909. Brons, 75 mm, KB.

een omschrift.[19] De voorzijde is door T. Dupuis gemodelleerd (afb. 12).
Het is opmerkelijk dat de beide keerzijden gesigneerd zijn met 'C.J. Begeer Utrecht', respectievelijk 'Begeer', terwijl de voorzijden wèl de signatuur van hun ontwerpers dragen. De reden van het anonieme auteurschap van Rietveld zou kunnen liggen in het feit dat hij zich toen bij Begeer in een soort opleidingsfase bevond. De makers die de voorzijden signeerden, P. Pander (1864-1919) en T. Dupuis (1877-1937), hadden in elk geval bij Begeer al een zekere naam verworven. Twee penningen uit 1910 en 1911 brengen ons op een ander probleem. Deze penningen zijn door Zwierzina toegeschreven aan C.J.A. Begeer.[20] Maar in een exemplaar van *Een Eeuw Edelsmeedkunst 1835-1935* dat heeft toebehoord aan Cornelis Begeer, heeft deze laatste bij de afgebeelde penningen de aantekening 'arch. Rietveld' gemaakt.[21] Volgens Zwierzina is het *modelé* van C.J.A. Begeer, hetgeen zou kunnen betekenen dat de annotatie van Cornelis Begeer juist is, zeker gezien in het licht van het feit dat Cornelis Begeer en Rietveld elkaar gekend hebben.[22] Hierbij zouden ook de overwegingen kunnen worden betrokken, die bij de twee hiervoor behandelde penningen zijn gemaakt. Het feit dat Zwierzina de begrippen 'modelleren' en 'ontwerpen' soms in dezelfde betekenis hanteert, maakt echter dat naast de andere onzekerheden de juistheid van de door Cornelis Begeer gemaakte aantekening ter discussie zal blijven.

12: G. Rietveld, vz. T. Dupuis, 70e verjaardag S. van Haaften-van Eik, 1911. Brons, 100 mm, KB.

C.J. van der Hoef

Als sierkunstenaar heeft C.J. van der Hoef (1875-1933) de zakelijke of constructieve richting van de Nieuwe Kunst op keramisch gebied vormgegeven. Rond 1900 was hij werkzaam voor 'Amstelhoek', hij was betrokken bij ''t Binnenhuis' en 'De Woning' en ontwierp voor verschillende aardewerkfabrieken, zoals voor 'Zuid-Holland' te Gouda en 'Haga' in Purmerend. Op zijn naam staan ook ontwerpen voor sluitzegels, affiches en ander grafisch werk.[23] In de periode van 1909 tot zijn dood in 1933 was Van der Hoef werkzaam voor Begeer, gedurende welke tijd hij ongeveer 135 penningen heeft ontworpen en zelf uitgevoerd.[24] Van 1923 tot circa 1930 heeft hij ook voor Gero gewerkt. Ontwerpen van penningen voor deze fabriek zijn echter niet bekend.[25] Daarnaast is hij werkzaam geweest voor 's Rijks Munt te Utrecht.[26]
Van der Hoef wordt terecht gezien als de 'vernieuwer van de Nederlandse penningkunst'.[27] Hij heeft een zeer belangrijke impuls gegeven aan de herleving van dit raakvlak van beeldende en toegepaste kunst in Nederland. Zijn oeuvre is niet alleen kwantitatief groot, maar ook kwalitatief hoog. In het hierna volgende zullen enige van zijn ontwerpen exemplarisch behandeld worden. Eén van zijn eerste prestaties is de penning uit 1912 van de 'Nederlandsch-Belgische Vereeniging van Vrienden van de Medaille als Kunstwerk'.[28] (afb. 13). Zwierzina spreekt van 'deze merkwaardige penning', die hij als 'de eersteling op penninggebied van Chr.J. van der Hoef, althans uit een kunstoogpunt' beschouwt.[29] Hij noemt de penning 'merkwaardig', omdat hij deze als resultaat ziet van een in het vak doorkneed medailleur, die de eisen kent welke een penning stelt: het vervatten van een idee, die symbolisch wordt uitgedrukt. De penning stelt Nederland voor, ge-

13: C.J. van der Hoef, Nederlandsch-Belgische Vereeniging van Vrienden van de Medaille als Kunstwerk, 1912. Zilver, 65 mm, KPK.

personifieerd door land en water. De voorzijde laat het land zien, weergegeven door vijf uit een tulpenbol 'als in reidans' voortkomende meisjes tegen een achtergrond van bloeiende tulpen. Het water wordt op de keerzijde weergegeven als een zeemeermin die zich uit het water verheft. De omschriften zijn van R. Roland Holst (1869-1938).

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van Nederlands onafhankelijkheid in 1913 werd een penning geslagen, die uit drie verschillende zijden kon worden samengesteld.[30] (afb. 14). Zijde A laat een engel met banderol zien, waarop de tekst 'onafhankelijkheid', zijde B de zeegod Neptunus en de handelsgod Mercurius als personificaties van een vrije en voorspoedige zeehandel en een omschrift. De Nederlandse maagd op een troon

14: C.J. van der Hoef, Eeuwfeest Nederlandse onafhankelijkheid, 1913. Zilver, 70 mm, KPK.

met aan haar voeten de personificaties van Oost- en West-Indië en rondom de troon elf gehelmde vrouwen met de wapens van de elf provincies, is op de zijde C afgebeeld, welke eveneens een omschrift draagt. Zowel deze penning als die uit 1912 laten zien dat de figuren zich in hun houding op harmonieuze wijze voegen in de ronde vorm van de penning, waarbij de achtergrond op een horror vacui-achtige wijze is versierd. Dit gaat echter geenszins ten koste van de leesbaarheid van de penning, noch vervalt de voorstelling tot een 'prentje in metaal'. Er is sprake van een geordende en overzichtelijke opbouw van het vlak, waarin de voorstelling enigszins gestileerd is aangebracht.

De steunpenning voor beeldende kunstenaars van 1914 laat een ontwikkeling zien naar een meer rustige en beheerste vlakverdeling, die zich geleidelijkaan losmaakt van de aan het begin van de eeuw zo kenmerkende Nieuwe Kunstvormgeving[31] (afb. 15). Op de voorzijde is een vrouwenfiguur als personificatie van de kunst weergegeven, die in haar bewegingen wordt gehinderd door doornen. De keerzijde draagt het wapen van de kunst met erboven een gevleugelde ossekop, het symbool van Sint Lucas, de patroonheilige van de beeldende kunstenaars, en een omschrift.

Een stap verder gaat de penning ter gelegenheid van de in 1919 te Utrecht gehouden derde Nederlandse Jaarbeurs[32] (afb. 16). Op de voorzijde zijn arbeid en techniek symbolisch weergegeven, terwijl de keerzijde een Minervakop laat zien, hier in de hoedanigheid van beschermster van ambacht en handwerk.

15: C.J. van der Hoef, Steunpenning beeldende kunstenaars, 1914. Zilver, 65 mm, KPK.

16: C.J. van der Hoef, Derde Nederlandse Jaarbeurs, 1919. Brons, 64 mm, KPK.

Uit 1922 is de penning voor de Nederlandsche Gist & Spiritusfabriek te Delft[33] (afb. 17). Deze in 1868 opgerichte fabriek kreeg in 1884 als dochteronderneming de Nederlandsche Oliefabriek, later tot Calvé omgedoopt, die bekend staat om zijn samenwerking met kunstenaars. De voorzijde laat het wapen van de stad zien met daarachter het Mercuriussymbool. Op de achtergrond zien we de stad Delft met onder meer de Gist & Spiritusfabriek. Op de keerzijde zijn gestileerd het graan, waaruit spiritus wordt gedistilleerd, en gistplanten afgebeeld met een onderschrift. De ruimte, die onder de planten is vrijgelaten, is bedoeld voor een opschrift. Hierover schreef Zwierzina: ...zelden [heb ik] een voor opschrift bestemde ruimte op een penning fraaier omlijst [gezien]'.[34]

17: C.J. van der Hoef, Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft, 1922. Zilver, 65 mm, KB.

Krachtig gemodelleerd en als het ware vergroeid met het penningvlak zelf is de arend, die is afgebeeld op de voorzijde van de penning ter herinnering aan de eerste passagiersvlucht van Nederland naar Nederlands-Indië in 1927[35] (afb. 18). De keerzijde draagt een opschrift in dezelfde krachtige stijl. Deze penning is exemplarisch voor het latere werk van Van der Hoef, waarin het reliëf als licht- en schaduwwerking wordt opgevat. Niet ten onrechte wordt hij gezien als een kunstenaar die ziende 'tast' en een colorist van plastiek is.[36]

18: C.J. van der Hoef, Eerste passagiersvlucht Nederlands-Nederlands Indië, 1927. Brons, 115 mm, KB.

A. Molkenboer

Als sierkunstenaar heeft A. Molkenboer (1872-1960), de broer van Th. Molkenboer, zich vooral beziggehouden met het ontwerpen van affiches, kostuums en decors voor het toneel en met de monumentale kunst: mozaïeken, wandschilderingen en de glasschilderkunst.

Uit 1913 is zijn penning voor de Hollandsche Stoombootmaatschappij.[37] De voorzijde is door Van der Hoef gemodelleerd, terwijl de keerzijde van de hand van Van Goor is (afb. 19). De voorzijde toont ons de handelsgod Mercurius, die een scheepje in beweging zet, en draagt een opschrift binnen een randversiering van dolfijnen. De keerzijde is voorzien van een opschrift, dat in een cartouche van golven en dolfijnen is gevat. Het ontwerp van de voorzijde heeft Molkenboer in 1919 ook gebruikt voor een sluitzegel uit de serie 'Oorlog en Vrede'.

19: A. Molkenboer (ontw.), vz. Van der Hoef (mod.), kz. Van Goor (mod.), Hollandsche Stoombootmaatschappij, 1913. Zilver, 49 mm, KPK.

Zijn tweede en laatste opdracht voor een penning was het ontwerpen van de keerzijde van de penning die vervaardigd werd ter gelegenheid van het 40-jarige regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1938.[38] Vergelijken we deze door Van Goor gemodelleerde penning, waarvan de keerzijde een afbeelding draagt van de vogel Garoeda, die in zijn klauwen het wapen van 's-Gravenhage houdt, en een omschrift, met die van 1913, dan blijkt deze laatste van een grotere originaliteit en artisticiteit te getuigen.

P.A.H. Hofman

De sierkunstenaar P.A.H. Hofman (1885-1965) is bekend vanwege zijn werkzaamheden als glazenier, maar hij heeft ook affiches, ex-libris, boekbanden en ander toegepast werk gemaakt. Van zijn hand bestaan een tweetal penningen. In 1925 ontwierp hij zijn eerste penning voor het Koninklijk Nederlandsch Gymnastiek Verbond, waarvan het modelé van de hand van E. Hüttl is[39] (afb. 20). Geheel in de stijl van de figuren die hij in zijn glas in lood-werk toepast, zijn op de voorzijde een Griekse wijsgeer en een leerling weergegeven. Zeer karakteristiek voor het oeuvre van

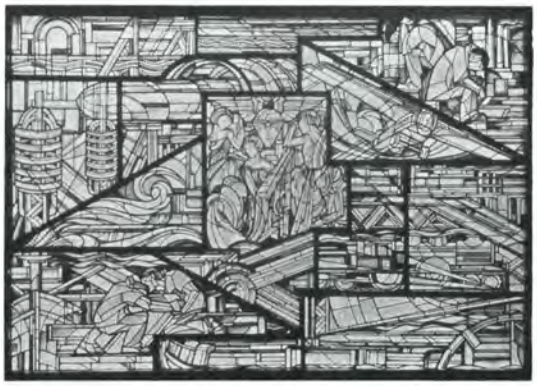
20: P.A.H. Hofman (ontw.), E. Hüttl (mod.), Koninklijk Nederlansch Gymnastiek Verbond, 1925. Zilver, 49 mm, PC.

Hofman is de manier waarop de armen en handen zijn geplaatst. In de bovenrand staat de Griekse wijsgerige spreuk 'kalos kai agathos' (schoon en goed). De keerzijde is glad.[40]

Evenals Van der Hoef heeft Hofman ter gelegenheid van de eerste passagiersvlucht naar Nederlands Indië een penning ontworpen, die echter een geheel andere benadering laat zien dan het exemplaar van Van der Hoef[41] (afb. 21). Hofman heeft zijn taak twee-dimensionaal opgevat en sluit in dit ontwerp aan bij zijn ontwerpen voor boekbanden en glas in lood (afb. D). De wijze waarop de voorstelling door lijnen wordt begrensd, is typerend voor veel van zijn boekomslagen. De typografie van de opschriften van beide

21: P.A.H. Hofman, Eerste passagiersvlucht Nederland-Nederlands Indië, 1927. Zilver, 124 bij 104 mm, KB.

D: P.A.H. Hofman, Glas in lood raam voor de Bijenkorf Den Haag, 1926.

penningen is sterk verwant en laat de vormentaal van de Amsterdamse School zien.

L. Kalff

Toen op 11 maart 1927 het eerste radiogesprek tussen Nederland en Nederlands Indië tot stand kwam, was dat voor de gemeente Eindhoven aanleiding om 'ter uitdrukking van haar bewondering' aan de directie van Philips een herinneringspenning aan te bieden[42] (afb. 22). Deze penning werd ontworpen door L. Kalff (1897-1976) die als artistiek leider bij de reclame-afdeling van Philips werkzaam was. Hij heeft zich niet alleen beziggehouden met het ontwerpen van reclamemateriaal, maar was ook in belangrijke mate verantwoordelijk voor de vormgeving van de radio. Zijn ontwerp voor de voorzijde van de penning doet kinderlijk onhandig en stereotype aan. In het midden is een Javaanse vrouw weergegeven,

22: L. Kalff, Eerste radiogesprek Nederland-Nederlands Indië, 1927. Brons, 115 mm, KB.

die links door een molen en rechts door palmbomen wordt geflankeerd en omgeven wordt door gestileerde geluidsgolven. De rand en keerzijde dragen een op- en omschrift. Ondanks de bijna amateuristische uitvoering van dit ontwerp sluit het aan bij het karakter van het reclamemateriaal dat Kalff in deze periode voor Philips ontwierp.

C. Ehrlich

Van 1927 tot 1960 is C. Ehrlich (geb. 1903) ontwerpster bij Van Kempen en Begeer geweest. Daarvóór was zij assistente van J. Hoffmann (1870-1956) te Wenen, bij wie zij ook haar opleiding heeft genoten. Het is opvallend dat zij in de lange periode dat zij bij Van Kempen en Begeer

werkzaam was slechts twee penningen ontworpen heeft. Misschien valt dit te verklaren uit het feit dat de medailleur-modelleur J.J. van Goor gedurende grotendeels dezelfde periode bij Van Kempen en Begeer werkte en verantwoordelijk is geweest voor het merendeel der penningen.[43]
Beide door Ehrlich ontworpen penningen dateren van 1928, zij was toen net een jaar bij de fabriek werkzaam. Wellicht paste de opdracht binnen het kader van een algehele vorming in de fabriek. Hoewel het ontwerpen van deze penningen voor Ehrlich dus een incidentele gebeurtenis is geweest, getuigen beide penningen toch van een zekere vaardigheid op dit gebied. De voorzijde van de door R. Köhler uitgevoerde penning ter gelegenheid van het 50-jarig huwelijk van J.C. Sweys en H.C. Tetterode is voorzien van het alliantiewapen van het echtpaar, dat opvalt door zijn sobere en gestileerde weergave, zeker als men deze vergelijkt met de door Rietveld ontworpen keerzijde van afb. 12.[44] (afb. 23). De keerzijde draagt een opschrift. Op geheel eigen wijze heeft Ehrlich een traditioneel thema vernieuwend opgevat.

23: C. Ehrlich (ontw.), R. Köhler (mod.), 50-jarig huwelijksfeest J.C. Weys en H.C. Tetterode, 1928. Brons, 58 mm, KB.

De penning vanwege de tachtigste verjaardag van W. Cool toont op de voorzijde diens portret, dat door J. van Goor is gemodelleerd[45] (afb. 24). De keerzijde draagt een opschrift, dat ontworpen is door Ehrlich en uitgevoerd door A. Buttler.

24: C. Ehrlich (ontw. kz.), Van Goor (ontw. en mod. vz.), A. Buttler (mod. kz.), 80e verjaardag W. Cool, 1928. Brons, 85 mm, KB.

J. Jongert

Sierkunstenaar J. Jongert (1883-1942), die vooral bekend is vanwege zijn reclamegrafiek, heeft eveneens twee penningen ontworpen. Dit deed hij voor de firma Van Nelle te Rotterdam, voor welke fabriek hij als hoofd van de reclameafdeling een complete huisstijl heeft vormgegeven.
Uit 1930 is zijn ontwerp dat aan de voorzijde de

25: J. Jongert, Van Nelle Fabriek Rotterdam, 1930. Brons, 60 mm, KB.

in dat jaar voltooide Van Nelle-fabriek van Brinkman en Van der Vlugt laat zien, reden waarom de penning gemaakt zal zijn[46] (afb. 25). De keerzijde toont twee arendskoppen boven de schetsmatig weergegeven fabriek. Hoewel Jongert reclamegraficus in hart en nieren was, heeft hij deze penning met behoud van zijn verworvenheden op reclamegebied ontworpen, terwijl hij zich bovendien wist aan te passen aan de specifieke eisen die een penning stelt. Hij heeft het vooruitstrevende karakter van zijn typografische werk naar de penning toe weten te vertalen.
Ook de penning uit 1931 voor de Rotterdamsche Football Club, die bestond uit personeel van de Van Nelle-Fabriek, is in al zijn eenvoud van een verrassende vormgeving[47] (afb. 26). De voorzijde laat een gevleugelde voetbal en onderschrift zien, de keerzijde een voetbal tussen lauwertakjes en lint boven een leeg veld, dat voor een inscriptie is bedoeld.

26: J. Jongert, Rotterdamsche Football Club, 1931. Brons, 28 mm, KB.

Tot besluit

Met uitzondering van de kunstenaar Van der Hoef, voor wie de penningkunst zijn specialisme is geworden, hebben alle hier besproken sierkunstenaars zich slechts incidenteel met het ontwerpen van penningen beziggehouden. De redenen om zich op het gebied van de penningkunst te begeven, zullen voor iedere kunstenaar verschillend zijn geweest. Onderzoek hiernaar heeft geen uitsluitsel gegeven. In sommige gevallen kunnen uit de relatie opdrachtgever-kunstenaar voorzichtige conclusies worden getrokken betreffende de mogelijke redenen van de totstandkoming van de opdracht. Zo is het niet opmerkelijk dat de joodse bankiers Lissa en Kann de joodse kunstenaar Jessurun de Mesquita de opdracht tot het ontwerpen van een gedenkpenning gaven. Dat Jongert als hoofd van de reclameafdeling van Van Nelle voor deze fabriek twee penningen heeft ontworpen is nog minder verbazingwekkend, aangezien hij bij alle artistieke aktiviteiten van Van Nelle betrokken werd. In andere gevallen zal de vraag van het waarom van de opdracht onbeantwoord moeten blijven.
Het incidenteel ontwerpen van penningen door sierkunstenaars past in de kunstenaarsgedachte, zoals die vanaf de eeuwwisseling vorm heeft gekregen. De sierkunstenaar was niet alleen op zoek naar een nieuwe vormgeving, maar ook experimenteerde hij op de vele verschillende terreinen van de kunst.
De overeenkomst van de door de kunstenaar ontworpen penningen met zijn overige werk is vaak groot. Of het nu om een boekillustratie of een penning gaat, de hand van de sierkunstenaar is meestal duidelijk herkenbaar. Een sprekend voorbeeld hiervan is Hofman, wiens penningen stilistisch gezien zeer verwant zijn aan zijn boekillustraties en glas in lood-oeuvre. Ook een kunstenaar als Lion Cachet blijkt in zijn penningontwerpen dezelfde principes te hebben gehanteerd als in zijn ex-libris en vlakversieringen. De hier behandelde en afgebeelde penningen laten echter zien dat dit in vele gevallen tot goede resultaten op het penningvlak heeft geleid.

Noten

12. ZWIERZINA I 645.
13. [J.H. KANN] *Eene honderdjarige*, (Den Haag 1906) 6.
14. Zwierzina I 759.
15. Zwierzina III 797.
16. Zwierzina I 780.
17. In 1909 is deze penning opnieuw geslagen, zij het met een iets gewijzigd opschrift en kleiner van formaat. Zie Zwierzina I 888.
18. Zwierzina I 868.
19. Zwierzina I 952.
20. Zwierzina I, 915 en 987/988. Beide penningen staan afgebeeld tegenover p. 184.
21. Vriendelijke mededeling van mevrouw A. Krekel-Aalberse. C.J.A. BEGEER / M.J. BRINKGREVE *Een Eeuw Edelsmeedkunst 1835-1935*, ('s-Gravenhage 1935) afb. 139. Cornelis Begeer was de halfbroer van Carel J. A. Begeer en sinds 1896 medefirmant. Doordat hun verhouding in de loop der tijd verslechterde, begon Cornelis Begeer in 1903 in Utrecht voor zichzelf.
22. In F. BLESS *Rietveld* (Amsterdam 1982) 16 wordt gesteld dat Rietveld mogelijk ook voor Cornelis Begeer werkte, voordat hij in 1917 zijn eigen bedrijf begon. Bovendien heeft Rietveld in 1919 de zaak van Cornelis Begeer aan de Oude Kerkhof 27 te Utrecht verbouwd.
23. R.W.P. DE VRIES JR/W.K.F. ZWIERZINA C.J. van der Hoef, beeldhouwer, sierkunstenaar en medailleur, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 35 (1925) 369-376.
24. L. VAN DER KROGT Van Kempen & Begeer *Industrie & Vormgeving in Nederland 1850-1950*, (Amsterdam 1985) p. 216 stelt dat Van der Hoef van 'circa 1910-circa 1930' bij Begeer werkzaam was. In Zwierzina I-III, wordt in 1909 al gesproken van een eerste penning-ontwerp door Van der Hoef, terwijl hij vanaf circa 1930 tot in zijn sterfjaar 1933, eveneens volgens Zwierzina, een groot aantal penningen ontworpen heeft.
25. Vriendelijke mededeling van S. Hartog, die een onderzoek naar het bedrijf Gero heeft gedaan.
26. Zie bijvoorbeeld *Muntverslag 1927*, p. 15 en *Muntverslag 1928*, p. 18.
27. N. ZON Chris van der Hoef Vernieuwer van de Nederlandse penningkunst *De Geuzepenning* 5 (1955) 29-32.
28. Zwierzina I 1028. Deze vereniging is in 1901 opgericht om de belangstelling voor de penning te vergroten en werd in 1914 weer opgeheven. Sinds 1925 bestaat in Nederland de Vereniging voor Penningkunst die eenzelfde doelstelling nastreeft.
29. DE VRIES/ZWIERZINA (1925) 372-373.
30. Zwierzina I 1054-1056. De combinatie waaruit de penning kon worden samengesteld zijn AB, AC en BC. Deze penning is ook geslagen, met oog en ring, als draagpenning voor schoolkinderen, zie Zwierzina I 1057-1059.
31. Zwierzina I 1114.
32. Zwierzina I 1339. Overigens is de voorzijde van deze penning gelijk aan de voorzijde van de penning die door Van der Hoef is ontworpen ter gelegenheid van de tweede Nederlandse jaarbeurs in 1918, zie Zwierzina I 1290.
33. Zwierzina II 298.
34. DE VRIES/ZWIERZINA (1925) 374.
35. Zwierzina III 134.
36. M.J. BRINKGREVE Richtingen in de Nederlandsche penningkunst onzer dagen *Elzevier's Geïllustreerd Maandschrift* 37 (1927) 13-17. Tegenover Van der Hoef wordt de beeldhouwer/medailleur L. Bolle (1879-1942) gesteld, die 'tastend' ziet en een plastisch kunstenaar is.
37. Zwierzina I 1124.
38. Von Weiler 1183.
39. Zwierzina II 531-532. Overigens spreekt Zwierzina hier ten onrechte van T. Hofman.
40. Nr. 532 heeft in plaats van de Griekse spreuk het opschrift 'Koninklijk Nederlands Gymnastiek Verbond'. De voorzijde is in 1929 opnieuw gebruikt voor een penning, die geslagen werd voor de Kweekschool Instituut voor Lichamelijke Opvoeding in Den Haag, zie Zwierzina III 353.
41. Zwierzina III 135.
42. Zwierzina III 124.
43. Van Goor kwam in 1889 als leerling bij Begeer in dienst en was daar tot zijn dood in 1956 werkzaam. Ruim 350 penningen staan op zijn naam, zie A.C. VON WEILER De naam 'Begeer' in de Nederlandse penningkunst in de 19e en 20e eeuw *De Geuzenpenning* 18 (1968) 1-4.
44. Zwierzina III 202.
45. Zwierzina III 207.
46. Zwierzina III 486
47. Zwierzina III 562.

Openbare veilingen
maandelijkse prijslijsten
incl. behaalde prijzen:
jaarabonnement 1.000 Bfr.

OUDHEID - MIDDELEEUWEN - MODERNE TIJDEN

JEAN ELSEN N.V.
numismaat

TERVURENLAAN 65,
1040 BRUSSEL – BELGIË
TEL.: 09-3227346356
PCR.: 000-0831217-24

RIETDIJK bv

Gespecialiseerd in het veilen van Numismatische collecties

Voor inlichtingen:

Rietdijk bv
Noordeinde 41
2514 CC Den Haag
tel. 070-647831 (A. Lichtendahl)
telefax. 070-632893 en bij
tel. 08389-18064 (P. Willems) lid NVMH en
sinds 6 juli 1989 beëdigd taxateur in
munten en penningen

"Uw munten worden behandeld, alsof deze van onszelf zijn".

Rietdijk bv

een kwestie van vertrouwen sinds 1919

Munthandel Verschoor
Merelsingel 12
3291 VH Strijen
☎ 01854-1719

INKOOP - VERKOOP - TAXATIES - ADVIEZEN

Gespecialiseerd in de betere kwaliteiten van:
Koninkrijksmunten
Provinciaal
VOC + Nederlands-Indië
Europese munten

DE ZESDE SERIE IN DE UNIEKE KOLLEKTIE HISTORISCHE MUNTEN VAN CHINA

DE YUAN-DYNASTIE (1279-1368)

ONTDEK CHINA TEN TIJDE VAN MARCO POLO.

De veroveringen van Gengis Khan spreken zeer tot de verbeelding. Zijn machtig Mongoolse leger overrompelde op briesende paarden Azië en Oost-Europa. Zo maakt hij een groot deel van China aan zich belastingplichtig.

Maar het is Hu Bilie (of Choubilaï) die de droom van zijn grootvader ten uitvoer brengt: de vereniging van het grootste Chinese Rijk aller tijden.

KULTUUR VERZACHT DE ZEDEN.

Getroffen door de indringende charme van de Chinese kultuur, maakt Hu Bilie Peking tot hoofdstad van zijn immense rijk en laat er een paleis voor zich bouwen. Van daaruit verruimt hij zijn blik op de wereld en op andere kulturen.

Als Marco Polo tijdens zijn wereldreizen in China belandt, krijgt hij een koninklijke ontvangst aan het Hof van Hu Bilie. Hij verblijft er 16 jaar lang als Mandarijn!

GENGIS KHAN
De voorman van de Mongolen

HU BILIE
De eerste Mongools-Chinese Keizer

GUAN HANQING
De eerste Chinese toneelschrijver

HAAL WAARDEVOLLE CHINESE KUNST IN HUIS.

Deze munten zijn juweeltjes van Chinese kunst, dank zij de fijne Oosterse gravure en de perfekte muntslag. Door het uitzonderlijk hoge reliëf komen de fijne details nog beter tot hun recht.

GUO SHOUJING
Ingenieur, astronoom, matematicus en hydrograaf.

HUANG DAO PO
Uitvindster van het hydraulisch aangedreven spinnewiel

MARCO POLO.
EEN UITZONDERLIJKE MUNT TEGEN SPECIALE VOORWAARDEN.

De Marco Polo munt is een uitgave van 1983. China gaf deze uit als eerbetoon aan de beroemde ontdekkingsreiziger. Zestien jaar lang leefde hij als eerste Europeaan als Mandarijn aan het Hof van Hu Bilie!

Wij reserveerden deze zeldzame munt voor u, want ze hoort thuis bij de meest waardevolle numismatische kollekties.

MUNTKARAKTERISTIEKEN

GOUDEN MUNT 100 YUAN	
Jaar van uitgifte	1989
Zuiver goudgehalte	916/1000
Diameter	23 mm
Gewicht van de munt	11.318 g
Goudgewicht	10.367 g
Zilvergewicht	0.951 g
Kwaliteit	"Proof"
Uitgifte wereldwijd	25.000 ex.

ZILVEREN MUNTEN 5 YUAN	
Jaar van uitgifte	1989
Zuiver zilvergehalte	900/1000
Diameter	36 mm
Gewicht	22.22 g
Zilvergewicht	20.00 g
Kwaliteit	"Proof"
Uitgifte wereldwijd	25.000 sets

Wenst u meer te weten over de munten van een kultuur die ook op ons een grote invloed heeft gehad?
Vraag dan vandaag nog vrijblijvend informatie aan met bijgaande bon.

DE HISTORISCHE MUNTEN VAN CHINA
In het spoor van de Geschiedenis

LAAT U ZEVEN MAAL BETOVEREN.

1. Alle munten uit deze historische verzameling zijn wettig betaalmiddel in China.
2. De fijne Chinese kunstgravure met uitzonderlijk hoog reliëf en de perfekte muntslag maken van deze reeks een juweeltje in uw verzameling.
3. De vormgeving van de afbeeldingen is gebaseerd op historische dokumenten.
4. De uiterst beperkte oplage en de grote vraag naar deze munten - vooral in het Verre Oosten - maakt van deze kollektie een waardevol bezit.
5. Een doorzichtige kapsule beschermt elk van de muntstukken die u worden gepresenteerd in een handgelakt verzameletui: de gouden apart, en de 4 zilveren samen.
6. Een genummerd certifikaat van de Chinese Nationale Bank garandeert hun echtheid.
7. De meeste munten van de historische kollektie zijn nog verkrijgbaar.

EEN UNIEK
MOOIE SERIE

Deze serie is de zesde uit een historische verzameling munten van China. Jaarlijks vertellen één gouden en vier zilveren munten ons een hoofdstuk uit de bewogen Chinese Geschiedenis.

Wilt u de munten verzamelen van een kultuur die ook op ons een grote invloed heeft gehad? Dan bent u nog niet te laat, want enkele vroegere uitgiften zijn nog verkrijgbaar.

DE VORIGE SERIES:

1984 Keizer Qin Shi Huang en zijn terracotta krijgers (?-210 v.C.)

1985 Confucius (551-479 v.C.) en de grondleggers van de Chinese filosofie

1986 De Han-dynastie en haar grote uitvinders (206 v.C.-220 n.C.)

1987 De verfijning van de Tang-dynastie (618-907)

1988 De Song-dynastie en de Chinese kulturele renaissance (960-1279)

1989 De Mongoolse Yuan-dynastie in het grootste Chinese Rijk aller tijden (1279-1368)

AANVRAAGCOUPON

JA, ik wens meer informatie over de historische munten van China.

Ik heb al munten uit deze kollektie in mijn bezit: JA ☐ NEEN ☐

NAAM M/V VOORLETTERS

ADRES

POSTCODE WOONPLAATS

Zend deze coupon terug naar:
E.D.J. van ROEKEL B.V. - ANTWOORD NR 500 - 1400 VB BUSSUM

Schrijf voor meer informatie naar:

E.D.J. van ROEKEL b.v.
Antwoordnummer 500
1400 VB BUSSUM
Tel. 02159-48684

Spaar en Voorschotbank Surhuisterveen

Afdeling munten en edele metalen

MUNTEN - PENNINGEN
BANKBILJETTEN
Inkoop / verkoop / gratis taxatie
(betaling: per kas, bank of giro)

Een bezoek aan ons
Munt en Penningkabinet
is de moeite waard.
Geopend van
maandag t/m vrijdag
van 12.00 tot 16.00 uur

Torenplein 7
9231 CG Surhuisterveen
Telefoon 05124 - 1925
Fax 05124 - 1047

Onbekend maakt onbemind

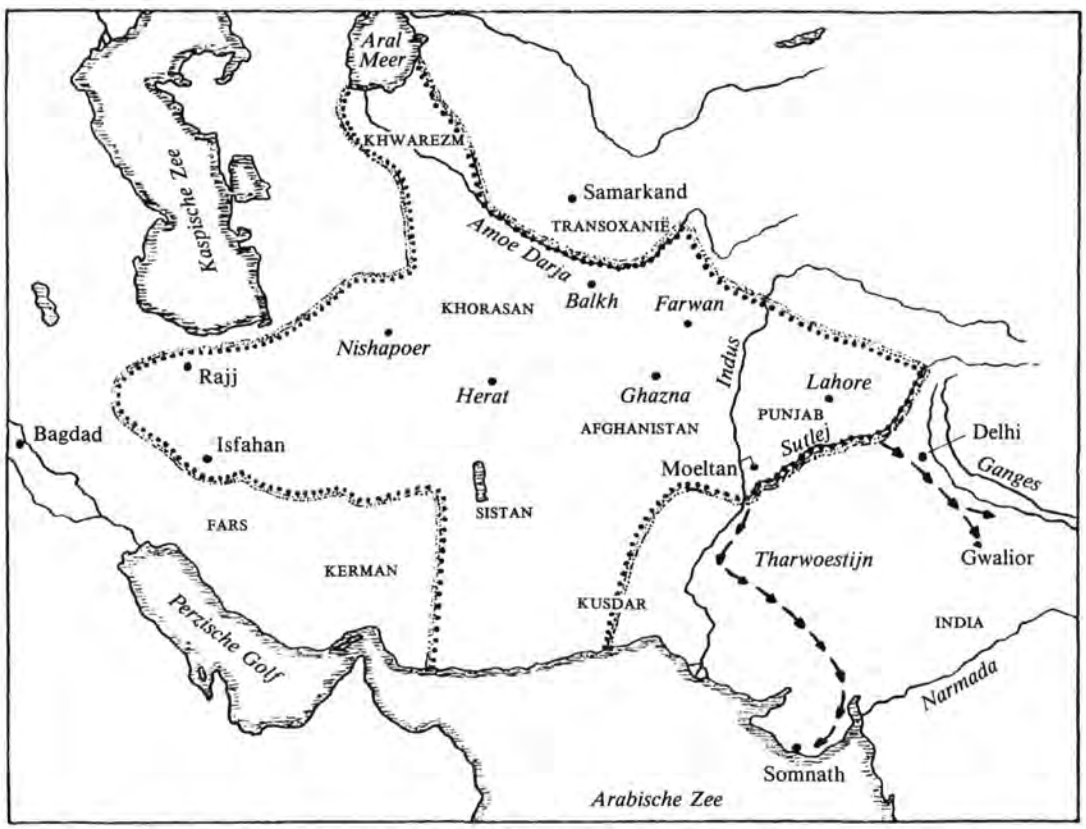
MUNTEN IN DE WERELD VAN DE ISLAM

door L. Boezelijn

11. De Ghaznawiden brengen de Islam tot in India

Ten tijde van de overgang naar het tweede millennium van onze jaartelling had Mahmoed van Ghazna zich reeds stevig genesteld in Afghanistan en Khorasan. Hij was de bekendste uit de reeks heersers van de *Yamini-dynastie van Ghazna en Lahore* (beter bekend als de *Ghaznawiden*, AD 999-1186) en terecht, want onder zijn regering had hun rijk de grootste omvang. Zijn soldatenstaat oefende aantrekkingskracht uit op de *ghoezat*, de vrijwillige strijders voor het islamitische geloof in de grensgebieden; deze situatie bracht echter het gevaar met zich mee van een mogelijke rivaliteit tussen de verschillende legerafdelingen. Dit beseffend, organiseerde hij een groot aantal veldtochten, zowel met het doel gebiedsuitbreiding te bereiken als de schatkist te vullen door middel van plundertochten. Hij stuurde hen alle richtingen uit en de successen volgden elkaar op: in 1003 werd Sistan ontnomen aan de laatste Saffaride Khalaf ibn Ahmed en onmiddellijk ingelijfd, de bewoners van het gebied Kusdar werden schatplichtig na een veldtocht in 1011, enz. Transoxanië liet hij in het bezit van de Turkse Karakhaniden, hoewel hij hen een verder opdringen naar het Zuiden belette door het gebied Khwarezm in 1017 te annexeren. Om verdere aanvallen uit die richting af te weren, kregen Turkse Oghoezen onder leiding van de familie Seldsjoek een nederzetting toegewezen aan de zuidelijke oever van de Amoe Darja (Oxus). In Westelijke richting drong hij de daar regerende Boejidenvorsten steeds verder terug: zo werd in 1029 Rajj nabij het latere Teheran ingenomen, waarna zijn macht zich uitstrekte tot het nog verder gelegen Kermanshah.

Dit alles zou overigens in het grote boek van de geschiedenis als een gebeurtenis van voorbijgaande aard beschreven worden, ware het niet dat Mahmoed van Ghazna in het bijzonder berucht werd met zijn plundertochten in India. Een mengeling van geloofsijver en roofzucht deed hem tot zeventien maal toe het land ten Oosten van de

De omvang van het rijk der Ghaznawiden tijdens de beginperiode, ca AD 1030 (de munthuizen bevonden zich in de steden waarvan de naam hier cursief is weergegeven

Indus binnentrekken; steeds zorgvuldig geplande militaire operaties, opdat zij ter plaatse zouden zijn op het moment van binnenhalen van de oogst. De thans nog helaas snel opvlammende haat tussen moslims en hindoes vindt zijn oorsprong in de raids van Mahmoed (zijn vader was er mee begonnen), hoewel toch ook gezegd moet worden dat hij de andersdenkenden na pacificatie van hun woongebied behoorlijk behandelde en zelfs Indiërs in zijn leger kon opnemen.
De militaire aktiviteiten in oostelijke richting waren begonnen met aanvallen op de gebieden, geregeerd door koning Jayapala uit de *Hindoe-Shahiya dynastie*, vaak kortweg de Shahi's genoemd. Zij beheersten het gebied rond Attock en Ohind, gelegen nabij de samenvloeiing van de Kaboelrivier en de Indus en Jayapala had dit belangrijke territorium uitgebreid door zich meester te maken van de vruchtbare vlakten van de Punjab (Panj-âb = vijf wateren, Vijfstromenland, zo genoemd naar de vijf grote rivieren aldaar). In het jaar 1000 versloeg Mahmoed zijn tegenstander, zodat N.W. India open kwam te liggen voor verdere invallen, die dan ook niet lang op zich lieten wachten. Na herhaalde aanvallen op het strategisch belangrijke Moeltan, werd in 1008 de Punjab leeggeplunderd; twee jaar later beginnen de invasies dieper India in, tegen de tempelsteden Mathura, Thanesar en Kanauj in de vlakten van de Jumna en de Ganges met als triest einde de verwoesting van het tempelcomplex van Somnath in 1026.
Als uitvloeisel van de Hindoeïstische geloofsbeleving waren de tempels – vaak zo groot dat we rustig kunnen spreken van tempelburchten – overladen met beelden van goden, Apsarases (nimfen), Yaksha's en Yakshini's (goedaardige demonen), enz.; door de zich ophopende gaven aan goud, zilver en edelstenen waren de tempelschatten aangegroeid tot enorme hoeveelheden. Ondanks wanhopig en soms werkelijk heldhaftig verzet waren de vorsten van de Chauhans (Chahamana's), Chalukya's, enz. niet in staat – mede door onderlinge verdeeldheid – zich de *mlechcha's* (= barbaren) van het lijf te houden: de krijgers van Mahmoed verwoestten in hun religieuze ijver alles wat in hun ogen te maken had met die verfoeilijke afgodendienst van de Hindoes en roofden mee wat los en vast zat, waarna zij zich zo snel mogelijk en duizenden slaven meevoerend, terugtrokken op hun uitvalsbases. Menige zucht van verlichting zal zijn geslaakt toen Mahmoed in 1030 stierf. Bijna ongelofelijk is het daarom ons Mahmoed voor te stellen als een bevorderaar van kunsten en wetenschappen; zelf een man zonder veel beschaving vleide het hem – wellicht juist om die reden – de schittering en de luister van het hof der Samaniden over te nemen en dus waren voor de Karakhaniden gevluchte dichters en geleerden welkom. Zo kwam na Mahmoed's expeditie in Khwarezm (1017) mee in zijn gevolg *Aboe Raihan al-Biroeni*, één der grootste intellectuelen uit de Islamitische middeleeuwen met grote verdiensten op wis- en natuurkundig gebied. Op last van zijn gebieder bracht hij tien jaren in India door; zijn realistische waarnemingen van alles wat hij aldaar om zich heen opmerkte, bracht hij onder in zijn *Tahqiq-i-Hind*, een boekwerk waarvoor Indiase historici en andere geleerden nog heden ten dage uitermate dankbaar zijn.
Tot zover de achtergrondinformatie die we nodig hebben om ons een beeld te kunnen vormen van de wereld waarin de hierna te bespreken munten circuleerden.

Sultan Mahmoed is er in geslaagd het evenwicht te bewaren tussen de onderling zo verschillende Iraanse en Afghaans-Indische delen van zijn rijk; ook in de numismatiek was dit feit merkbaar door de uitgifte van "tweetalige" munten. Nu is trouwens de variatie in de muntslag van de Ghaznawiden opvallend groot, zowel in grootte van de muntstukken als in de daarop gebruikte teksten en lettervormen met hier en daar zelfs de aanblik verlevendigende versierinkjes. Deze dynastie heeft gemunt in goud, in zilver van snel verslechterend gehalte en koper; als we ons even beperken tot het zilver/biljoen, dan kennen we uit de begintijd nog de grote *multiple dirhems* en verder grote en kleinere stukken tot aan de miniscule zg. *fractional dirhems* van het Sind-type. Wellicht de thans nog gemakkelijkst verkrijgbare munt is de dirhem van het *Ghazna-Farwán type*, een stevig ongeveer 3 gram wegend muntje dat in de literatuur wordt beschreven als *yamini*. De reden van deze benaming wordt duidelijk als we een dergelijke munt (afb. 1) determineren; daarbij is het goed te weten dat Mahmoed in AH 389/AD 999 de titel يمين الدولة *yamin al-daula* ("Rechterhand van het rijk") had aangenomen en tevens dat hij de "kalief" al-Qadir erkende als geestelijk leider van de Islam.

Yamini, geslagen te Farwán in AH 401 (AD 1010/11)

De voorzijde geeft onder het woordje *'adl* (zoveel als "goed geld") de Kalima in drie regels; een beetje verstopt zien we op de eerste regel hiervan in kleine lettertjes de naam van de muntplaats

Farwán فروان . Met een extra krul versierd staat dan op de onderste regel يمينے (= yamini, "van de rechterhand"). De muntplaatjes van ongeveer 19 mm waren bijna altijd net iets te klein voor het stempel, zodat het omschrift met daarin de jaartalaanduiding of is weggevallen of weggesleten.
De keerzijde laat pas duidelijk weten met wie we te maken hebben, want hier wordt vermeld:

Mohammed rasoel Allah
al-Qadir billah
yamin al-daula
Mahmoed

Links en rechts in kleine lettertjes وامين *wa-amin* الملة *al-milla*, hetgeen zoveel betekent als "Behoeder van het Geloof". De karakteristieke, nogal opvallende cirkel tussen de twee punten moet worden gezien als een ornament.

Een typische 'vroege' yamini met 'muntteken'? S op de voorzijde (voorzijde: Kalima in drie regels / al-Qadir billah / yamini) (keerzijde: Li'llah / Mohammed rasoel / Allah yamin al-dau / la wa-amin al-milla / Mahmoed)

Dit stuk is ook een yamini, maar van een geheel andere stijl. Muntplaats en jaartalaanduiding staan er niet (meer) op, maar op de voorzijde is bovenaan de letter س (=S) toegevoegd. Daar ook andere letters op die plaats voorkomen, vragen de kenners zich af of we hier van doen hebben met een munthuis- of muntatelieraanduiding – hoogst ongebruikelijk in de Islamitische numismatiek – dan wel een aanduiding van een bepaalde chronologische volgorde in de uitgiften. Gouden munten, dinars dus, zijn veel geslagen in de munthuizen van Ghazna, Herat en Nishapoer – kennelijk mede vanwege de optredende zilverschaarste. Deze fors in gewicht schommelende stukken met variaties van 3,1 tot 4,3 gram noemen vaak Mahmoed niet rechtstreeks bij naam, maar bij zijn "laqabs" (titels) zoals het inmiddels bekende yamin al-daula; de gehele tekst moet dus eerst ontcijferd worden alvorens we zeker weten een dinar van Mahmoed onder ogen te hebben. De goudstukken zijn echter geslagen volgens een vast patroon, nl. op de voorzijde twee omschriften (binnenregel: bismillah, buitenregel: Koran XXX, 4 en 5) en op de keerzijde één, nl. Koran IX,33 "Second Symbol". In de velden op voor- en keerzijde zien we behalve uiteraard de beide delen van de Kalima en de verwijzing naar al-Qadir soms de titels ولى امير المومنين *Wali amir al-moeminin* ("Vriend van de Bevelhebber der Gelovigen") of ولى عهده *Wali 'oehadat* ("Beschermer van het vertrouwen").

Iets heel bijzonders zijn de tweetalige munten, waarvan hier weer een voorbeeld. Uiteraard is dit stuk geslagen in India en wel in Mahmoedpoer (= stad van Mahmoed), het huidige Lahore.
De Arabische tekst in het veld van de voorzijde herbergt alweer een titel, nu: نظام الدين Nizam al-din Richter van de Godsdienst ابو القسم Aboe'l-Qasim Aboe'l-Qasim
Verder zien we bovenaan en links weer al-Qadir billah; het vaak niet meer leesbare omschrift betreft de bismillah met o.a. de naam van de muntplaats محمود پور . Dit schaarse type is alleen bekend van de jaren AH 418 en 419.
De teksten op de keerzijde zijn geheel in *devanagari*-karakters vermeld; dit devanagari (="goddelijk schrift") is een volstrekt fonetische schriftsoort – ieder teken heeft slechts één waarde – die gebruikt wordt in het Sanskriet en in een aantal moderne Indische talen, zoals het Hindi, enz. De transliteratie en de vertaling van de Sanskrieттekst in het veld luidt dan:

अव्यक्तमेक	Avyaktameka
मुहमद अ	muhammada a-
वतार नृप	vatara nripa-
ति महमूद	ti mahamuda

hetgeen betekent: "het onduidelijke duidelijk gemaakt, voorgehouden door Mohammed. Heer Mahmoed". Het omschrift heeft eenzelfde tekst als de bismillah, want er staat:
अव्यक्तीय इनमे अयं टंकं तता महमूदपुर संवतो ४१८
Avyaktiya name ayam tankam hata mahamudpura samvati 418, dus: "In de naam van God werd deze tanka geslagen te Mahmoedpoer (in het) jaar 418".

Zoals reeds opgemerkt, kende de muntslag van de Ghaznawiden veel variatie: nog zo'n geheel afwijkend type vormen de biljoen munten die men in de literatuur de benaming *"bull and horseman coinage"* heeft meegegeven en de daarvan afgeleide *"bull types"*. De reden voor deze naamgeving is duidelijk, want op de ene zijde is een lansier te paard afgebeeld, terwijl op de andere zijde een

liggende zeboe is te zien. Dit zo voor India karakteristieke dier, ook wel bultrund genaamd, heeft een opvallende nekbult die op de munten altijd duidelijk zichtbaar is. Het merkwaardige is dat dit type toen reeds eeuwen in gebruik was en ook nog lang na de Ghaznawiden in vaak zeer gedegenereerde vorm door vele dynastieën in omloop zou worden gebracht. De bull and horseman-munten in hun oorspronkelijke vorm dateren reeds van omstreeks AD 750, waarbij het voorbeeld van de lansier te paard zelfs nog verder teruggaat op de Indo-Scythen; het afbeelden van de zeboe is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat het dier voor de Hindoes heilig is, temeer als men aanneemt dat eigenlijk de stier *Nandi*, het rijdier van de belangrijke Hindoe-godheid *Shiwa*, is bedoeld. De op die zijde voorkomende tekst, geschreven in een Hindoe Sarada-schrift, verwijst niet naar een bepaalde vorst maar geeft de algemene titel *Spalapati Deva* (= zoveel als "Heer Bevelhebber").
Omstreeks 870 werden de Shahi's die deze munten in gebruik hadden, door de Saffariden meer naar het Oosten verdreven, waarna zij zich echter staande konden houden in de regio van Ohind aan de Indus in N.W. India. Waarschijnlijk is in die tijd de tekst vervangen door een Hindoeversie van de titel, want sindsdien leest men Sri Samanta Deva ("Heer Vazal van God").
Mahmoed van Ghazna bracht hen uiteindelijk de definitieve nederlaag toe en dus zou men verwachten dat het met deze typen afgelopen zou zijn. Niets is minder waar, want nog één à twee eeuwen bleef dit type, zij het gedegenereerd qua stijl, in gebruik in de Punjab; zo algemeen voorkomend was deze munt, dat we nu zelfs nog niet eens alle uitgevende autoriteiten van weleer kennen. Naar alle waarschijnlijkheid is het munthuis der Shahi-vorsten na de verovering door de Ghaznawiden gewoon doorgegaan met haar produktie, want het Samanta Deva-type bleef eerst ongewijzigd. Pas later verdwijnt de "horseman" geheel uit beeld om plaats te maken voor lange en nauwelijks leesbare teksten; de zeboe blijft echter gehandhaafd op de qua zilvergehalte steeds verder achteruitgaande munten. Toen de dynastie in het midden van de 12e eeuw op haar laatste benen liep, sloeg de munt in Lahore nog steeds herkenbare b&h-typen in een al zeer roodkleurig biljoen; men ging ze toen als *jital* aanduiden. Ter verduidelijking schetsen van de drie besproken typen, nl. Spalapati Deva, een "echte" Samanta Deva en eenzelfde, maar nu uit de tijd van de Ghaznawiden.

Tot nu toe is alleen aandacht besteed aan *sultan* Mahmoed, maar de dynastie na hem heeft nog 14 andere heersers en een usurpator gekend, allen praktisch in vergetelheid geraakt. Tussen haakjes: Mahmoed was inderdaad de eerste Turkse "sultan", hoewel hij zich officieel steeds emir bleef noemen; het vleide hem echter wel als de oorspronkelijk abstracte aanduiding voor "islamitische regering of heerschappij" direkt op hem betrokken werd. Sindsdien is het de bekendste titel uit de Islamitische numismatiek geworden.
Mahmoeds opvolger Mas'oed I (1031-1041, waarbij we maar voorbijgaan aan de kortstondige regering van de andere zoon Mohammed) kon als heerser niet in de schaduw van zijn vader staan. Hij interesseerde zich meer voor de Indische provincies van het rijk en kwam te laat in aktie om de vanuit het Noorden opdringende Turkmenen onder het geslacht *Seldsjoek* te weerstaan. Binnen

Spalapati Deva

Samanta Deva

Ghaznawiden

De onderste munt uit de tijd er Ghaznawiden is geslagen tijdens het bewind van Ibrahim (AD 1059-1099), wat blijkt als men er in geslaagd is de vaak afgesleten tekst te ontcijferen. In het veld wordt namelijk vermeld:

عدل	*Adl*	*Goed (geld)*
السلطان	*Es-sultan*	*De zeer grote [lees: verheven] sultan*
المعظم	*El-moe'azzam*	
ابو المظفر	*Aboe'l-moezaffar*	*Vader van de zegevierende*
ابرهيم	*Ibrahim*	*Ibrahim*

enkele jaren hadden zij Centraal-Perzië en West-Khorasan bezet; geheel Khorasan ging voor de Ghaznawiden verloren toen Mas'oed door hen in 1040 beslissend werd verslagen bij Dandaqan in de buurt van Merw.
Mas'oed vluchtte naar India, waar hij al spoedig de dood vond als gevolg van een samenzwering. De Seldsjoeken namen langzamerhand ook Sistan en Westelijk Afghanistan in bezit, zodat van het grote rijk van Mahmoed nu nog slechts Oostelijk Afghanistan en N.W. India restte. Bij de troonsbestijging van Ibrahim in 1059 werd met de Seldsjoeken een status quo overeengekomen, waardoor er meer dan een halve eeuw vrede kon heersen in zijn gebied. Zelf deed hij menige aanval op de omringende Hindoe-gebieden, die wel veel buit maar geen gebiedsuitbreiding opleverde. In het begin van de 12e eeuw bemoeide de Seldsjoekensultan Moe'izz ed-din Sanjar zich meermalen met Ghaznawidische aangelegenheden; de grootste bedreiging kwam evenwel van de hoofden van de Shansabani-familie, eertijds hun vazallen. Dit bergvolk bewoonde een streek tussen Herat en Kaboel, genaamd Ghor en het waren deze *Ghoriden* die snel de nieuwe machthebbers zouden worden. Pogingen van de Ghaznawidensultan Bahram Shah (AD 1118-1152) om zijn vroegere vazallen weer tot gehoorzaamheid te dwingen, leidden er toe dat de Choriden in 1150/1 de "Westelijke hoofdstad" Ghazna met de grond gelijk maakten en Oostelijk Afghanistan in bezit namen. Ook achter de Hindoe Koesj waren de Ghaznawiden niet meer veilig voor de aspiraties van hun tegenstanders; de Ghoride Moe'izz ed-din Mohammed beslechtte het pleit door in 1186 ook Lahore in te nemen.

(wordt vervolgd)

Romeinse muntschatten uit Voorburg, IV

door M. de Weert

Dit artikel vormt een reactie op de ongewoon felle kritiek die Buijtendorp in dit tijdschrift heeft geuit.[1] Buijtendorp en ik zijn het niet eens over het aantal schatten die met zekerheid te Voorburg zijn gevonden. De reden heb ik in mijn reactie op zijn artikel al vermeld: "zijn betoog is gebaseerd op niet complete en/of onjuiste gegevens (...)"[2]

Een belangrijk punt van mijn kritiek was het feit, dat Buijtendorp (1988) het begrip "schat" te ruim heeft gehanteerd. Buijtendorp vermeldt dat hij een differentiatie in de muntvondsten heeft gegeven. Wie echter Buijtendorp (1988) leest, mist een definitie of een dergelijke indeling, zoals hij ons pas in zijn reactie heeft gegund! Ik pretendeerde met mijn indeling geen enkele volledigheid. Dit blijkt duidelijk uit mijn woordkeuze: "...*kan* men verdelen in " (p. 53; ik gebruikte gewust geen formulering als "verdeelt men in"!) en "Een analyse van *alle soorten vondsten* gaat aan de doelstelling van dit artikel voorbij. Ik verwijs hiervoor naar de selecte bibliografie" (p. 53-54). Met dit citaat verwerp ik tevens de kritiek van Buijtendorp, dat ik een "onbekende bron" zou hebben gebruikt. Alle kritiek van Buijtendorp vloeit slechts voort uit het feit, dat hij niet wil aanvaarden dat ik slechts een beknopte indeling van schatvondsten heb willen maken, iets wat Buijtendorp (1988) geheel had verzuimd. Deze beknoptheid verklaart ook de zogenaamde tegenstrijdigheid in mijn woorden betreffende schat E (p. 54). Ik vermeld overigens Buijtendorps geldbeurs expliciet bij de term spaarschat en de door Buijtendorp genoemde spaarpot blijkt zelfs in mijn beknopte indeling een spaarschat. Ook begrijp ik volstrekt niet, waarom volgens Buijtendorp verzamelschatten geen aparte categorie schatvondst vormen: alle andere vermelde schatten werden immers slechts om hun intrinsieke en/of nominale waarde gespaard en verzamelschatten juist niet! Ik meen terecht een – beknopte – indeling te hebben gemaakt. Het was immers enigszins enigmatisch, welke criteria Buijtendorp (1988) had toegepast om iets als schat te definiëren.

Met de woorden "De Weerts lijst (...) is dus vervuild" (p. 117) bedoelt Buijtendorp slechts dat mijn appendix een aantal muntschatten bevatte. Zijn woorden suggereren echter grove onjuistheden in mijn appendix. Ik verzeker U: geenszins![3]

Nadat Buijtendorp overbodig veel woorden over bijzaken heeft geschreven, gaat hij eindelijk in op de essentie van mijn kritiek, namelijk dat het aantal van de door hem vermelde schatten weleens met 40% gereduceerd kan worden.
Schat C
Nergens uit mijn woorden blijkt, dat een aantal munten die Reuvens vermeldde niet tot een schat behoorde. Maar Reuvens schreef in zijn dagboek

(let wel: geen wetenschappelijk archeologisch dagrapport!), wat men op die bewuste dag had gedaan en wat er "in den omtrek" was gevonden. Het is daarom mogelijk dat een aantal munten in Reuvens opsomming niet tot die groep munten behoorde, welke "aan elkaar gekleefd" waren. Buijtendorp ontkent nu de twee denarii uit schat C te hebben "teruggevonden".[4] Maar waarom dan die voetnoot bij de reconstructie van schat C? Of wil hij slechts melden twee munten te hebben "teruggevonden", wat voor zijn betoog nauwelijks relevant is.

Schat D

Buijtendorp uit hier wel kritiek, maar geeft geen enkel argument.

Schat E

Waarom erkent Buijtendorp niet eenvoudig in een paar woorden, dat hij een schrijffout heeft gemaakt? Maar in welk opzicht baseer ik mijn betoog "op onjuiste gegevens", als Buijtendorp bij zijn gecorrigeerde telling een vergelijkbaar bedrag constateert? (Ik heb overigens de gegevens gebruikt, die hij ons in *De Beeldenaar* zelf verschafte!)

Buijtendorp is heel goed in verdraaiing van de feiten: wij vroegen ons af, hoe hij aan een berekening met 33% denarii in het vondstcomplex was gekomen; ik deed een tweetal suggesties, hoe hij dat dan wel gedaan zou kunnen hebben. Dat ik verkeerd heb gegokt, is natuurlijk niet mij te verwijten, maar het gebrek aan duidelijkheid van hemzelf.

Ik ga niet in op de termen gebruiksslijtage etc., omdat Buijtendorp naar een scriptie verwijst die wij niet kennen. Tevens kan ik wegens gebrek aan ruimte niet op alle punten van kritiek serieus ingaan, maar ik hoop met het bovenstaande al enigszins te hebben aangetoond, dat ik allerminst "grotendeels onjuiste kritiek" op Buijtendorp had. Hij heeft niet altijd goed gelezen. En helaas was hij in zijn polemisch geschrift niet in staat mij in zijn mening te overtuigen. Nogmaals: de (door Buijtendorp blijkbaar niet begrepen, maar door mij expliciet vermelde) essentie van mijn reactie was slechts het feit, dat drie van de door Buijtendorp gedefinieerde "schatten" niet noodzakelijkerwijs schatvondsten zijn. Ik sluit een hoger aantal dan vijf niet uit, maar, nogmaals, zonder nadere gegevens is dit niet te bewijzen. Men moet dus bij de lezing van Buijtendorp enige reserves in acht nemen.

Noten

1 Buijtendorp (1989); wanneer ik geen nadere literatuurverwijzing geef, bedoel ik met "Buijtendorp" dit artikel.
2 De Weert (1989) 54.
3 De verschillen met de determinaties van Van der Vin zijn overigens op één hand te tellen. Mijn appendix bevat vooral aanvullingen.
4 Buijtendorp (1988) 437 noot 13.

Literatuur

T. BUIJTENDORP Romeinse muntschatten uit Voorburg *De Beeldenaar* 12 (1988) 431-437
T. BUIJTENDORP Romeinse muntschatten uit Voorburg, III *De Beeldenaar* 13 (1989) 117-118
J.P.A. VAN DER VIN Munten uit Arentsburg *Westerheem* 35 (1986) 219-224
M. DE WEERT Romeinse muntschatten uit Voorburg, II *De Beeldenaar* 13 (1989) 53-55

De discussie is gesloten (Red.)

Utrecht
1670 Smedengilde

J. B. Westerhof
NUMISMAAT
gespecialiseerd in provinciale munten, historie- en moderne penningen van alle landen.
Inkoop, verkoop, taxaties, veilingen.
Hoogend 18, 8601 AE Sneek
tel. 05150-17198 - 's maandags gesloten
afspraak aanbevolen

Het Nederlandse bankbiljet

EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

door J.J. Grolle

20. Geldzuivering 1945

Het *model Staalmeester* was ondertekend door 'president' Rost van Tonningen die door de bevolking spottenderwijs de *steelmeester* werd genoemd. Hij was daarmee het symbool van de Duitse roofzucht waartegen hij zelf overigens ten sterkste had geprotesteerd bij de Reichskommissar.[1] Gelukkig had de Bank voor de Tweede Wereldoorlog 60% van haar goudvoorraad in veiligheid gebracht in kluizen te New York, Londen, Pretoria en Bern ter waarde van *f* 750 miljoen. Van het restant wisten de Duitsers echter voor *f* 343.391.339 aan goud in beslag te nemen en naar Duitsland te voeren. Wel namen de vorderingen van de Bank op Duitsland toe, maar deze zgn 'samengebalde koopkracht' was in feite waardeloos.[2] Tegenover de geslonken goudvoorraad en de waardeloze vorderingen stond een enorm uitgezette bankbiljettenomloop. Op 8 mei 1940 bedroeg die circulatie *f* 1.149,4 miljoen waarvan toen 82,3% door goud was gedekt; op 7 mei 1945 was die omloop aangegroeid tot *f* 5.518,3 miljoen met een dekking van nog slechts 15%.[3]

In juli 1945 moest minister van financiën Lieftinck dan ook concluderen: 'Nederland lijkt op een leege winkel met een overvolle geldla'.[4] Van deze *zwevende koopkracht*, de enorme geldhoeveelheid die in feite niet besteed kon worden, ging een grote inflatoire dreiging uit. Nederland moest weer terug 'in het gareel van sociaal en economisch verantwoorde prijzen en loonen'. Om dat economische doel te bereiken was een sanering van de geldomloop noodzakelijk. Bovendien moest die sanering ook een moreel en fiscaal doel dienen. *Ill-gotten gains* dienden geconfisqueerd en niet-afgedragen belasting alsnog geïnd te worden. Zwart-handelaren, oorlogswinstmakers en collaborateurs mochten hun verdiende lot niet ontlopen.

Reeds in 1943 hadden de Duitsers zelf geprobeerd de zwarte handel aan te pakken door intrekking van de coupures van 1.000 en 500 gulden. Dit had nauwelijks succes, want van de opgekomen biljetten werd bijna 99% in andere coupures verwisseld.[5] De nieuwe Nederlandse regering zette deze jacht op zwart geld voort met de intrekking per 9 juli 1945 van de coupure van 100 gulden.[6] Vervolgens werd de minister van financiën bij Koninklijk Besluit gemachtigd alle maatregelen te nemen die hij nodig achtte voor de zuivering van het geldwezen.[7] Krachtens dit Machtigingsbesluit vaardigde hij de *Beschikking Geldzuivering 1945* uit,[8] waarvoor de Belgische geldsanering van 1944 onder leiding van minister Camille Gutt model stond. Deze Geldzuivering zou uitsluitend betrekking hebben op de papiergeldomloop en in drie fasen worden uitgevoerd.

In de eerste fase van dit 'groote veldtochtplan' werd ieder opgeroepen zoveel mogelijk chartaal geld om te zetten in giraal geld. Men werd dus verzocht zijn voorraden kasgeld bij banken of girodiensten onder te brengen. Vanaf 19 september kon men per hoofd van de bevolking bij de distributiedienst een bedrag van 10 gulden oud papiergeld omwisselen tegen 10 gulden in nieuwe muntbiljetten. Dit bedrag, het zogenaamde *tientje van Lieftinck*, was bedoeld om gedurende de tweede fase van de Geldzuivering de normale huishoudelijke uitgaven te bekostigen.

Die tweede fase bestond uit de inleveringsweek. Per 26 september verloor al het oude papiergeld, zowel bankbiljetten, als zilverbons en muntbiljetten, zijn status van wettig betaalmiddel en alle bank- en girotegoeden werden geblokkeerd. Tot 2 oktober had men gelegenheid het oude papiergeld tot een maximum van 300 gulden bij banken en belastingkantoren in te leveren. Voor het eerst in de geschiedenis van ons volk stond iedereen gedurende deze week in koopkracht gelijk en moest men leven van het tientje van Lieftinck. De derde fase ging in op 3 oktober met gedeeltelijke deblokkering van de rekeningen en het in omloop brengen van het nieuwe papiergeld. De deblokkering ging geleidelijk voort naarmate het onderzoek naar de herkomst van de gelden vorderde en zij zou in 1952 zijn voltooid.

Reeds in het eerste kwartaal van 1945 had de Nederlandse regering in Londen besloten het papiergeld voor de Geldzuivering te bestellen bij de Londense drukkerijen Thomas de la Rue en Waterlow & Sons. Onzeker omtrent de toestand waarin de regering de Bank na de bevrijding zou aantreffen, permitteerde minister van financiën Huysmans[9] zich ook bankbiljetten te bestellen: de hoge coupures van 10, 20 en 1000 gulden. Na de bevrijding heeft de Bank de emissie van deze zogenaamde Engelse biljetten overgenomen, doch zij werden uiteindelijk niet in het kader van de Geldzuivering aangewend.

De lage coupures werden gerealiseerd door De la Rue als *muntbiljetten* van 1 en 2½ gulden met het portret van koningin Wilhelmina, die per 19 september 1945 in omloop kwamen, aanvankelijk ter financiering van het tientje van Lieftinck.

In 1944 had ook de Bank reeds in het diepste geheim met Enschedé overlegd over aanmaak van nieuwe bankbiljetten. De coupures van 10, 25 en

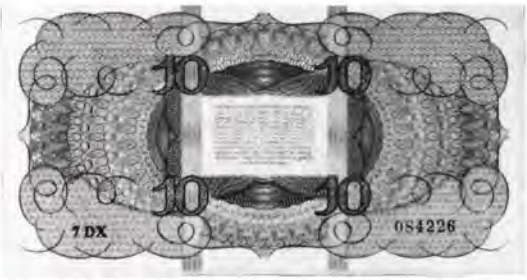

Muntbiljet f 2,50 zonder datum, gedrukt door Thomas de la Rue (1945) met portret van koningin Wilhelmina en handtekening van minister Huysmans, in circulatie sedert 19 september 1945, tezamen met muntbiljet van f 1,00 aanvankelijk ter financiering van het tientje van Lieftinck, 6 cm x 11,5 cm; coll DNB

100 gulden zouden binnen het urgentieprogram van een eventuele Geldzuivering vallen en het karakter van *noodbiljetten*[10] hebben. Zij zouden uiteindelijk gerealiseerd worden met de vaste datum 7 mei 1945 en per 3 oktober daarop in circulatie komen. Bij de nummering van al deze noodbiljetten-1945 werd Enschedé geassisteerd door drukkerij De Bussy te Amsterdam. Voor de *f* 100-coupure werd een ontwerp door André van der Vossen gekozen dat Enschedé nog in portefeuille had: een guilloche-motief met een gekalligrafeerde tekst. De drukker had bovendien nog veiligheidspapier beschikbaar van het model Prinsesje[11] en men besloot dit voor het *noodbiljet f 100-1945* te gebruiken. De biljetten werden omwille van de produktiesnelheid alleen in tweekleuren-offset gedrukt met bruin als hoofdkleur; hun afmeting was 7,4 cm bij 15,2 cm. Reeds op 1 september 1945 kon een eerste oplage worden gecreëerd. Wegens het veelvuldig voorkomen van valse biljetten werd dit model al per 1 september 1950 buiten omloop gesteld.[12]
Voor de *f* 10-coupure maakte Van der Vossen najaar 1944 een dergelijk ontwerp dat hij op de voorzijde voorzag van de Nederlandse leeuw en wapenspreuk. Als toespeling op de ondergang van het Drittes Reich werden die omgeven door een dichtregel uit het Wilhelmus: *Die Tyranny verdrijven Die my mijn hert doorwondt*. Ook dit biljet werd alleen in offset uitgevoerd, met paarsblauw als hoofdkleur. De biljetten hadden een afmeting van 7,1 cm bij 13,3 cm en waren ge-

Noodbiljet f 10-1945 (zgn Lieftincktientje), 7,1 cm x 13,3 cm; coll DNB

drukt op zogenaamd geminuteerd papier zonder watermerk, speciaal ontworpen papier voorzien van kleine rode en blauwe vezeltjes.
Door energiegebrek ontstond echter vertraging bij de levering van dit papier door Van Houtum & Palm zodat de eerste oplage pas op 13 september gecreëerd kon worden. Aangezien dit noodbiljet in het kader van de Geldzuivering werd uitgegeven, associeerde het publiek het met het tientje van Lieftinck en kreeg het ten onrechte de naam *Lieftincktientje*.[13] Dit model werd tegelijk met het noodbiljet *f* 100-1945 buiten omloop gesteld per 1 september 1950.[14]
Voor het biljet van *f* 25-1945 gebruikte men een

Noodbiljet f 100-1945, 7,4 cm x 15,2 cm; coll DNB

Noodbiljet f 25-1945 (Meisje in 't blauw), 8,2 cm x 13,3 cm; coll DNB

ontwerp uit 1943 door Wubbo de Jonge met een meisjesportret.[15] Reeds in februari 1944 was dit ontwerp, oorspronkelijk bedoeld voor 10 of 20 gulden, geschikt gemaakt voor rotogravure en tweekleuren-offset. Het biljet werd met een roodbruine hoofdkleur gedrukt op hetzelfde papier als het 'Lieftincktientje'. Het had een afmeting van 8,2 cm bij 13,3 cm en kreeg de naam *model Meisje in 't blauw*. Op 15 september 1945 vond de eerste creatie plaats en het werd op 1 februari 1953 buiten omloop gesteld.[16]

Aanvankelijk lag het in de bedoeling bij de serie noodbiljetten ook een coupure van 50 gulden op te nemen, doch al gauw bleek dat de gestelde produktielimiet praktisch niet haalbaar was. Daarom besloot men er een technisch volwaardig biljet van te maken en zou het buiten het urgentieprogram van de Geldzuivering vallen. Het ontwerp werd gemaakt door Cornelis Mechelse[17] en bevatte het portret van prins Willem II.[18] De handgravure daarvoor werd gestoken door R. Steinhausen. Het biljet werd aan beide zijden uitgevoerd in plaatdruk met bruine irisdruk. Door het ontbreken van een tweede drukprincipe, i.c. vlakdruk in de techniek van tweekleuren-offset, was het biljet niet zo technisch volwaardig als drukker en Bank het bedoelden. Vandaar dat het ook wel, overigens ten onrechte, een 'hulpbiljet' werd genoemd.

Eind oktober 1945 werd de drukproef goedgekeurd. Dit *model prins Willem II* werd, eveneens met de vaste datum van 7 mei 1945, gedrukt op

Bankbiljet f 50-1945 (Prins Willem II), 7 cm x 15 cm; coll DNB

een restant veiligheidspapier van model Staalmeester.[19] De afmetingen waren dan ook 7 cm bij 15 cm. De eerste creatie kon plaatsvinden op 1 februari 1946 en een week later kwam het biljet in circulatie.[20] In 1954 constateerde de directie dat deze coupure nauwelijks circuleerde; eind 1957 was het aandeel in de totale circulatie gedaald tot 1,64%. In juni 1958 werd daarom besloten het biljet niet meer in omloop te brengen en op 16 juli 1960 werd het uit circulatie genomen.[21] Pas in 1982 zou het een opvolger krijgen met model Zonnebloem.

Noten

1 O.a. in zijn brief van 18 dec 1943; zie L.J.A. TRIP *De Duitsche bezetting van Nederland en de financieele ontwikkeling van het land gedurende de jaren der bezetting* ('s-Gravenhage 1946) 44 e.v.
2 TRIP (1946) 43
3 P.W. KLEIN De geschiedenis van het Nederlandse bankbiljet *Het Nederlandse bankbiljet in zijn verscheidenheid* (Amsterdam/Deventer 1986; M.M.G. FASE red; Monetaire Monografieën 6) 11-38, speciaal 33
4 Radiotoespraak 9 juli 1945 door minister Lieftinck; zie *Witboek betreffende de maatregelen tot zuivering van het geldwezen in Nederland* ('s-Gravenhage 1946) 202; Prof.mr.dr. Pieter Lieftinck, minister van financiën van 24 juni 1945 tot 1 september 1952
5 *Witboek* 19-20 en 46-47; zie ook J.L. DE JAGER *De bank van de gulden; organisatie en personeel van de Nederlandsche Bank 1814-1989* (Amsterdam 1989) 145
6 KB 5 juli 1945, *Stbl* F 115 7 juli 1945; vgl paragraaf 12 en 15; *Witboek* 33-45; tegelijk met de bankbiljetten van *f* 100 werd ook het muntbiljet *f* 100-1943 (American Banknote Company) ingetrokken, dat sinds 1944 in het bevrijde gedeelte van Nederland circuleerde
7 Machtigingsbesluit Geldzuivering, KB 3 augustus 1945, *Stbl* F 133
8 Beschikking Geldzuivering 1945, *Stbl* F 169 12 sep-

tember 1945; zie ook A.M. DE JONG *De wetgeving nopens de Nederlandsche Bank 1814-1958. Een historische studie* (Amsterdam 1960) 332-345

9 Dr G.W.M. Huysmans, minister van financiën van 23 februari tot 24 juni 1945, was hiertoe pas formeel gerechtigd nadat de bevoegdheden van de directie per 3 mei 1945 tijdelijk aan hem toevielen ingevolge KB 26 april 1945, *Stb* F 61; *Jaarverslag DNB 1944/45*, 7; zie ook DE JONG (1960) 319 en DE JAGER (1989) 162

10 ONDER *noodbiljetten* verstaat men biljetten die in noodgevallen in aller ijl zijn aangemaakt en derhalve technisch niet volwaardig zijn en die slechts kort zullen circuleren

11 Zie paragraaf 19

12 Aanvankelijk per 1 juni 1950, KB 18 25 oktober 1949, *Stcrt* 1949-234 30 november 1949; totaal gecreëerd 17.615.500 stuks in series van 100.000

13 E. VAN GELDER, Is het tientje van Lieftinck een Lieftincktientje? *De Muntkoerier* (1987-12) 25-27

14 Totale oplage 70.518.000 stuks in series van 100.000

15 *Meisje in 't blauw* door Johannes Cornelisz Verspronck (1597-1662)

16 KB 28 juni 1952, *Stcrt* 1952-147 31 juli 1952; totaal gecreëerd 39.309.000 stuks in series van 100.000

17 Cornelis Arend Mechelse (1898-1969), ontwerper en graficus in dienst van Johez; ontwierp ook postzegels, o.a. de bevrijdingszegel 7½ ct-1945

18 Naar het beroemde dubbelportret van hem en zijn bruid Hendrika Maria Stuart door Anthonie van Dijck (1599-1641) in het bezit van het Rijksmuseum

19 Zie paragraaf 19

20 Aankondiging tegelijk met de Engelse biljetten van *f* 20 en *f* 1000 in *Stcrt* 1946-19 28 januari 1946

21 Tegelijk met *f* 1000-1945E; KB 30 8 december 1959, *Stcrt* 1960-10 15 januari 1960; totaal gecreëerd 9.706.000 in series van 100.000

Bankbiljettennieuws

door Erik van der Kam

Brazilië

Met ingang van 19 mei 1989 heeft de Banco Central do Brasil een nieuw biljet in circulatie gebracht met een waarde van 100 cruzados novos. Op de voorzijde van het biljet staat de Braziliaanse dichteres en kunstenares Cecilia Meireles (1901-1964) afgebeeld. Links van haar portret een tekening van haar hand met enkele dichtregels uit haar werk 'cânticos'. Op de keerzijde is links een kind afgebeeld, omgeven door symbolen van de kinderwereld. Rechts een paneel met folkloristische tekeningen van de hand van Cecilia Meireles. Het biljet heeft een doorzichtregister in de vorm van een vogel. Ook is het voorzien van een veiligheidsdraad. Als watermerk dient een symbolische weergave van de Republiek in de vorm van een vrouwenportret met vrijheidsmuts. De hoofdkleuren van het biljet zijn lila en groen. Het formaat is 140 x 65 mm.

Joegoslavië

Op 1 juni 1989 heeft de nationale bank van Joegoslavië, de Narodna Banka Jugoslavije een nieuw biljet in circulatie gebracht. Op de voorzijde staat links van het staatswapen een meisjesportret afgebeeld. Rechtsboven staan twee driehoekjes afgebeeld die fungeren als blindentekens. Op de keerzijde staat centraal afgebeeld een door letters en cijfers omgeven computertekening van een oog. Zij symboliseert de samenwerking tussen onderwijs en wetenschap. Het biljet heeft een vertikale veiligheidsdraad en de hoofdkleur is rood-oranje. Als watermerk fungeert eveneens een meisjesportret. Het formaat is 179,5 x 82,5 mm.

Penningnieuws

door Frank Letterie

Nieuw werk van medailleurs, nieuwe uitgaven, tentoonstellingsactiviteiten. Goed reproduceerbare foto's met gegevens sturen aan F.T.S. Letterie, Hamminkweg 1 7521 RB Vorden, tel. 05752-2697. Gelieve tevens te vermelden of foto's na gebruik voor *De Beeldenaar*, beschikbaar gesteld mogen worden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.
Geïnteresseerden kunnen zich voor nadere inlichtingen over de hieronder besproken penningen tot de samensteller van de rubriek richten.

— — — — — —

Correctie
In Penningnieuws van juli/augustus 1989 (jrg 13 no 4) vergat ik bij de penning van het Centro Dantesco de medailleur te vermelden. De ontwerper is **Theo van de Vathorst.**

Pukkie
Bronzen gietpenning door **Carla Klein**, gemaakt in opdracht.
Voorzijde: Pukkie, slapend, gemodelleerd op een enigszins hol vlak, met de koosnaam MEIS.
Keerzijde: Pukkie, slapend, gemodelleerd op een bol vlak, met de tekst PUKKIE.

Expositie
Carla Klein exposeert haar penningen van 7 januari t/m 1 februari in galerie Kunsthaar, Berenstraat 20 te Amsterdam, 020-259912.

Huys Dever
Deze in brons gegoten penning (75 mm), is ontworpen door **Frans van der Veld** ter gelegenheid van een tentoonstelling "In en om 't Huys Dever" in Lisse. Deze tentoonstelling vond plaats in mei 1989; de medailleur was één van de exposanten.
Het Huys Dever is een middeleeuwse donjon of woontoren, gebouwd kort na 1375 door Reinier Dever. In 1634 werd naast deze toren een woonhuis gebouwd, de Voorhof geheten. Na 1848 raakte het complex in verval en werd de Voorhof gesloopt. De woontoren werd in 1978 gerestaureerd. Thans worden de in 1983 en 1986 tijdens opgravingen gevonden fundamenten van de Voorhof tot 70 cm boven het maaiveld opgemetseld. Daarna wordt de slotgracht in ere hersteld en het terrein om Huys Dever als wandelpark ingericht.
Voorzijde: de woontoren, het het omschrift 'T HUYS DEVER LISSE.
Keerzijde: bovenaanzicht van de woontoren en fundamenten en de tekst CONSOLIDATIE 1989 E.V.

Mevius Numisbooks International B.V.

OOSTEINDE 97 7671 AT VRIEZENVEEN TELEFOON 05499-1322

Uw adres voor:

MUNTEN, BANKBILJETTEN, OPBERGSYSTEMEN, NUMISM. LITERATUUR.
DIVERSE PRIJSLIJSTEN OP AANVRAAG
GROOTHANDEL CATALOGUS BOEKEN, ETC. VOOR DE OFF. MUNTHANDEL

GROOTHANDEL – KLEINHANDEL – UITGEVERS

's Zaterdags gesloten.

muntenhandel Groningana

C.I.V. GRONINGA

A. NAP
Oude Kijk in 't Jatstraat 60
9712 EL Groningen
Tel. 050-135858

Munten, bankbiljetten, oude effecten, antieke prenten en kaarten, boeken op elk gebied met een speciale afdeling numismatische literatuur.

"Geslagen om niet te vergeten"

PENNINGKUNDIG REPERTORIUM OP DE JAREN 1939 TOT 1945

Op de voorjaarsvergadering van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde op 2 juni 1989 te Assen zijn mededelingen gedaan betreffende de voorgenomen uitgave van een alomvattend verzamelwerk over penningen en medailles op de oorlog 1939-1945, voor zover deze het Koninkrijk der Nederlanden (inclusief de toenmalige Overzeese Gebiedsdelen) betrof. Dit werk wordt onder de hierboven staande titel samengesteld door de oud-conservator van het Verzetsmuseum Friesland, de heer C. Reitsma te Leeuwarden. Het boek zal dan ook onder auspiciën van deze Kring verschijnen, zo mogelijk in 1991. Ook het Genootschap, de Stichting Nederlandse Penningkabinetten en het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet hebben zich gaarne achter de uitgave gesteld.
Behalve de van 1939 tot 1945 verschenen penningen – de nationaal-socialistische propagandapenningen worden niet opgenomen – die betrekking hebben op de mobilisatie, de oorlog en oorlogsgebeurtenissen, de wederopbouw, het verzet etc., worden ook penningen en medailles in het repertorium beschreven, die de bevrijding betreffen, de herdenkingen tot 1990, historische gebeurtenissen, zoals bereikte mijlpalen in de naoorlogse herstelperiode en tijdens of na de oorlog toegekende beloningen aan goede vaderlanders hier en in de toenmalige koloniën.
Reeds zijn ruim 200 penningen e.d. gecatalogiseerd, maar het is wel zeker dat er nog vele meer zijn. Vooral persoonlijke penningen, dikwijls unica, ontbreken nog. Bij deze wordt dan ook een beroep gedaan op de lezers de heer Reitsma in kennis te stellen van dergelijke penningen en bijzondere onderscheidingen, zodat hij met de betrokkenen contact kan opnemen. In het boek, dat in kloek formaat zal verschijnen, worden naast een beschrijving, ook foto's van voor- en keerzijde opgenomen. Particuliere eigenaars zullen, naar wens, niet bij name worden vermeld.
Het adres van de auteur luidt:
C. Reitsma, Stinzenflora 54,
8935 NM Leeuwarden, tel. 058-882264.
Ook ondergetekende is bereid nadere inlichtingen te verstrekken (adres: Kamgras 85, 8935 ED Leeuwarden, tel. 058-884020).

G. Elzinga

Tentoonstelling Vorm van geld

In het Stedelijk Museum Amsterdam was van 7 oktober t/m 26 november de tentoonstelling te zien *Vorm van geld: 175 jaar Nederlandsche Bank-biljetten*. Op de begane grond van het museum was een zestal kabinetten ingericht als een in het halfduister gehulde schatkamer. In goud uitgevoerde poortjes verbonden de kabinetten met elkaar: bankbiljetten betekenen rijkdom.
Bij binnenkomst verdronk de bezoeker al direct in het geld. De wanden van het eerste zaaltje waren behangen met vergrotingen van oud bankpapier. Tegen dit drukke behang hingen, als kleine schilderijtjes, buitenlandse biljetten uit vroeger tijden.
Dit financiële 'wereldbeeld' leidde de bezoeker naar de eigenlijke tentoonstelling. In de volgende vijf kabinetten waren Nederlandse bankbiljetten, ontwerptekeningen en proefdrukken te zien uit de periodes 1814-1914, 1921-1930, 1931-1944, 1945-1958 en, tenslotte, 1966-1986.
In elk kabinet waren de bankbiljetten en hun voorstudies op een grote, schuingeplaatste driehoek te zien. Daarbij vormden tekeningen en proefdrukken steeds de ondergrond: iets daarboven zweefde, tegen stukken perspex aangeplakt, het echte geld. Een suggestieve opstelling: alsof de bankbiljetten zomaar voor het grijpen lagen.
Behalve grote driehoeken bevatten de kabinetten ook kleine vitrines. Deze boden uitzicht op historisch drukmateriaal, drukplaten, niet-gerealiseerde ontwerpen en watermerken.
In de laatste zaal werd de bezoeker uitgewuifd. Aan het plafond hingen, als vlaggen, vergrotingen van onze huidige bankbiljetten.
De tentoonstelling was samengesteld door R.D.E. Oxenaar, ontwerper van onze huidige bankbiljetten, en D.B. Barrett. Op de hele tentoonstelling was Oxenaar duidelijk aanwezig. Boven de driehoeken in de verschillende kabinetten hingen luidsprekers waardoor Oxenaar als gids tot de bezoekers sprak. Bij elke driehoek hield hij, met korte tussenpozen, een passend verhaal. Vooral in de laatste zaal kwam deze gids goed tot zijn recht: de ontwerper sprak nu over zijn eigen ontwerpen. De laatste zaal bood nog meer geluid: zo nu en dan werd een dia-programma vertoond: geen samenhangend verhaal, maar een collage

van beelden en klanken die 'iets' met geld te maken hadden.
Boven de driehoek 1814-1914 begon Oxenaar zijn verhaal met de opmerking: 'Papier als geld is geheimzinnig.' In de laatste zaal stond op de wand een citaat van Elias Canetti: 'terwijl de munten vroeger iets van de streng hiërarchische ordening van een gesloten samenleving hadden, gaat het onder papiergeld toe als onder de mensen van een grote stad'.
Geheimzinnigheid en stadsdrukte – die twee elementen waren in deze tentoonstelling duidelijk met elkaar gecombineerd. In het schemerduister waren bijschriften nauwelijks leesbaar. Behang, vlaggen, video en luidsprekers zorgden voor een grote drukte. Ik vind het altijd plezierig om in mijn eigen tempo een tentoonstelling te bekijken. Steeds als ik een zaaltje betrad, ging in een *ander* kabinet het geluid aan waardoor gids Oxenaar te horen was. Wie niet netjes aan zijn hand door de kabinetten schuifelde, hoorde wel constant ergens Oxenaars stem, maar begreep er weinig van. Wie braafjes in elk kabinet op de gids bleef wachten, werd er doodmoe van om telkens maar weer Oxenaar te horen. Mij ging die stem stierlijk vervelen.
Een publieksonvriendelijke tentoonstelling. Dat bleek zelfs uit een klein detail. Onderaan elke driehoek lagen twee vergrootglazen aan touwtjes: die touwtjes waren achter net iets te kort om de biljetten te bekijken die wat meer opzij lagen.
Toen ik de tentoonstelling bezocht, was één loep al verdwenen: waarschijnlijk gestolen door iemand die had gemerkt dat het geld niet echt voor het grijpen lag.
Een speciale gids is niet gepubliceerd. De bezoekers konden in het Stedelijk Museum wel twee eerder uitgegeven boeken kopen: 'Het Nederlandse bankbiljet en zijn vormgeving' door J. Bolten (1987) en 'Het Nederlandse bankbiljet in zijn verscheidenheid', onder redactie van M.M.G. Fase, J.R. Steinhauser en Joh. de Vries (1986]. Vooral het eerstgenoemde boek is een goed alternatief voor deze lawaaierige tentoonstelling.

Karel Soudijn

Tentoonstelling te Schoonhoven

Het Nederlandse Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum te Schoonhoven nam enkele maanden geleden het lofwaardige initiatief om naast haar fraaie collecties zilver en klokken ook de in haar bezit zijnde munten en penningen ten toon te stellen. Daartoe werd in een apart zaaltje een tot 9 oktober 1989 toegankelijke tentoonstelling georganiseerd.
Deze tentoonstelling toont in hoofdzaak penningen. Aan de hand van enkele goed gekozen voorbeelden toont men alle bekende rubrieken, zoals portret-, historie-, gilde-, vroedschaps-, familie-, gedenk-, prijs-, draag-, leg- en legitimatiepenningen. De eigen collectie werd daartoe aangevuld met stukken uit het Museum van Kempen en Begeer, uit het Streekarchief Krimpenerwaard en uit particulier bezit. In het bijzonder vielen op: een fraaie schroefpenning, een penning van Schoonhoven van 30 november 1813 inzake de vlucht van de Fransen en de intocht van de Kozakken, alsmede een penning van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Het geheel ondergebracht in een zestal vitrines bood een duidelijk en niet overladen beeld.
De muntcollectie was enigszins pover. Behalve de zes noodmunten van Schoonhoven uit 1575 uit het Streekarchief, afgebeeld in en tentoongesteld met het bekende werk van Van Loon, omvatte de collectie slechts één vitrine. Hierin waren enkele noodmunten van Woerden, een paar valse Koninkrijksmunten, een groot aantal interessante rekenpenningen uit de Tachtigjarige Oorlog en wat Duitse pasmunten ondergebracht.
Aan de techniek was de nodige aandacht besteed. De aan de wanden aangebrachte algemene toelichting was duidelijk en beknopt. Bijzonder interessant waren de ontwerptekeningen van klein formaat van de Haarlemse graveur Elias Voet jr. (1868-1940). De entourage bestond voorts uit een tweetal muntgewichtdozen, enkele tariefboeken, wat muntsieraden en een aantal 18e eeuwse gravures.
Het geheel maakte een verzorgde indruk in een geschikt en goed verlicht zaaltje. Ongetwijfeld vormt deze tentoonstelling een goede bijdrage om de aandacht van museumbezoekers op de numismatiek te vestigen. Te betreuren valt echter dat geen documentatie verkrijgbaar was. De munten en penningen waren genummerd en vermeld in een zeer beknopte en onvolledige catalogus, die slechts ter inzage lag. Temeer daar het museum beschikt over een groot aantal ansichten van de klokkenverzameling zou het voor de hand hebben gelegen tenminste één enkele kaart aan de noodmunten van Schoonhoven te wijden.

L.M.J. Boegheim

Holtzhey & Zoon

Wie in Leiden de expositiezaal van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet betreedt, wordt met een aardige symboliek geconfronteerd: links ligt de Franse revolutie, rechts de gegoede burgerij uit de achttiende eeuw. Aan de rechterkant van de zaal is tot 10 juni 1990 een tentoonstelling te zien, getiteld *Holtzhey & Zoon: een 18de eeuwse penningfabriek*.
De eerste vitrines maken duidelijk over welke personen deze expositie vooral gaat: Martinus Holtzhey (1697-1763) en zijn zoon Johan George (1726-1808), die niet alleen penningmakers waren, maar tevens muntmeesters van verschillende provinciale munten. Terloops vermeldt de tentoonstelling dat ook Martinus junior, de jongste zoon, en diens weduwe als muntmeesters (van Zeeland) functioneerden.
Nadat de hoofdpersonen zijn voorgesteld, laat de tentoonstelling zien hoe de 'penningfabriek' werkte. We zien onder meer een pletmachine, een schroefpers, stempels en graveermateriaal. We leren hoe de verkoop van penningen was georganiseerd: veel exemplaren werden verkocht via de boekhandel; men kon bestellen aan de hand van afdrukken in karton.
Vervolgens verschuift het accent naar wat op de penningen zelf te zien is. Eén vitrine is gewijd aan symboliek op huwelijkspenningen. Daarna zien we kleine verzamelingen van familiepenningen, historiepenningen en genootschapspenningen. Via dit laatste onderwerp stapt de bezoeker terug in de twintigste eeuw: sommige genootschappen reiken nog steeds penningen uit die gebaseerd zijn op een ontwerp van Holtzhey. Een paar moderne exemplaren liggen naast hun voorgangers.
Op de kaft van het september/oktober-nummer van *De Beeldenaar* stond een foto van een wasportret van Johan George Holtzhey. Op de tentoonstelling is ook zo'n foto te zien: het echte portret ontbreekt. De medewerkers van het KPK vreesden dat het origineel zou smelten onder de krachtige halogeen-lampen. In *De Beeldenaar* stond ook een foto van een kistje met hulpmiddelen voor negentiende-eeuwse drenkelingen. Dit kistje is wèl in het echt te zien: in de vitrine die gewijd is aan genootschapspenningen.
De penningen van Martinus en Johan George Holtzhey krijgen extra reliëf door de voorwerpen, afbeeldingen en teksten in en bij de vitrines. Deze expositie is overzichtelijk en aantrekkelijk ingericht. Ik vind het alleen jammer dat bezoekers geen catalogus kunnen kopen.

Karel Soudijn

Boekbespreking

W. HAHN/W.E. METCALF eds *Studies in early Byzantine gold coinage* (New York 1988) ANS Numismatic Studies 17
$ 75

In de laatste deccenia is de belangstelling voor de Byzantijnse numismatiek sterk toegenomen. Gelukkig is men definitief losgekomen van het negatieve oordeel van Edward Gibbon, die juist de laat-Romeinse en Byzantijnse periode uitsluitend als 'Fall and Decline' beschouwde en daarom geen verdere aandacht waardig keurde. Met de publicatie van de grote collecties Byzantijnse munten in Dumbarton Oaks/Washington (*Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection,* door A.R. Bellinger en Ph. Grierson, 1966 e.v.) en in Parijs (*Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale,* door C. Morrisson, 1970) werd de basis gelegd voor verder onderzoek. De nog steeds groeiende serie delen van *Moneta Imperii Byzantini* (door Wolfgang Hahn, 1973 e.v.) biedt een overzicht van de structuur van deze bijzonder gevarieerde muntslag. Sindsdien is het tijd voor velerlei detailstudies op basis van deze overzichten.

In *Studies in Early Byzantine Gold Coinage* wordt een verzameling artikelen gepresenteerd over het laat-Romeinse en Byzantijnse goud in de periode tussen 395 en 800 na Chr. De bedoeling hiervan is door het bekend maken van nieuwe onderzoeksmethoden en nieuwe vondsten het onderzoek op dit nog steeds problemenrijke deelgebied van de antieke numismatiek te stimuleren. De studie van gewichten en vooral van gewichtsreducties kan bijvoorbeeld verrassende resultaten opleveren evenals nader onderzoek naar de keizerlijke belastingpolitiek.

In de *Introduction* zetten de beide redacteuren de stand van zaken van 1988 uiteen omtrent de spreiding van muntplaatsen voor solidi en kleinere eenheden en de criteria voor toeschrijving van bepaalde emissies aan die muntplaatsen. De grote centra als Constantinopel, Thessalonica, Carthago, Milaan, Rome en Ravenna, alsmede een aantal kleinere munthuizen in Alexandria, Cyprus, Sardinië en Napels passeren de revue. Ze worden gevolgd door steden als Cherson op de Krim, Cartagena in Spanje en Syracuse op Sicilië, die alle drie door hun speciale geografische ligging een aparte plaats innamen in het Byzantijnse rijk

en, weliswaar slechts voor korte tijd, over een keizerlijk munthuis beschikten.

In zijn *The Joint Reign Gold of Justin I and Justinian I* bespreekt William Metcalf opnieuw de zeldzame en intrigerende serie solidi die tussen april en augustus 527 in het kader van de regeling van de troonopvolging in Constantinopel werd geslagen. Sinds 1981 blijkt de catalogus van deze munten te zijn gegroeid van 45 tot 79 exemplaren, geslagen met 37 verschillende keerzijdestempels. Het fraaie exemplaar in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet in Leiden (afb. 1) wordt in de catalogus vermeld, zij het onder de plaatsaanduiding 'The Hague'. Dit soort onuitroeibare problemen ontstaat nu eenmaal, wanneer men een internationaal bekend museum laat verhuizen! Interessant en nieuw is Metcalf's suggestie een kleine groep van zeven solidi, waarop de troon een afwijkende vorm vertoont, toe te schrijven aan de munt van Thessalonica. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze hypothese houdbaar is. Dat de afwijkende lier-vorm van de troon niet op toeval berust, wordt nu reeds door de auteur voldoende met argumenten gestaafd.

1

In *The Monte Judica Hoard and the Sicilian Moneta Auri under Justinian I and Justin II* publiceren Niall Fairhead en Wolfgang Hahn de eerste op Sicilië gevonden zesde-eeuwse goudschat. In de provincie Catania werd omstreeks 1981 een partij van 98 gouden munten – 89 solidi, 1 semissis en 8 tremisses – ontdekt. De munten dragen de portretten van de keizers Anastasius (1 ex.), Justinianus I (74 ex.) en Justinus II (23 ex.). De schat moet kort na 572 verborgen zijn. Tweederde van het materiaal is afkomstig uit de muntplaats Constantinopel, de grootste munt van het rijk. De rest komt uit kleinere munthuizen als Thessalonica, Carthago, Rome en Ravenna. Het belangrijkste nieuwe element in deze schat is een serie van 19 munten, die op grond van hun overeenkomst in stijl, hun frekwent voorkomende stempelkoppelingen en hun vindplaats nu definitief kunnen worden toegeschreven aan Sicilië. Eerdere speculaties over een muntplaats op dit eiland gedurende de zesde eeuw, zijn hiermee eindelijk bevestigd.

Cécile Morrisson toont in haar bijdrage met de titel *Carthage: the Moneta Auri under Justinian I and Justin II, 537-578* aan dat de muntslag in goud te Carthago na de herovering van Africa op de Vandalen, onder Justinianus I nog een sterk incidenteel karakter had. Er blijkt een opmerkelijke samenhang te bestaan tussen deze muntslag en muiterij wegens het niet ontvangen van soldij! Zowel in 538/539 als in 545/546 valt een piek in de produktie waar te nemen, juist in jaren dat een nieuwe commandant moest trachten de orde te herstellen. Pas onder Justinus II komt in Noord-Afrika een regelmatiger produktiepatroon tot stand; dan wordt vrijwel ieder jaar een nieuwe serie solidi uitgegeven. De omvang van deze series liep overigens wel van jaar tot jaar sterk uiteen. Deze verandering in de muntslag hangt samen met de decentralisatie van de produktie vanuit Constantinopel naar de provincies.

D.M. Metcalf poogt in zijn *The Minting of Gold Coinage at Thessalonica in the Fifth and Sixth Centuries and the Gold Currency of Illyricum and Dalmatia* de pas recent ontdekte muntslag in goud van Thessalonica te analyseren. Ondanks het totaal van 450 inmiddels bekende exemplaren blijkt het nog niet mogelijk de omvang van deze regionaal belangrijke slag te bepalen. Tot nu toe blijken weinig stempelkoppelingen voor te komen, wat een totaal oplevert van honderden verschillende stempels; dat betekent dus een zeer grote produktie. Speciaal onder keizer Theodosius II (5e eeuw) met naar schatting 640 verschillende keerzijde-stempels en onder Justinianus I (6e eeuw) met mogelijk meer dan 900 verschillende keerzijde-stempels moet Thessalonica na Constantinopel de grootste solidimuntplaats in het rijk zijn geweest. Waar al dit goud gebleven is, blijft vooralsnog een groot raadsel. Tevens is nog onduidelijk of deze enorme goudproduktie een militaire achtergrond had dan wel bedoeld was om er grote bouwprogramma's mee te financieren.

John Smedley stelt in zijn bijdrage *Seventh-Century Byzantine Coins in Southern Russia and the Problem of Light Weight Solidi* het probleem van de Byzantijnse licht-gewicht solidi opnieuw aan de orde. Hij komt vooral op basis van de uitzonderlijk rijke schat van Maloe Pereshchepino, langs de Poltava-rivier in het stroomgebied van de Dniepr, tot een nieuw voorstel ter interpretatie van deze van het normale patroon afwijkende munten. Hij ziet een duidelijke samenhang tussen de produktie van 20-karaat solidi onder Justinianus I en later opnieuw in de 7e eeuw en de wisselend vriendschappelijk of vijandige relaties van het Byzantijnse rijk met de nomadenvolkeren in de zuid-Russische steppen. De licht-

gewicht solidi zouden dan zijn gebruikt als tribuut, afkoopsom of geschenk voor de 'barbaren in het noorden'. Speciaal de vele in zuid-Rusland gevonden exemplaren uit de periode 632-645 kunnen dan in relatie worden gebracht met Kubrat, de machtige khan van de Bulgaren, wiens steppenrijk ten noorden van de Zwarte Zee direct grensde aan Byzantium. Byzantijnse geschiedschrijvers vertellen over de rijke geschenken die in het kader van de Byzantijnse buitenlandse politiek in die jaren aan vorsten langs de grenzen in het algemeen en aan Kubrat in het bijzonder, werden gezonden. Dat licht-gewicht solidi hiervan deel uitmaakten, is op grond van de teruggevonden exemplaren wel zeker. Of ze binnen het Byzantijnse gebied nog andere functies, bijvoorbeeld van fiscale aard, hebben gehad, valt niet met zekerheid te zeggen. Recente vondsten van licht-gewicht munten in Klein-Azië, Egypte en op de Balkan tonen aan dat deze munten ook in de binnenlandse circulatie een bepaalde functie moeten hebben gehad. De vroegere suggestie dat ze uitsluitend door zuinige Byzantijnse keizers werden uitgegeven om er barbaarse stammen buiten de grenzen mee te bedriegen, blijkt in ieder geval niet juist (afb. 2).

2

De moderne onderzoeksmethoden voor gehaltebepaling worden gepresenteerd in een tweetal bijdragen. In zijn *Microchemical Analysis of the Metal Content of Some Eighth-Century Coins of Rome and Ravenna* toont Wolfgang Hahn aan dat het goudgehalte van 8e-eeuwse in Italië geslagen solidi bijzonder sterk aan fluctuatie onderhevig is geweest. Hij stelt een variatie vast in percentages van 86% tot slechts 8% goud. In hoeverre hier van een voortgaand proces van devaluatie sprake is, zal door nader onderzoek van een groter aantal exemplaren moeten worden vastgesteld.

W.A. Oddy onderzocht *The Debasement of the Provincial Byzantine Gold Coinage from the Seventh to Ninth Centuries*. Hij stelt vast dat de hoge standaard van 96% in die periode in Constantinopel stabiel is gebleven. Ook in Carthago werd steeds goud van grote zuiverheid aangemunt, zelfs nog in de maanden voor de definitieve verovering van de stad door de Arabieren in 695 A.D. Stukken van lager gehalte blijken in de noord-Afrikaanse series contemporaine vervalsingen of Arabische imitaties. De Siciliaanse gouden munten waren veel meer aan gehalteverlagingen onderhevig. Hier valt in de loop van twee eeuwen een geleidelijke daling waar te nemen van 96% tot circa 70%. Af en toe is dit proces onderbroken door een tijdelijke terugkeer naar een hogere standaard. Pas na 840 storten op Sicilië de percentages goud in snelle vaart naar beneden, tot zelfs 0%!! In Rome-Ravenna en Napels verliep dit proces veel sneller. Hier daalde tussen 640 en 740 het gehalte continu van boven de 95% tot omstreeks 20%. Van pogingen tot herstel valt in die steden niets te bespeuren.
Met nadruk stellen beide auteurs dat de resultaten van deze op slechts weinig exemplaren gebaseerde gehalte-analyses nog maar voorlopig zijn. Dit mag dan waar zijn, maar de grote lijn van de muntverslechtering valt nu al duidelijk te onderscheiden. Nader onderzoek zal dit proces van gehalteverlaging per muntplaats exact in beeld kunnen brengen.

Deze bundel bevat een groot aantal nieuwe gegevens en nieuwe gezichtspunten. Ongetwijfeld zal de specialist er weer ideeën voor verder onderzoek in kunnen vinden. Toch is dit boek naar mijn idee niet alleen voor de specialisten geschreven. De Byzantijnse muntslag kent een enorme variëteit in soorten, typen, muntplaatsen, misslagen en overslagen. Het is een nog niet geheel ontgonnen terrein, waar ook de verzamelaar nog ontdekkingen kan doen, voor verrassingen kan komen te staan. Om die verzamelaar van voldoende kennis te voorzien om inderdaad die ontdekkingen te doen, daarvoor is dit boek eveneens geschreven. Van harte aanbevolen.

J.P.A. van der Vin

Tentoonstellingen

PENNINGEN VAN CARLA KLEIN 7 januari t/m 1 februari 1990 in Galerie Kunsthaar, Berenstraat 20 te Amsterdam (020-2599120)
REVOLUTIONAIR GELD Veranderingen in het Franse geldstelsel rond 1800 en de invloed daarvan op de rest van Europa.
tot januari 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28 te Leiden (071-120748); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 13.00-17.00 uur.

HOLTZHEY EN ZOON. Een 18e eeuwse penningfabriek tot juni 1990 in Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden (zie hiervoor).
MONETA GOSLARIENSIS Munten uit Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van Goslar, een van de centra van handel in en verwerking van de rijke zilvervoorraden uit de Rammelsberg.
Tot medio 1990 in Niedersächsisches Münzkabinett der Deutschen Bank, Georgsplatz 20 te Hannover, geopend maandag, woensdag en vrijdag 08.15-15.30 uur en dinsdag en donderdag 08.15-17.30 uur.
KLEYN PROFEYT
Munten van de VOC in India.
Tot 31 december 1989 in Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25 te Rotterdam (010-4111055); geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 11.00-17.00 uur.
SCHEPEN MET GELD
De handel van de VOC op Azië en de daarbij gebruikte munten (een licht gewijzigde versie van de tentoonstelling die eerder te zien was in het KPK te Leiden)
Tot 3 mei 1990 in Spaar- en Voorschotbank, Torenplein 7 te Surhuisterveen (05124-1925); geopend op maandag t/m vrijdag 12.00-16.00 uur, groepen op afspraak

Verenigingsnieuws

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST

Secretariaat:
N.A.J. Visser, Van der Meystraat 1, 1815 GP Alkmaar, 072-120041, grio 96820
Penningbestellingen:
M. Kemper-Koel, Mollenburgseweg 60, 4205 HD Gorinchem, 01830-26543

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE

Bijeenkomst te Medemblik

Het Genootschap heeft zijn najaarsvergadering van 1989 gehouden op zaterdag 23 september te Medemblik. Het Kasteel-museum Radboud was deze keer de plaats van samenkomst.
Na de huishoudelijke vergadering stond een bezoek aan het Stoommachine-museum op de agenda, dat na een korte wandeling over de "Zuiderzee"dijk bereikt kon worden. Een groot aantal enthousiaste vrijwilligers, meesten oud-machinisten, gaf tekst en uitleg bij de origineel in dit oude stoomgemaal aanwezige apparatuur, zowel als bij de vele andere tentoongestelde scheeps- en stationaire stoommachines, waarvan sommige op stoom waren gebracht.
Na de terugwandeling en de goed verzorgde lunch in de kelder van het slot Radboud werd aan het middagprogramma begonnen dat geheel in het teken stond van de muntslag om en te Medemblik. De burgemeester van Medemblik, de heer J. Feijtel, sprak het welkomstwoord, waarna de heer C. van Hengel R.A. een inleiding gaf over de middeleeuwse muntslag te Medemblik, waarbij in het kort de conclusie van de spreker was dat de eind 13e eeuwse munten met omschrift MONETA MEDEMBLEC, wellicht vóór Medemblik (c.q. dit gedeelte van West-Friesland) waren geslagen uit politieke overwegingen, maar niet *in* Medemblik. Een levendige discussie, die echter niet tot een eenduidige conclusie leidde, besloot deze eerste inleiding. Na de theepauze hield de heer A.A.J. Scheffers, conservator van de collectie van 's Rijks Munt, een lezing over de Westfriese muntslag en de perikelen daaromheen in de 17e en 18e eeuw van de Republiek der Verenigde Nederlanden, toegespitst op de alternerende perioden dat Medemblik het muntslaan overnam van de twee andere Westfriese muntplaatsen, Hoorn en Enkhuizen.
Bij de officiële beëindiging van deze zeer leerzame middag werd het gehoor opgewekt de op de zolder van het kasteel Radboud ingerichte tentoonstelling over de Westfriese muntslag te bezichtigen. Deze zeer illustratieve expositie, verzorgd uit bijdragen van 's Rijks Munt, het Westfries Museum en het Koninklijk Penningkabinet, door de heer Scheffers, werd begeleid door een met afbeeldingen verluchte catalogus. De tekst en foto's werden geleverd door de heren Van Hengel en Scheffers; de opbrengst van de verkoop (*f* 5 per exemplaar) zal voor een groot gedeelte aan de Stichting Nederlandse Penningkabinetten ten goede komen.
De voorjaarsvergadering 1990 zal in Zutphen plaatsvinden op 19 mei.

Kon. Penningkabinet

Van 25 t/m 29 december is de bibliotheek van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet gesloten - ook de informatiebalie is dan niet geopend, zodat, determinaties en keuringen niet verricht kunnen worden. De expositieruimte is wèl gewoon toegankelijk tijdens de openingsuren van het museum (zie rubriek Tentoonstellingen).

Munten
Penningen
Papiergeld
Accessoires
Numismatische boeken

Taxaties
Verzekeringen

INKOOP – VERKOOP – VEILING

Onze grote voorraad is zeker een bezoek waard !

Laurens Schulman b.v.

Parklaan 25 · 1405 GN Bussum · ☎ 02159 - 1 66 32

OVERWEEGT U UW VERZAMELING TE VERKOPEN?

Vraag onze gratis veiling catalogus

Bij ons heeft u 2 mogelijkheden:

Contante betaling

of realisatie via onze

Internationale veilingen

Bel ons voor een vertrouwelijk en gratis advies.
Tel. 020-230261
242380

"voor klinkende munt"

DE NEDERLANDSCHE MUNTENVEILING

Rokin 60 – Amsterdam-C. – Tel. 020-230261/242380
Postadres: Postbus 3950 – 1001 AT Amsterdam

Beëdigd Makelaars en Taxateurs